

Gülnaz Rzayeva, Aytəkin İbrahimova

**SÜNİ İNTELLEKT,
İNSAN HÜQUQLARI
VƏ FƏRDİ MƏLUMATLARIN
TƏHLÜKƏSİZLİYİ**

Dərslük

*Bakı Dövlət Universitetinin
26.04.2021-ci il tarixli R-53 saylı
əmri ilə nəşr hüququ verilmişdir.*

BAKİ – 2021

Müəlliflər:

Rzayeva Gülnaz Aydın qızı, Bakı Dövlət Universiteti “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO kafedrasının müəllimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru – I və II fəsillər;

İbrahimova Aytəkin Nazim qızı, Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin dekan müavini, “Konstitusiyaya hüququ” kafedrasının dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru – III və IV fəsillər.

Elmi redaktor:

Əliyev Əmir İbrahim oğlu, Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin dekanı, “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO kafedrasının müdiri, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər:

Məmmədov Rüstəm Fəxrəddin oğlu, Bakı Dövlət Universiteti “Beynəlxalq ümumi hüquq” kafedrasının müdiri, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Balacənov Elvin Paşa oğlu, Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin Heydər Əliyev adına Akademiyasının müəllimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Gülnaz Rzayeva, Aytəkin İbrahimova. Süni intellekt, insan hüquqları və fərdi məlumatların təhlükəsizliyi. Dərs vəsaiti. Bakı: “Nurlar” nəşriyyatı, 2021, 200 s.

Dərs vəsaitində süni intellektin nəzəri və təcrübi məsələləri ətraflı təhlil edilmiş, onun əşyaların internetindən fərqli cəhətləri araşdırılmış, eyni zamanda yeni texnologiyaların inkişafı nəticəsində insan hüquqlarının inkişaf istiqamətləri təhlil olunmuş, rəqəmsal mühitdə şəxsi toxunulmazlıq hüququnun müdafiəsi, fərdi məlumatların təhlükəsizliyinin təminatı ilə bağlı mexanizmlər üzrə təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Гюльназ Рзаева, Айтəкин Ибрагимова. Искусственный интеллект, права человека и безопасность персональных данных. Учебное пособие. Баку: Издательство “Нурлар”, 2021, 200 с.

В учебнике широко анализируются теоретические и практические вопросы искусственного интеллекта, исследуются его отличия от интернета вещей, анализируются развитие прав человека в результате развития новых технологий, предлагаются рекомендации по механизмам защиты права на неприкосновенность частной жизни и персональных данных в цифровой среде.

Gulnaz Rzayeva, Aytəkin Ibrahimova. Artificial Intelligence, human rights and personal data security. Textbook. Baku: “Nurlar” Publishing House, 2021, 200 p.

The textbook extensively analyzes the theoretical and practical issues of Artificial Intelligence, defines its distinctive features from the Internet of Things as well as examines the development trends of human rights resulted from the evolution of emerging new technologies and introduces proposals and recommendations on the mechanisms for protecting the right to privacy and security of personal data in the digital environment.

ISBN: 978 - 9952 - 528 - 74 - 9

© Bakı Dövlət Universiteti, 2021

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	5
I FƏSİL. SÜNİ İNTELLEKT SİSTEMLƏRİNƏ ÜMUMİ NƏZƏRİ- TARİXİ YANAŞMA	
1.1. Süni intellektin inkişafı meqatrendlər siyahısında.....	8
1.2. Süni intellekt sistemlərinin anlayışı və tətbiqi sahələri	10
1.3. “Süni intellekt” və “Əşyaların interneti”: oxşar və fərqli cəhətlər	21
1.4. Süni intellekt sistemlərinin üstünlük və çatışmazlıqları	24
1.5. Beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə	30
1.6. Milli-hüquqi tənzimləmədəki problemlər	40
1.7. Süni intellekt sistemlərinin tətbiqi üzrə Azərbaycan Respublikasının təcrübəsi: hüquqi və təcrübi problemlər	49
II FƏSİL. SÜNİ İNTELLEKT SİSTEMLƏRİ VƏ ONLARIN İNSAN HÜQUQLARINA TƏSİRİ	
2.1. Süni intellekt sistemlərinin insan hüquqlarına təsir aspektləri	58
2.2. Süni intellekt sistemlərinin tətbiqində etiklik insan hüquqlarının təminatı kimi	64
2.3. Süni intellekt sistemlərinin tətbiqində bərabərlik, ayrı-seçkiliyə yol verməmə vacib şərt kimi	68
2.4. Yeni texnologiyaların yaratdığı yeni anlayışlar: elektron vətəndaş və qlobal vətəndaş	76
2.5. Robot yoxsa insan?	85
2.6. Taleyin uğursuzluğu, yoxsa yaşamaqdakı yanlışlıq: Unudulmaq hüququ yeni texnologiyaların inkişafından irəli gələn hüquq kimi	95
III FƏSİL. ŞƏXSİ TOXUNULMAZLIQ VƏ FƏRDİ MƏLUMATLAR	
3.1. Şəxsi toxunulmazlıq hüququnun anlayışı, tarixi və konstitusion təsbiti	104

3.2. Fərdi məlumatların qorunması üzrə beynəlxalq və regional tənzimləmə: Milli hüquqda implementasiya	106
3.3. “Şəxsi həyat” anlayışı və fərdi məlumatlar	116
3.4. Fərdi məlumatların həyat tsikli və əlaqədar hüquqlar	132
3.5. Fərdi məlumatların mühafizəsi üzrə dövlətlərin öhdəlikləri.....	139
3.6. Fərdi məlumatların qorunması üzrə xarici dövlətlərin təcrübəsi: müqayisəli hüquqi təhlil	149

IV FƏSİL. SÜNİ İNTELLEKT VƏ FƏRDİ MƏLUMATLARIN TƏHLÜKƏSİZLİYİ

4.1. İnformasiya təhlükəsizliyi və fərdi məlumatların təhlükəsizliyinin təminatı: süni intellekt sistemlərinin təsir istiqamətləri.....	157
4.2. Süni intellekt sistemlərində fərdi məlumatların emalı və avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmləri.....	161
4.3. Süni intellekt sistemlərinin tətbiqi zamanı fərdi məlumatların qorunması ilə əlaqədar hüquqlar: hüquqi və təcrübi problemlər	165
4.4. Fərdi məlumatların təhlükəsizliyinin pozulması və onunla mübarizə yolları	175
İSTİFADƏ VƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT	182

ÖN SÖZ

Qlobal informasiya cəmiyyətinin formalaşması və dinamik inkişaf edən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları cəmiyyətdə yalnız texniki və sosial dəyişiklikləri şərtləndirmir, həmçinin hüquqi yanaşmanın da dəyişməsinə tələb edir. Hər kəsin informasiya və bilik yarada, onu əldə edə, ondan istifadə edə və paylaşa bildiyi yeni cəmiyyətin inkişafını yeni texnologiyalar olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Burada süni intellekt sistemlərinin tətbiqi, əşyaların internetinin inkişafı kimi müasir və aktual istiqamətlər xüsusilə qeyd olunmalıdır. İnsanların həyatının və yaşam tərzinin asanlaşdırılması üçün sürətlə davam edən bu cür rəqəmsallaşma beynəlxalq və milli-hüquqi çərçivədə hüquqi tənzimləməyə də yenidən baxılmasını zəruri edir.

İKT-ni cəmiyyətin inkişaf amili kimi qiymətləndirən Milli Strategiyalar (“Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə 2003-2012-ci illər üçün Milli Strategiya”, “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”) və onların əsasında qəbul edilmiş Dövlət Proqramları (“Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)”, “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)”, “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”) ölkə ərazisində həyata keçirilən elektron tədbirlərlə bağlı gözlənilən nəticələrə mərhələli şəkildə nail olunmasına xidmət edir. Bu nəticələr sırasında ölkədə İKT, o cümlədən genişzolaqlı şəbəkə infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, təhsilin bütün pillələrində İKT-nin tətbiqi və ondan istifadənin genişləndirilməsi, distant təhsil, elektron elm, elektron ticarət, elektron səhiyyə və digər müasir fəaliyyət formalarının tətbiqinin inkişaf etdirilməsi, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, bu sahədə ümumi hazırlığın və maarifləndirmənin yüksəldilməsi xüsusi qeyd olunmalıdır.

“Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 03 aprel 2019-cu il tarixli Fərmanı ölkə ərazisində elektronlaşma prosesləri üçün xüsusi təkan olmuşdur. Belə ki, məhkəmə qərarlarının elektron qaydada dərc edilməsi, məhkəmələrdə işlərin

təsadüfi və avtomatik şəkildə elektron qaydada bölüşdürülməsi Məhkəmə-Hüquq Şurasına edilən tövsiyələr sırasında mühüm yer almışdır. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinə məhkəmələrin və digər orqanların qərarlarının qanunla müəyyən edilmiş müddətdə icrasının təmin edilməsi, “Elektron icra” informasiya sisteminin tətbiqinin genişləndirilməsi, “Elektron məhkəmə” informasiya sisteminin tətbiqi ilə əlaqədar təşkilati işlərin yekunlaşdırılmasının təmin edilməsi, fiziki və hüquqi şəxslərin “Elektron məhkəmə” informasiya sistemindən istifadəsinin təşviqi üçün tədbirlərin görülməsi kimi tapşırıqlar müəyyən olunmuşdur. Bütün bunlar hüquqi dəyişikliklərin də edilməsində özünü büruzə verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafı, rəqəmsallaşma proseslərindən qaynaqlanan süni intellekt sistemləri ilə bağlı yaranan bir çox sualların nəzəri ədəbiyyatda da cavabını tapmaq çətin olur. Mövcud dinamiklik, tədqiqatların sayının az olması bir çox məqamların təhlilini zəruri edir. Xüsusilə də elektron cəmiyyətdə insan hüquqlarının inkişaf tendensiyası dəyişdiyi üçün bəzi münasibətlər tənzimlənməmiş qalır.

Digər tərəfdən isə bütün şəxsi məlumatların informasiya sistemlərinə yerləşdirilməsi, həmin sistemlərin inteqrasiya olunması nəticəsində “sanki şəxsi həyatı ehtiva edən məlumatların hər kəs üçün əlçatır olması” təhlükəsi yaranır. İnsanlara xidmət üçün yaradılmış süni intellekt sistemləri bir çox hallarda onların şəxsi həyatına sanki “müdaxilə etmiş olur”. Texnika sahəsində məşhur sahibkar İlon Riv Maskın dediyi kimi: “Süni intellekt nüvə silahından da təhlükəlidir.”

Əziz oxucu! Bu dərs vəsaitinin yazılmasında da əsas məqsəd qarşıya çıxan problemlərin həllində sizlərə yardımçı olmaqdır. Ona görə də dərs vəsaitində süni intellektə anlayış verilmiş, onun əşyaların internetindən fərqli cəhətləri araşdırılmış, eyni zamanda yeni texnologiyaların inkişafı nəticəsində insan hüquqlarının inkişaf istiqamətləri təhlil olunmuş, rəqəmsal mühitdə şəxsi toxunulmazlıq hüququnun müdafiəsi, fərdi məlumatların təhlükəsizliyi ilə bağlı mexanizmlər üzrə təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Dərs vəsaitinin yazılması zamanı həm xarici, həm də yerli mənbələrə müraciət edilmiş, ayrı-ayrı mövzular üzrə müqayisəli təhlillər aparılmış, eləcə də əyaniliyin təmin olunması məqsədilə təcrübədən götürülmüş məhkəmə işlərinə, statistik məlumatlara (həm beynəlxalq, həm də dövlətdaxili) və sair materiallara istinad edilmişdir.

Dərs vəsaiti süni intellekt sistemləri ilə bağlı hüquqi yanaşmanı əks etdirən Azərbaycan dilində hazırlanmış ilk vəsait olduğundan, şübhəsiz ki, bir sıra qüsurlar və çatışmazlıqlardan azad deyildir. Müəlliflər onların aradan qaldırılması üçün təklif, arzu və iradlarını bildirən dəyərli oxuculara əvvəlcədən öz minnətdarlığını bildirirlər.

Əmir İbrahim oğlu Əliyev
Hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

I FƏSİL

SÜNİ INTELLEKT SİSTEMLƏRİNƏ ÜMUMİ NƏZƏRİ-TARİXİ YANAŞMA

1.1. Süni intellektin inkişafı meqatrendlər siyahısında

Trend cəmiyyətin davranış tərzində baş verən ümumi inkişaf və ya dəyişiklikdir. “Trend” sözünün qarşısına “meqa” prefiksi artırmaqla qlobal anlayış yaradılmışdır. Belə ki, meqatrendlər dünyanın bugünkü və gələcək inkişafını müəyyənləşdirən istiqamətlərdir.

Liderlik və inkişaf, innovasiya və marketinq üzrə qlobal fikirlərin sahibi olan Peter Fisk 2020-2030-cu illər üçün aşağıdakı meqatrendləri müəyyənləşdirir:¹

- ✚ Dəyişən iqtisadi güc;
- ✚ Ehtiyat (mənbə) qıtlığı;
- ✚ Texnoloji irəliləyiş;
- ✚ Sosial dəyişikliklər;
- ✚ Sürətli urbanizasiya.

Texnoloji irəliləyiş daxilində müxtəlif meqatrendlər ayrılır. Bununla bağlı, müxtəlif müasir yanaşmalara rast gəlinir. Məsələn, Bernard Marr öz kitabında dünyanı əsaslı dəyişə biləcək aşağıdakı 9 texnoloji meqatrendi sadalayır:²

¹ Peter Fisk. Megatrends 2020-2030. <https://www.thegeniusworks.com/2019/12/mega-trends-with-mega-impacts-embracing-the-forces-of-change-to-seize-the-best-future-opportunities/>

² Bernard Marr. 9 Mega Technology Trends And How They Are Re-Shaping Our World. <https://www.bernardmarr.com/default.asp?contentID=1228>

**Həyatımızın verilənlərə
yerləşdirilməsi
(datafication)**

Əşyaların interneti

**Kompüter sferasındakı
sürətli artım böyük
texnoloji inkişafı sübut edir**

**Süni intellekt sistemlərinin
sürətli inkişafı**

**Avtomatlaşdırma fasiləsiz
çalışan yük qatarıdır**

**3D çap istehsalçılara (və
başqalarına) inanılmaz
imkanlar açır**

**İnterfeys innovasiyaları
bizim texnologiyalarla
qarşılıqlı əlaqəmizi
kökündən dəyişir**

Blockçeyn texnologiyası

**Platformalar biznes üçün
irəliyə aparan yoldur**

Bernard Marrın yuxarıda qeyd etdiyimiz yanaşması 2018-ci ildə dərc olunmuş kitabında əks olunub. Texnologiyanın sürətli inkişafını nəzərə alaraq hesab edirik ki, meqatrendlər sırasına dəyişiklik edilməlidir. Məsələn, artıq bütün dünya 5G texnologiyasının tətbiqi üzərində çalışır, “Rəqəmsal əkiz” (Digital Twin) layihəsinin tətbiqi planlaşdırılır. Bu kimi texnoloji yeniliklər də meqatrendlər sırasına daxil edilməlidir.

Adı çəkilən meqatrendlərin hər biri ayrı-ayrılıqda ümumilikdə cəmiyyət həyatına, insan hüquq və azadlıqlarına təsir göstərir. Araşdırdığımız mövzu süni intellekt sistemləri olduğu üçün bu cür sistemlərin insan hüquq və azadlıqları aspektində şərhinə üstünlük veriləcəkdir.

1.2. Süni intellekt sistemlərinin anlayışı və tətbiqi sahələri

Əvvəllər “robotlar” əfsanələşmiş bir obraz kimi filmlərin, əsərlərin əsas qəhrəmanlarından biri olmuşdur. Hətta, tarixən məşhur mütəfəkkirlərin düşüncə tərzində belə süni intellektin mövcud olması xəyal kimi təsəvvür olunurdu. Məsələn, qədim dövrdə Aristotel “Siyasət” əsərində yazırdı ki, hər bir alət və vasitə öz işini ona verilən qaydada və ya hətta əvvəlcədən gözlənilməli qaydada yerinə yetirə bilsəydi, toxuculuq dəstləri özləri toxusaydılar və ya şairin “özləri (aytomatoys) tanrıların məclisinə girdiklərini” söylədiyi kimi olsa idi, qulların işinə heç bir ehtiyac qalmazdı.¹ Göründüyü kimi, Aristotel qulların azad olmasının çıxış yolu kimi avtomatlaşdırmanı müəyyənləşdirir, sadəcə həmin dövr üçün robotlar haqqında danışmaq xəyaldan başqa bir şey deyildi.

Qədim dövrlərdə qeyri-mümkün hesab edilən süni intellekt artıq orta əsrlərdə müasir anlamda olmasa da, tətbiq olunmağa başlanmışdı. Misal olaraq, türk ixtiraçısı Əl-Cəzərinin yaratdığı su saatlarını, əyləncə məqsədilə istifadə olunan avtomatları, fəvvarələri göstərmək olar.

XVII əsrdə mexanistik materializmin tərəfdarı olan Tomas Hobbsun “İnsan təbiəti” (1640) əsərində insan zehninə fiziki bir proses olduğunun iddia olunması yalnız müasir məntiqin əsasını qoymurdu. Eyni zamanda, belə yanaşma insan aqlının, zəkasının riyazi olaraq göstərilə biləcəyi fikri üçün də əsas olmuşdur. Təbii ki, bu da süni intellektin formalaşdırılması üçün ilkin nəzəri konsepsiyaları formalaşdırırdı.

Analoji yanaşmalar sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir. Müxtəlif alim və tədqiqatçılar kompüter texnologiyalarının tətbiqi, insan şüuruna bənzər yeni sistemlərin yaradılması üzərində çalışırdılar. Bu sferada xüsusi dönmə 1956-cı il hesab olunur ki, həmin ildə Rockefeller İnstitutu tərəfindən maliyyələşdirilən Dartmouth Kollecinəki konfransda Con Makkarti (John McCarthy) ilk dəfə süni intellekt anlayışını işlətməmişdir. O, bu termini Alan Türinq tərəfindən verilmiş kompüter intellekti (computer intelligence) anlayışı əsasında irəli sürmüşdür.²

Makkartinin şərhindən açıq-aydın görünür ki, o, süni intellekti bioloji məfhum olaraq nəzərdən keçirmənin əleyhinədir: “Süni intellekt dedikdə,

¹ Aristotle. Politics. Batoche Books, Kitchener, 1999, p. 7.

² Balayev R.Ə., Əlizadə M.N., Musayev İ.K. İntellektual sistemlər və texnologiyalar. Bakı: MSV Nəşr, 2016, s. 105.

ağıllı maşınlar və texnologiya, xüsusilə də ağıllı kompüter proqramları başa düşülməlidir. Süni intellekt insanın intellekti ilə kompüter istifadəsində oxşar missiyalarla əlaqəlidir, lakin insandan fərqli olaraq süni intellekt bioloji faktorlarla məhdudlaşmır.”¹

Nəzəri-tarixi yanaşma zamanı Lütfi Zadənin 1965-ci ildə işləyib hazırladığı qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi² təklik etmiş Lütfi Zadə Z-çevirmə kimi tanınan işi ilə diskret və rəqəmli idarəetmə, informasiya və kommunikasiya sistemlərinin yaradılmasının əsasını qoymuşdur.³

“Süni intellekt sistemləri” anlayışına yanaşma texniki sahədə qeyd olunan tarixi faktorlardan asılı olaraq formalaşmış və inkişaf etmişdir. Bir neçə nəzəri anlayışa diqqət yetirmək yerinə düşərdi.

B.J.Copeland hesab edir ki, süni intellekt şüurlu canlılara (insanlara) xas olan məqsədyönlü fəaliyyətin bir kompüterin, yaxud kompüter nəzarətindəki mexanizmin müəyyən qaydada icra etmə qanunauyğunluğudur.⁴

A.N.Averkin, D.A.Pospelov kimi müəlliflər süni intellekti ümumi olaraq insanı digər canlılardan fərqləndirən şüur elementlərini özündə əks etdirən, yaradıcı fəaliyyəti realizə edən ağıllı sistem kimi xarakterizə etmişlər.⁵

Fikrimizcə, Avropa Komissiyasının Süni İntellekt üzrə Yüksək Səviyyəli İşçi Qrupu (High-Level Expert Group on Artificial Intelligence) tərəfindən hazırlanmış “A definition of AI: Main capabilities and disciplines” sənədində süni intellektin anlayışı və fəaliyyət mexanizmi daha ətraflı izah olunmuşdur. Həmin sənədə görə, süni intellekt – ətraf mühiti təhlil edərək və müəyyən hədəflərə çatmaq üçün müəyyən dərəcədə muxtariyyətlə ağıllı davranışları təqdim edən sistemlərdir. Süni intellektə əsaslanan sistemlər virtual aləmdə fəaliyyət göstərən proqrama əsaslanan formada ola bilər (məsələn, səs köməkçiləri, görüntü analiz proqramı, axtarış motorları, nitq və üztanıma sistemləri) və ya zəka aparat cihazlarına yerləşdirilə bilər (məsələn, inkişaf etmiş robotlar, sürücüsüz avtomobillər, pilotsuz təyyarələr və ya əşyaların

¹ John McCarthy. What is AI? <http://jmc.stanford.edu/articles/whatisai.html>

² “təəssüratlar nəzəriyyəsi”, “sistemlər nəzəriyyəsi”, “sözlə işləyən kompüter nəzəriyyəsi”, “optimal süzgeçlər nəzəriyyəsi” və “soft kompüter”.

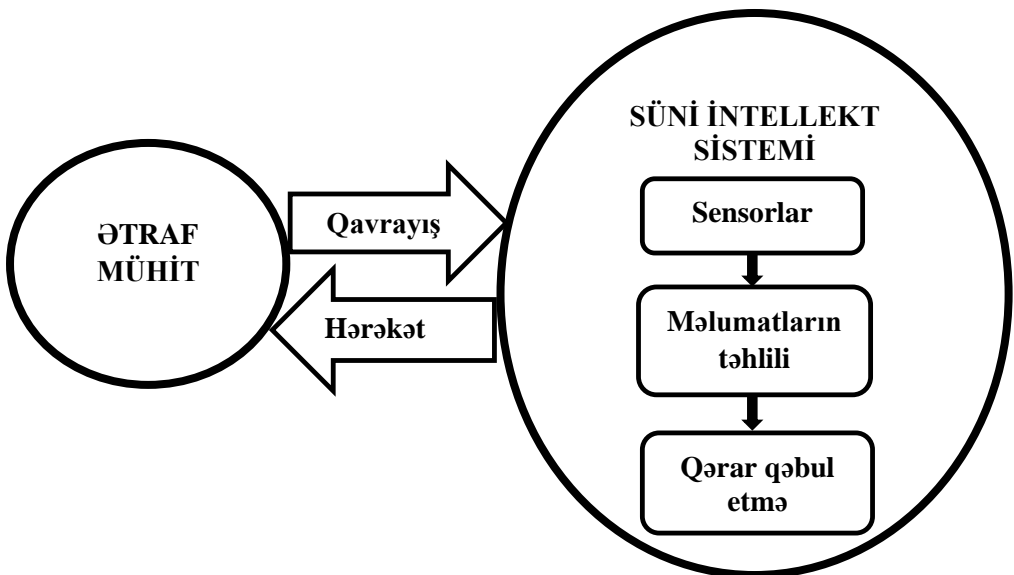
³ Lütfi Zadə (1921-2017). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının rəsmi internet sahifəsi. <http://science.gov.az/forms/skonchavshiesya-poch%D1%91tnyie-chlenyi/3117>

⁴ B.J.Copeland. Artificial intelligence // Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/technology/artificial-intelligence>

⁵ Аверкин А.Н., Гаазе-Рапопорт М.Г., Поспелов Д.А. Толковый словарь по искусственному интеллекту. Москва, 1992, 256 с.

interneti tətbiqləri).¹ Təcrübədə və ədəbiyyatda bundan asılı olaraq, məhdud (zəif) və geniş (güclü) süni intellekt sistemləri fərqləndirilir. Geniş (və ya güclü) süni intellekt sistemi insanların edə biləcəyi əksər fəaliyyətləri yerinə yetirə bilən bir sistem olduğu halda, məhdud (və ya zəif) süni intellekt sistemləri bir və ya bir neçə xüsusi tapşırıq yerinə yetirə bilən sistemlərdir.

Adı çəkilən sənəddə süni intellekt sisteminin fəaliyyət mexanizmi aşağıdakı sxem üzrə təhlil olunur:²

Sxemdən görüldüyü kimi, **sensorlar və qavrayış** hər ikisi informasiyanın işlənməsi prosesinə və qərar qəbul etməyə istiqamətlənmişdir. Burada sensorlar kameralar, mikrofonlar, klaviatura, veb-sayt və ya digər giriş cihazları, həmçinin fiziki keyfiyyətləri (məsələn, temperatur, təzyiq, məsafə, güc və s.) ölçə bilən sensorlar ola bilər. Məsələn, otağın döşəməsini çirkli olduqda avtomatik təmizləyən bir süni sistem qurmaq istəyiriksə, sensorlar qismində döşəmənin şəklini çəkmək üçün kameralar daxil edilməlidir. Burada toplanılan məlumatları strukturlaşdırılmış və strukturlaşdırılmamış məlumatlara ayırmaq çox vaxt faydalıdır. Strukturlaşdırılmış məlumatlar əvvəlcədən müəyyən

¹ A definition of AI: Main capabilities and disciplines // High-Level Expert Group on Artificial Intelligence. European Commission, Brussels, 2019, p. 1.

² A definition of AI: Main capabilities and disciplines // High-Level Expert Group on Artificial Intelligence. European Commission, Brussels, 2019, p. 1.

edilmiş modellərə görə (məsələn, əlaqəli verilənlər bazasında) təşkil edilmiş məlumatlardır, strukturlaşdırılmamış məlumatların isə müəyyən bir quruluşu yoxdur (məsələn, şəkil və ya mətn parçası kimi). Qısa sözlə desək, yaradılmış süni intellekt sistemi ətraf mühiti sensorların vasitəsilə qavrayır.

Qavramadan sonra artıq **məlumatların təhlili və qərar qəbul etmə mərhələsi** başlanır. Bu o deməkdir ki, sensorlar tərəfindən toplanılan məlumatların əsaslandırıcı/məlumat işləmə modulunun anlaya biləcəyi məlumatlara çevrilməsi lazımdır. Şərhimizi təmizləmə süni intellekt sistemi nümunəmizdə davam etsək, burada kamera döşəmənin şəklini əsaslandırıcı/məlumat işləmə moduluna təqdim edəcək və bu modul döşəməni təmizləyib-təmizləməyəcəyinə qərar verməlidir. Həmin qərar istədiyimiz məqsədə çatmaq üçün ən yaxşı hərəkətin nə olduğunu müəyyənləşdirməlidir. Döşəmənin şəklinə onun təmizlənməsi lazım olub-olmadığına qərar vermək biz insanlar üçün asan görünə bilər, maşın üçün bu o qədər də asan deyil. Ona görə də sensordan gələn informasiyanın təqdim olunması elə qurulmalıdır ki, məlumat işləmə modulu həmin informasiya əsasında:

1. Döşəmənin təmiz və ya çirkli olduğunu müəyyənləşdirsin;
2. Ən yaxşı hərəkəti seçsin. Burada otaq təmiz olduğu halda ən yaxşı hərəkət olduğu yerdə qalmaq, çirkli olduğu halda isə fəaliyyətə başlamaqdan ibarətdir.

Hərəkətə qərar verildikdən sonra süni intellekt sistemi hərəkət (actuation) mərhələsinə başlayır. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz təmizləmə süni intellekt sistemində hərəkət onun proqramlaşdırılmış tozсорanı vasitəsilə icra olunacaqdır. Bu mərhələnin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hərəkət yerinə yetirildikdən sonra fəaliyyətin nə qədər uğurlu olduğunu müəyyənləşdirmək üçün ətraf mühitin yeni vəziyyəti (qavrayış yolu ilə) qiymətləndirilir və buna uyğun qərarlar qəbul edilir. Sistemin rasionallığı da elə bu xüsusiyyətlə bağlıdır. Belə halda bəzi suallar qarşıya çıxır: Süni intellekt sistemi ətraf mühitdən sensorlar vasitəsilə aldığı informasiyanı necə təhlil edir? Bunun üçün öncədən bu sistemə hər hansı bir məlumatlar yerləşdirilməlidir? Həmin məlumatların yenilənməsi hansı formada həyata keçirilir? – Qeyd etdiyimiz sənəddə bu kimi suallara cavab verilmir.

Süni intellektin müxtəlif növləri ilə bağlı daha bir maraqlı yanaşma Miçigan Dövlət Universitetinin İntegrativ Biologiya və Kompüter Elmləri və

Mühəndisliyi dosenti olan Arend Hintzeyə məxsusdur. Onun şərhinə görə, süni intellektin dörd növü vardır:¹

1. Reaktiv maşınlar: Bu maşınların yaddaşı yoxdur, verilənləri yaddaşa saxlamaq qabiliyyətinə malik deyillər. Ona görə də onlar keçmiş təcrübələrindən öyrənə bilmir və yalnız verilən məlumatlara reaksiya verirlər. Bu tip süni intellekt sistemlərinə nümunə kimi Deep Blue qeyd oluna bilər. IBM şirkətinin yaratdığı bu superkompüter 1990-cı illərdə şahmat qrossmeysteri Qarri Kasparovu məğlub etməklə məşhur olmuşdu. Deep Blue-nun şahmat bacarığı əvvəlki təcrübələrdən irəli gəlir, o, sadəcə mövcud vəziyyəti təhlil edir, proqnozlar verir və mümkün olan ən yaxşı hərəkəti seçir.

2. Məhdud yaddaş: Reaktiv maşınlardan fərqli olaraq, bu süni intellekt sistemləri keçmiş təcrübələrini təhlil etmək bacarığına malikdir. Məsələn, sürücüsüz avtomobillər qısamüddətli yaddaşa işləyir. Bu yaddaşa işıqforlara, yol nişanlarına, piyadalara və döngələr kimi başqa elementlərə diqqət yetirərkən digər avtomobillərin sürəti və istiqaməti barədə məlumatlar toplanılır və sonradan ani qərarların verilməsində istifadə olunur.

3. Ağıl (zəka) nəzəriyyəsi: Bu tip süni intellekt sistemi hər kəsin öz inanclarına, duyğularına, fikirlərinə və gözləntilərinə sahib olduğunu və buna görə hərəkət etdiyini anlayan bir sistemdir. Hesab edirik ki, hələ belə bir sistem yaradılmayıb.

4. Özünüdərketmə: Bu tip süni intellekt sistemi də mövcud deyil. Bu son səviyyə şüura sahib olan hesablama cəhətdən ağıllı sistemləri əhatə edir. Onlar insanlar kimi ətraf mühiti və digər insanların hissələrini anlayarkən onların istəklərindən xəbərdar olacaqlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, üçüncü və dördüncü növlər arasında fərqi müəyyənləşdirmək çətindir. Əslində, Sofiyamı üçüncü növ kimi qiymətləndirmək olar.

Süni intellektin tətbiqi dörd əsas funksional elementin realizəsi ilə müəyyən olunur ki, bunlara daxildir:

✚ **Səs (səsin tanınması)** – səsin tanınması zamanı proqram bir sıra səs parametrlərindən (məsələn, səs dalğasının tezliyi və uzunluğu) istifadə edir. Məsələn, məşhur səs köməkçisi Alexa ilə söhbət edərkən, proqram səsinizi 25 millisaniyəlik hissələrə ayırır və sonra hər bir hissəni rəqəmsal kodlara çevirir. Bundan sonra həmin rəqəmsal kodlar proqram səslərinin daxili kataloqu ilə

¹ Hintze A. Understanding the four types of AI, from reactive robots to self-aware beings. The Conversation, 2016, November 14. <http://theconversation.com/understanding-the-four-types-of-ai-from-reactiverobots-to-self-aware-beings-67616>

müqayisə edilir. Uyğunluqların sayı kifayət etdikdə, süni intellekt rəqəmləri (kodları) özünün “anladığı” əlifbaya “tərcümə edir”.

✚ **Görüntü (vizual tanınma)** – vizual görüntünün sistem tərəfindən qəbul olunaraq kodlara çevrilməsinə, kodların oxunularaq operativ reaksiya vermək imkanlarına əsaslanır. Məsələn, Apple iPhone istifadəçiləri üçün cihazın kilidinin açılmasında Face ID üztanıma identifikasiyası sistemindən istifadə edir. Sosial media nəhəngi Facebook üzvlərin və ya dostların fotosəkillərdə etiketləndiklərini tanımaq üçün üztanımadan istifadə edir. Bəzi ABŞ hava limanları səyyahların ABŞ-a necə girmələri və çıxmalarını yaxşılaşdırmaq üçün hökumətlə əməkdaşlıqda üztanıma skanerlərindən istifadə edir və bəzi böyük aviaşirkətlər səmnişinlərin uçuşlarda, baqajda və oturacaqlarda yoxlanmasına kömək etmək üçün üztanımadan istifadə edir. Hətta, ABŞ-da Milli İnsan Genomu Tədqiqatı İnstitutu DiGeorge sindromu olaraq bilinən görünüşün dəyişməsinə səbəb olan nadir xəstəliyi üztanıma vasitəsilə aşkar edir. İnterpol da 160-dan çox dövlətdə habitoskopik əlamətləri toplayır və hesab olunur ki, bununla o, beynəlxalq terrorçuluğun qarşısını alacaqdır.

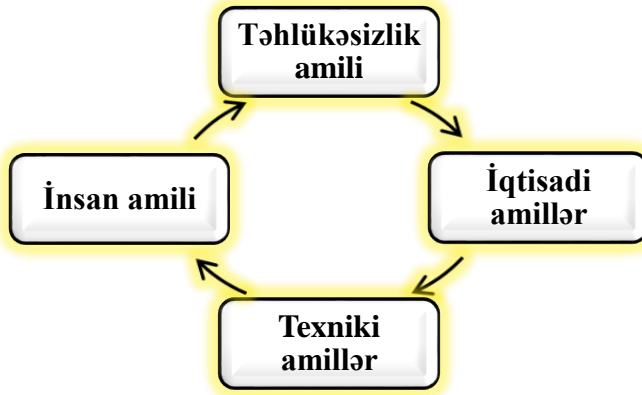
✚ **Danışq (söz alqoritmləri)** – danışq əvvəlcədən məlumat bazasına daxil edilmiş sözlər, alqoritmlərdən istifadə edilməklə həyata keçirilir. Natural Language Toolkit (NLTK), AlchemyAPI, Expert System S.p.A., Modular Audio Recognition Framework, General Architecture for Text Engineering (GATE) kimi proqram təminatını belə söz alqoritmlərinə misal göstərmək olar.

✚ **Mühakimə yürütmə** – rəsonal “düşünmə” və qərarvermə, problemlərin həlli, analitik reaksiya kimi funksiyalar məhz analitik təhlilə əsaslanır. Bu tətbiq artıq daha rəsonal forma hesab oluna bilər. Çünki burada yaradılmış süni intellekt insan kimi düşünməyi, mühakimə yürütməyi bacarır. Məsələn, hüquq sahəsində tətbiq olunan ilk süni intellekt texnologiyası IBM şirkəti tərəfindən yaradılan və proqramlaşdırılan “ROSS” adlı robotdur. ABŞ-da baş vermiş ən məşhur fırıldaqçılıq əməliyyatlarından biri olan Berni Medoff¹ işində istifadə edilən robot əldə olunmuş materiallar və təhlil qabiliyyəti əsasında cinayət işinin üstünün açılmasında çox böyük rol oynamışdı. Bu hadisədən sonra məşhur hüquq şirkətlərindən olan Beyker&Xostetler firması həmin robotu işçi kimi şirkətdə istifadə edəcəklərini açıqlamışdı. ROSS xüsusilə

¹ Katherine Medianik. Artificial Intelligent Lawyers: Updating The Model Rules Of Professional Conduct in Accordance With The New Technological Era // Washington, 2018, pp. 1498-1502.

vəkillik, hüquqi məsləhət vermə, verilən iddiaları təhlil etmə, vəziyyətə uyğun olaraq vəsatət vermə kimi funksiyaları özündə birləşdirir.

Ümumilikdə, süni intellekt sistemlərinin tətbiqini şərtləndirən bir sıra amillər vardır:

Bu amillərin biri digərindən üstün deyil. Çünki onlardan hər hansı birində pozuntuların olması digər amillərə, ümumilikdə isə süni intellekt sisteminin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir.

İnsan amili: Fəaliyyətin hər bir sahəsində fəaliyyət motivinin mərkəzində məhz insan amili dayanmalıdır. Nəticədə hər bir fəaliyyət insanların rifahının yaxşılaşdırılmasına, onların hüquq və azadlıqlarının, qanuni mənafeələrinin təmin olunmasına yönəlir. Bəzən cəmiyyət və dövlət maraqlarının təmin olunması üçün fərdi maraqların, hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasına ehtiyac duyulur. Süni intellektin fəaliyyətin müxtəlif sahələrində tətbiqi də mahiyyət etibarilə insan rifahının, onun hüquq və azadlıqlarının, qanuni maraqlarının təmin olunmasına xidmət etməkdədir. Məsələn, gömrük sahəsində süni intellektin geniş sahədə tətbiqi nəticəsində ağıllı rentgen qurğuları ilə insanların şəxsi toxunulmazlığına olan müdaxiləni minimumda saxlamaqla şəxslərin yoxlanması, eləcə də mülki dövriyyəsi qadağan olunmuş və ya məhdud dövriyyə qabiliyyətli predmetlərin gömrük sərhədindən keçirilməsinin qarşısını almaq mümkün olacaqdır.

Təhlükəsizlik amili: Süni intellekt sistemlərinin tətbiqi üzrə təhlükəsizlik həm sistemin özünün verilənlər bazasının tamlığının qorunmasını, həm də ayrı-ayrı şəxslərin şəxsi həyatına müdaxilə və s. hüquq pozuntularına yol verilməməsini nəzərdə tutur.

Təhlükəsizlik nöqtəyi-nəzərdən süni intellekt dəstəkli texnoloji innovasiyalar sinfinə daxil olan biometrik texnologiyalar bir sıra dövlətlərin ayrı-ayrı hüquq-mühafizə orqanlarında, gömrük və sərhəd xidmətlərində, xüsusi xidmət orqanlarında tətbiq olunmaqdadır. Bu texnologiya sayəsində sistem tərəfindən şəxsin sifətinin surəti alınaraq ayrı-ayrı bədən üzvləri üzrə (gözlər, burun, ağız, dodaq, çənə və s.) əvvəlcə eyniləşdirmə aparılır, daha sonra sistem vahid məlumat bazası ilə əlaqə yaradaraq arxiv üzrə eyniləşdirmə aparır. Şəxsin üzü 2D və 3D sensorlarla rəqəmsallaşdırılaraq məlumatlar kodlarla vahid məlumat bazasına göndərilir. Biometrik texnologiyalar təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından olduqca yüksək nəticələrin əldə olunmasına kömək edir. Bu texnoloji resursun əsas üstünlüyü isə cinayətlərin operativ şəkildə tədqiqi və qarşısının alınmasıdır. Həmçinin hava limanlarında və digər gömrük nəzarəti obyektlərində üztanıma və barmaq izini eyniləşdirən resurslardan istifadə olunur. Bu texnologiyaların əsas xüsusiyyəti onların süni intellekt dəstəkli olması və böyük verilənlər bazası ilə təchiz olunmasıdır. Rəqəmsal texnologiyalar sahəsində məşhur şirkətlərdən olan Qemalto şirkəti 2017-ci ildə Parisin “Şarl de Qoll” hava limanında biometrik üztanıma texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı layihə həyata keçirmişdi. Bu ənənəvi eyniləşdirmə vasitələrinin yüksək texnologiyaya əsaslanan vasitələrlə əvəz olunması baxımından mühüm addım idi. 2016-cı ildə Belçikada, 2017-ci ildə Uelzdə və Çində baş vermiş genişmiqyaslı əməliyyat tədbirlərinin uğurla başa çatdırılmasında süni intellekt dəstəkli biometrik texnologiyanın böyük rolu olmuşdur. Bu texnologiyalar daha da təkmilləşərək üzü tanıya bilən pilotsuz hava aparatları (dron) ilə əvəz olunmaqdadır.¹

İqtisadi amillər: Süni intellektin tətbiqi bir tərəfdən insanların rifahının, onların hüquq və azadlıqlarının, təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəlmişdirsə, digər tərəfdən iqtisadi inkişafın təminatı əsas istiqamətlərdəndir. Nəzərə almalıyıq ki, iqtisadi baxımdan zəif inkişaf etmiş dövlətlərdə süni intellekt sistemlərinin tətbiqində çətinliklər yaranır. Bununla yanaşı, süni intellektdən istifadə iqtisadi səmərəli nəticələrə gətirib çıxarır. Süni intellekt sistemləri bu və ya digər formada iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması, fiskal siyasətin maneəsiz şəkildə həyata keçirilməsi və xarici iqtisadi fəaliyyətin qeyri-hüquqi ünsürlərdən qorunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

¹ Vik Bogdanov. Smart Face Control: How Facial Recognition Changes Different Industries, May 17, 2019. <https://becominghuman.ai/smart-face-control-how-facial-recognition-changes-different-industries-f03204496eaf>

Texniki amillər: Süni intellektin tətbiqini zəruri edən texniki amillər digər amillərlə qarşılıqlı əlaqə şəklində mövcuddur. Texniki amillər aşağıdakılardır:

- Klassik alqoritmləşdirmədən fərqli olaraq maşın öyrənilməsi əvvəlcədən verilənlər əsasında funksiyalar icra etməklə (statik) məhdudlaşmayıb, mövcud şəraitdə təhlil əsasında yeni məlumat yaratmaq, müstəqil məlumat təminatını təşkil etmək imkanına sahibdir, yəni dinamik sistemdir;
- Süni intellekt dəstəkli süni intellekt sistemlərinin bir çoxu digər sistemlərin məlumat bazalarından zərurət olduqda istifadə edə bilmə imkanına malikdir (Məsələn, ANITA, SISAM, PATROA kimi sistemlər);
- Süni intellekt dəstəkli sistemlər uzaqdan idarə olunmaq, bildiriş göndərmək və bildiriş qəbul etmək, zərurət olduqda prosesləri dayandırmaq kimi özəlliklərə sahibdir (Məsələn, PATROA sistemi);
- Süni intellekt dəstəkli texniki nəzarət vasitələri şəxslərin fiziki nəzarət vasitələri (gözlə görmək, əşyaya toxunmaq, bağlamamı açıb-bağlamaq və s.) ilə müqayisədə daha çox dəqiqliyə malikdir;
- Süni intellekt dəstəkli texniki nəzarət vasitələri real şəxslərlə müqayisədə emosional, psixoloji və digər bu kimi amillərdən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərir (yorğunluq, səhhətində problemlər, psixoloji gərginlik və s. kimi amillərdən kənar) və s.

Müasir dövrümüzün ayrılmaz bir parçasına çevrilən süni intellekt insan həyatının və fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində tətbiq olunur:

➤ **Tibbi müayinə və müalicə sahəsində:** Süni intellektin tətbiqi ilə bağlı ən böyük gözləntilərdən biri də onun səhiyyə sahəsində tətbiqi imkanları ilə bağlıdır. Süni intellektin səhiyyə sahəsində tətbiqi nəticəsində pasiyentlərin və s. maraq obyektlərinin sağlamlıq vəziyyəti ilə bağlı fasiləsiz və operativ məlumat əldə etmə imkanının təmin ediləcəyi gözlənilir. Eyni zamanda daha dəqiq diaqnostika, maraq obyektinin (xəstənin və s.) müalicə çərçivəsində istifadə edəcəyi tibbi dərman və digər vasitələrin müəyyən olunması daha asan olacaqdır. Bununla yanaşı, tibbi personalın bir çox funksiyasını süni intellekt icra etməklə az maliyyə xərci ilə daha çox iş realizə etmə imkanını təqdim edəcəkdir. Məsələn, 2016-cı ildə IBM tərəfindən hazırlanan “Watson for Oncology” sistemi onkoloqlar üçün xərçəng diaqnozu və müalicəsi tövsiyələrində əhəmiyyətli bir köməkçi ola bilər. Bu sistem həm xəstənin öz sağlamlıq tarixçəsi, həm

də xəstəliklə bağlı digər qeydləri təhlil edərək, xəstə üçün hansı müalicə metodunun daha yaxşı təsir edəcəyini təklif edə bilir.

Süni intellekt sistemləri ilə çalışan daşınan texnologiyalar xəstəliklərin erkən diaqnozu və ya sağlamlıq vəziyyətinin mütəmadi olaraq izlənməsi üçün vacib imkanlar yaradır. Nəbz, bədən istiliyi, ürək döyüntülərindəki nizamsızlıq və insanın idman vərdişləri kimi göstəricilər sensorlar tərəfindən aşkar edilə və bu məlumatlar davamlı olaraq izlənilə bilər.

➤ **Maliyyə sahəsində:** Süni intellekt texnologiyalarının maliyyə məsləhət xidmətlərinə inteqrasiyası həm bu sahədə çalışanlar üçün tamamlayıcı rol oynayır, həm də onları müəyyən dərəcədə əvəz edə bilər. Müxtəlif maliyyə qurumları tərəfindən istifadə olunan robot məsləhətçilər müştərilərin gözləntilərini, aktiv strukturlarını və riskləri qiymətləndirmək və fərdi portfeller təklif etmək üçün müxtəlif alqoritmlərdən istifadə edir. Məsələn, Los-Ancelesdə ZestFinance platforması tətbiq olunur ki, bu platforma şirkətlərə kredit məlumatları və ya tarixləri az olan borcalanları qiymətləndirməyə kömək edən bir anderrayting həllini təqdim edir. Platforma minlərlə məlumat nöqtəsindən istifadə edir və digər anderrayting sistemlərinin edə bilmədiyi şəffaflığı təmin edir və bu da kreditlərə ənənəvi olaraq “risk altında” sayılan əhalini daha yaxşı qiymətləndirməyə kömək edir. Statistik məlumatlara görə, ZestFinance anderraytingindən istifadə edən kredit təşkilatlarının zərərləri ildə 23% azalmışdır.¹

Bostonda tətbiq olunan DataRobot sistemi isə maliyyə qurumlarına və müəssisələrinə saxta kredit kartı əməliyyatları, birbaşa marketing, blokçeyn, borc vermə və s. kimi mövzularda qərar vermə qabiliyyətini artıran dəqiq proqnozlaşdırıcı modellər yaratmağa kömək edir.

➤ **Hüquq sahəsində:** Bir sıra ölkələrin təcrübəsində robot vəkillər pilot layihə şəklində fəaliyyət göstərməkdədir. Dünyada ilk robot vəkil hesab olunan “DoNotPay” xüsusilə cərimə növündə cəzaların mübahisələndirilməsinə dair təşəbbüs göstərmək üçün funksiyalaşdırılmış süni intellekt texnologiyasıdır. Bu robot vəkil çatbot texnologiyası hesab olunur ki, o, cərimə növündə cəzanın aradan qaldırılması, daha da yüngülləşdirilməsi (cərimə məbləğinin daha az həddə müəyyən olunması), yaxud ödəmə tapşırığı ilə bağlı möhlət verilməsi üçün vəsatət irəli sürmə imkanlarına sahibdir. Qeyd olunan texnoloji innovasiya ilk dəfə ABŞ-ın Stanford Universitetinin tələbəsi Coşua Brauder

¹ Alyssa Schroer. AI and the bottom line: 15 examples of artificial intelligence in finance, 2020. <https://builtin.com/artificial-intelligence/ai-finance-banking-applications-companies>

tərəfindən layihə şəklində təqdim olunmuşdu. “DoNotPay” adlı çatbot vəkil 2016-cı ilin iyun ayına qədər 64% faydalılıq (qərara təsir etmə) göstəricisinə sahib olmaqla 160 000 (bir yüz altmış min) nəqliyyat vasitəsi ilə bağlı avtopark cərimələrinə qarşı uğurla və əsaslandırmaqla etiraz etmişdir. Bu texnoloji innovasiya, həmçinin ABŞ-ın digər bir sıra ştatlarında, Kanada və İngiltərədə də tətbiq edilməkdədir. “DoNotPay” 50-dən artıq şəhərdə 1000-dən artıq hüquqi mübahisələr üzrə funksiyalaşdırılmış süni intellekt texnologiyasıdır, xüsusilə ayrı-ayrı şəhərlərdə yeni məskunlaşan və lokal qanunvericilik normalarına bələd olmayan miqrantlar üçün faydalıdır. Yaranmış hüquqi mübahisə ilə bağlı, normaların məkana görə qüvvəsi prinsiplərini nəzərə almaqla əlverişli həll yolu tapmaq üçün çatbotun axtarış motorunda sualı yazmaq kifayətdir.¹

Qonşu dövlət Türkiyədə də hüquq sahəsində süni intellektin ən son nailiyyətlərindən istifadə etməklə innovativ tədbirlər həyata keçirilməkdədir. “Hukuk work” adlanan bu texnologiyanın əsas məzmununu verilənlər bazası təşkil edir. Bu texnologiya öz verilənlər bazasında əvvəlcədən çıxarılmış məhkəmə qərarlarını məcmu şəklində toplayır. Cari məhkəmə işləri ilə bağlı analoji təcrübədən yararlanmaq üçün sadə bəndlər vasitəsilə eyni və ya oxşar işlər üzrə daha əvvəl qəbul olunmuş məhkəmə qərarları tapılır. Həmin qərarlar tapıldıqdan sonra cari işlə həmin iş arasında müqayisəli təhlil aparılmaqla əsas açar nöqtələr müəyyən olunur. Bundan sonra cari məhkəmə işinə dair proqnozlar verilir.²

➤ **Tələbat və xidmət sektorlarında:** Müasir dövrdə süni intellektin tətbiq olunduğu tələbat və xidmət sektorlarına aiddir: aqrar sahə; çağrı mərkəzləri; müştəri xidmətləri sektoru; enerji sektoru və dağ-mədən sənayesi; əqli mülkiyyət sahəsi; məhsul istehsalı və emal sektoru; texniki dəstək xidmətləri; pərakəndə satış sektoru; proqramlaşdırma; gömrük sistemi və s.

¹ Yapay Zeka ve Hukukwork farki. Hukukwork blog. <https://www.hukukwork.com/blog/25/yapay-zeka-ve-hukuk-work-farki/>

² <https://www.hukukwork.com/>

1.3. “Süni intellekt” və “Əşyaların interneti”: oxşar və fərqli cəhətlər

Əşyaların interneti konsepsiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bizi əhatə edən predmet və ya əşyalar (planşet, smartfon, fitnes üçün qurğu, ev avadanlıqları, geyimlər, avtomobillər, istehsal avadanlıqları, tibbi avadanlıqlar, dərman preparatları və s.) miniatur identifikasiya və sensor (həssas) qurğularla təmin olunaraq naqilli və naqilsiz əlaqələr (sputnik, mobil əlaqə, Wi-Fi və Bluetooth) vasitəsilə qarşılıqlı əlaqədə olur və proseslərin tamamilə avtomatik yerinə yetirilməsini təmin edir.¹

İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarının Tətbiqi və Tədrisi Mərkəzinin verdiyi anlayışa görə, əşyaların interneti (Internet of Things, IoT) müxtəlif əşyaların və qadcedlərin insan müdaxiləsi olmadan bir-biri ilə IP qoşulması üzərindən qarşılıqlı əlaqəyə girdiyi şəbəkədir.² Məsələn, son illərdə tibbdə geniş istifadə olunan bədəndə daşınan bir çox cihazlar vardır ki, onlar insanın fizioloji parametrlərini ölçərək məsafədən ötürmək qabiliyyətinə malikdir. Bu tip ağıllı əşyalar eynək, saat, üzük, qolbaq, baş örtüyü və s. geyim əşyaları formasında da təqdim olunur.

Respublikamızda da bu sahədə çoxsaylı yenilikləri qeyd edə bilərik. Belə ki, 2019-cu ildən etibarən ölkəmizdə Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarının Tətbiqi və Tədrisi Mərkəzi ilə “Microsoft” şirkətinin Azərbaycan nümayəndəliyi arasında imzalanmış əməkdaşlıq memorandumuna əsasən, “Əşyaların interneti” laboratoriyası fəaliyyətə başlamışdır. Bu laboratoriya İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarının Tətbiqi və Tədrisi Mərkəzində fəaliyyət göstərir ki, onun əsas fəaliyyət məqsədi tədris və tətbiq arasında körpü yaradılmasından ibarətdir. İnnovativ mühit rolunu oynayan laboratoriya əşyaların interneti və digər innovativ texnologiyalar əsasında prototiplərin yaradılmasına və layihə təkliflərinin icrasına gənc mütəxəssisləri və start-up layihələri cəlb edir.³ Lakin maraqlı məqam onda özünü büruzə verir ki, laboratoriyanın rəsmi internet sahifəsində yerləşdirilən layihələrin bir çoxunda süni intellekt sistemləri

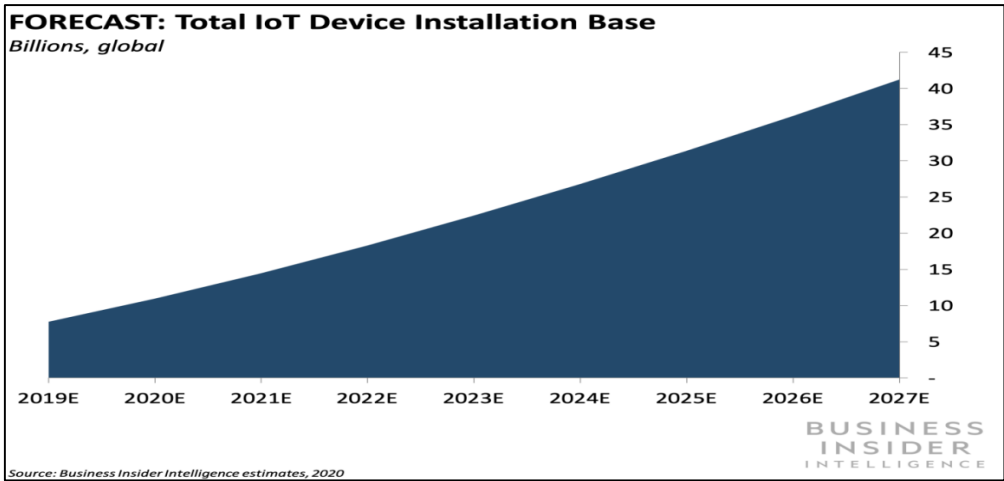
¹ Həşimov Məmməd. Əşyaların İnterneti texnologiyaları əsasında yaradılan şəbəkə mühitində hücumların təhlil // “İnformasiya təhlükəsizliyinin aktual multidissiplinar elmi-praktiki problemləri” IV respublika konfransı, 14 dekabr 2018-ci il, s. 195.

² Əşyaların interneti: əldə edilən təcrübə və perspektivlər. <https://www.iktlab.az/article/esyaların-interneti-elde-edilen-tecrube-ve-perspektivler>

³ <https://iktlab.az/m slab/>

və əşyaların interneti arasında fərqi müəyyənləşdirmək çətin olur. Bir məqamı mütləq nəzərə almalıyıq ki, əşyaların internetində insan tərəfindən idarə olunma amili vacibdir, süni intellekt sistemlərində isə insan olmadan da qərar vermək mümkündür.

Business Insiderin statistik hesablamalarına görə, 2017-ci ildə təxminən 8 milyon olan əşyaların internetinə daxil olan cihazlar 2027-ci ildə 41 milyondan çox olacaqdır.¹

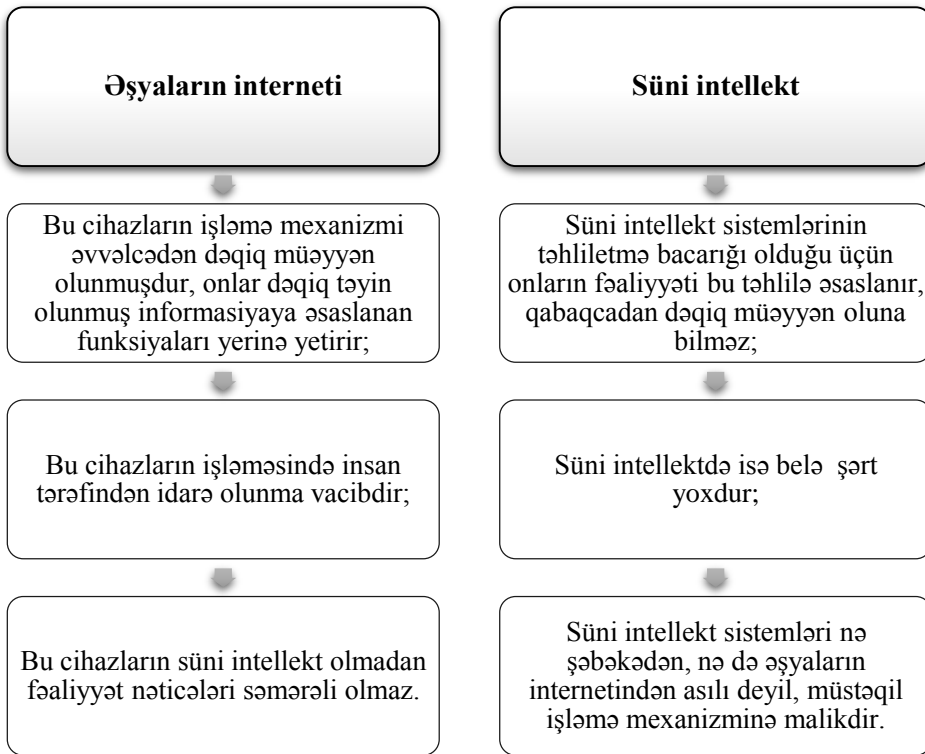

Bütün bu əşyaların internetinə daxil olan cihazlar hərəkətə gətirilə bilən nəticələr üçün toplanaraq emal edilməsi lazım olan bir çox məlumatlar yaradır. Məhz süni intellektin tətbiq olunduğu məqam da burda özünü büruzə verir. Belə ki, əşyaların internetində məlumatların toplanması, emalı və idarə olunması məqsədilə süni intellekt sistemləri tətbiq olunur. Bu sistemlər alqoritmlər vasitəsilə həm informasiyanın emalı və idarə olunmasını realizə edir, həm də əşyaların internetinə daxil olan cihazlar tərəfindən tətbiq oluna bilən faydalı fəaliyyət nəticələrinin əldə olunmasına imkan verir. Qısa sözlə desək, süni intellektlə işləyən analitiklər olmasa, əşyaların internetinə daxil olan cihazların təqdim etdiyi informasiya və onların şəbəkə boyunca fəaliyyəti məhdud xarakterə malik olardı. Süni intellekt əşyaların interneti üzrə səmərəliliyin artırılması məqsədilə tətbiq edilir. Məsələn, enerji istifadəsinə qənaət üçün evlərin tempe-

¹ Business Insider. THE INTERNET OF THINGS 2020: Here's what over 400 IoT decision-makers say about the future of enterprise connectivity and how IoT companies can use it to grow revenue. <https://www.businessinsider.com/internet-of-things-report?IR=T>

ratur nəzarət sistemlərində müxtəlif alqoritmlərdən istifadə olunur. Süni intellektin əşyaların internetində tətbiqi xüsusilə maliyyə xərclərinin azaldılması üçün faydalıdır. Məsələn, müxtəlif avadanlıqların işləmə mexanizmində pozuntu yarandıqda həyəcan siqnallarının verilməsini göstərə bilərik. Bu cür alqoritmlər qəzaların qarşısını almaqla yanaşı, xərclərə də qənaət edir.¹ Augury şirkəti avadanlıqlarda quraşdırılmış titrəmə və ultrasəs sensorları ilə əvvəlcədən diqqətlə müşahidələr aparır və baş verməzdən əvvəl hər hansı bir nasazlığı proqnozlaşdırma imkanlarını təqdim edir.²

Qeyd olunanlar əşyaların interneti və süni intellektin eyni anlayış olmadığını bir daha təsdiq edir ki, onlar arasında fərqli xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

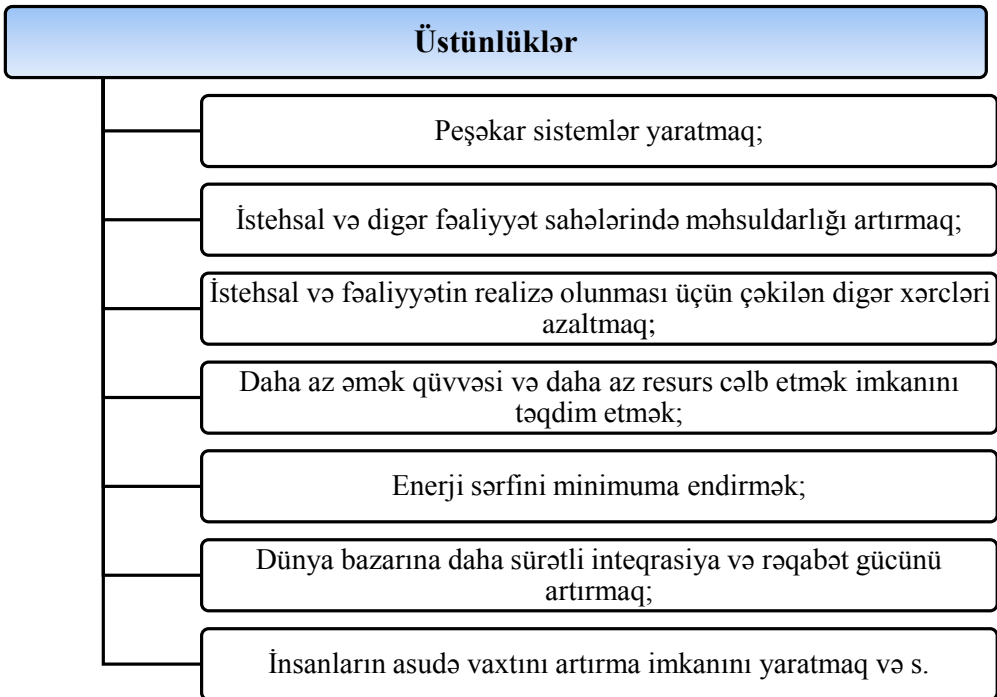

¹ Ashish Ghosh, Debasrita Chakraborty, Anwesha Law. Artificial Intelligence in Internet of Things // ReView by River Valley Technologies CAAI Transactions on Intelligence Technology, 2018. https://www.researchgate.net/publication/328223360_Artificial_Intelligence_in_Internet_of_Things

² Machines Talk, We Listen. <https://www.welcome.ai/augury>

1.4. Süni intellekt sistemlərinin üstünlük və çatışmazlıqları

İlk dəfə laboratoriya şəraitində sınaqdan keçirilən və təcrübədə tətbiqinə başlanılan, bu gün insan həyatının bir çox sahəsində özünə yer tapan süni intellekt müasir texnoloji innovasiyanın və elmin ən böyük nailiyyətlərindən hesab olunur. Süni intellekt insanlar tərəfindən məqsədyönlü şəkildə tətbiq olunan, robotlar və maşınlarla yüklənən alqoritmik proqramlaşdırma. Süni intellektin tətbiqinin əsas fayda və üstünlüklərini bir neçə başlıq altında ifadə etmək olar:

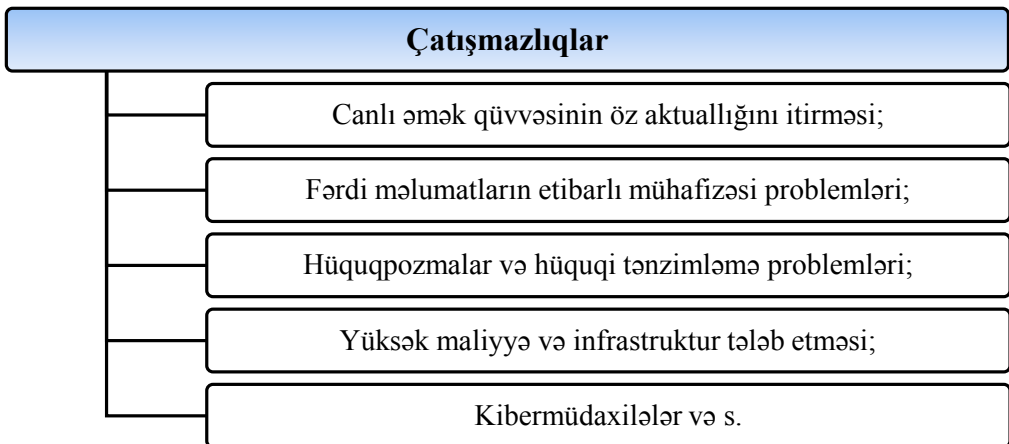
Hazırda insan fəaliyyətinin, yəni canlı əmək qüvvəsinin tətbiq olunduğu bir çox sahələrdə süni intellektin tətbiqinə keçilməsi daha peşəkar bir sistem formalaşdırmaq, faydalı iş əmsalını artırmaq, xətalara minimuma endirmək məqsədinə xidmət edir. Sənayedə tətbiq etməklə fasiləsiz istehsalatı təmin etmək, produktivliyi artırmaq, daha az istehsal xərci ilə daha çox məhsul istehsal etmək hədəf kimi müəyyən edilmişdir. Məsələn, artıq dördüncü sənaye inqilabı ilə canlı əmək qüvvəsi olmadan istehsalı həyata keçirmək təcrübəsi mövcuddur. Bunlardan biri “Qaranlıq fabriklər” kimi bilinən canlı əmək

qüvvəsi olmadan fasiləsiz istehsal konsepsiyasıdır. Qaranlıq fabriklər adından da görüldüyü kimi, işıqlandırmaya, canlı əmək qüvvəsinə ehtiyac duyulmadan istehsal prosesinin bütün mərhələlərində maşınların tətbiqinə əsaslanan istehsalatdır. Xüsusilə, bir çox ağır sənaye sahələrində yüksək temperatur, ağırçəkili detallar, zəhərli qazlar və qeyri-mütənasib şəraitdə canlı əmək qüvvəsinin tətbiqinin çətin olması süni intellektin tətbiqi ilə robotlu istehsala keçidi zəruri edir. İlk “qaranlıq fabrik”lər Çində mobil telefon ehtiyat hissələri istehsal edən firma tərəfindən tətbiq olunmuşdur. Hər bir robot-mexanizm 6-8 işçini əvəz edirdi və fabrikin işçi sayı 650 nəfərdən 60 nəfərə qədər ixtisar olunmuşdu. İstehsal prosesində material itkisi 25%-dən 5%-ə qədər azalmışdı.¹

Çəkdiyimiz misaldan da görüldüyü kimi, süni intellektin tətbiqi nəticəsində canlı əmək qüvvəsi ixtisar olunmaqla daha az əmək haqqı fondu formalaşacaq, daha peşəkar işçilərə daha çox əmək haqqı ödəmək imkanı yaranaçaq, itkilər minimuma enəcək, faydalı iş əmsalı yüksələcək.

Süni intellektin sürətli inkişafı ilə insan fəaliyyətinin bir çox sahəsində artıq süni intellekt sistemləri fəaliyyət göstərməkdədir və bunun nəticəsində canlı əmək qüvvəsinə daha az ehtiyac yaranır ki, bu da insanların öz şəxsi inkişaflarına daha çox vaxt ayırmalarına imkan verir.

Süni intellektin tətbiqinin müsbət tərəfləri ilə yanaşı, mənfi xarakterizə olunan aspektlər də qeyd olunmalıdır. Bununla bağlı çatışmazlıqlara aşağıdakıları aid etmək olar:

¹ M.A.Alkan. Karanlıq Fabrikalar ile İnsansız Üretim. <https://www.endustri40.com/karanlik-fabrikalar-ile-insansiz-uretim/>

Süni intellektin istehsalat, xidmət sektorları və bu və ya digər sahələrdə tətbiqi canlı əmək qüvvəsi olan insanların əməyindən istifadənin aktuallığını və zəruriliyini minimuma endirir. Bu işə ştat vahidlərinin ixtisarı ilə insanların kütləvi şəkildə işsizliyinə səbəb olur. Məsələn, Çinin mobil telefon ehtiyat hissələri istehsal edən fabrikində süni intellektin tətbiqi ilə işçi sayının 650 nəfərdən 60 nəfərə qədər azaldılması buna misal ola bilər. Məhz ona görə də artıq insanların əmək fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərə və tənzimləməyə yanaşma dəyişməyə başlamışdır. Bir çox hesabat və tədqiqatlarda belə dəyişmə təhlil edilmişdir. Məsələn, PricewaterhouseCoopers (PWC) tərəfindən İngiltərədə və Çində süni intellektin təsirlərini tədqiq edən araşdırmada məhsuldarlıq və gəlir artımı sayəsində məşğulluğu azaltma təsirlərinin 20 il ərzində aradan qaldırılacağı proqnozlaşdırılır. Tədqiqatda mövcud süni intellekt sistemlərinin tətbiqi ilə 20 faiz əhalinin iş yerini itirə biləcəyi bildirilsə də, yeni iş yerlərinin bu boşluğu aradan qaldırma ehtimalının daha yüksək olduğu qeyd edilir. Araşdırmaya görə, uzunmüddətli dövrdə məşğulluğun ən yüksək artımının gözləniləndiyi sektorlar xidmətlər və tikinti sektorudur.¹

Accenture PLC tərəfindən aparılan araşdırma işə hal-hazırda süni intellekt texnologiyalarından istifadə edən və ya heç olmasa sınaq mərhələsində olan 1000 ən böyük şirkəti qiymətləndirmiş və süni intellektin bu şirkətlərdə yeni iş yerləri yaradıb-yaratmadığını araşdırmışdır.² Tədqiqat nəticəsində süni intellekt sistemlərinin istifadəsi ilə birbaşa əlaqəli bəzi tamamilə yeni və orijinal iş yerlərinin formalaşdığı müşahidə edilmişdir ki, bunlar üç qrupda təsnifləşdirilmişdir: “Təlimçi” (Trainer), “İzahverici” (Explainer) və “Dəstəkləyici” (Sustainer).

Təlimçi	<i>Müştəri dilinin tonu və mənası üzrə təlimçi</i>	Kommunikasiyanın hərfi mənasından kənara çıxaraq qiymətləndirməyi, məsələn, danışıqdakı sarkazmi müəyyənləşdirməyi öyrədir.
	<i>Ağıllı maşın qarşılıqlı əlaqə modelləşdiricisi</i>	İşçilərin davranışına əsasən maşın davranışını modelləşdirir. Məsələn, süni intellekt sistemi modelləşdirmə yolu ilə mühasibin hərəkətlərindən ödənişləri faktura ilə avtomatik uyğunlaşdırmağı bacarır.

¹ PWC. What will be the net impact of AI and related technologies on jobs in the UK?

<https://www.pwc.co.uk/economic-services/ukey/ukey-july18-netimpact-ai-uk-jobs.pdf>

² H.James Wilson, Paul R.Daugherty, Nicola Morini-Bianzino. The Jobs That Artificial Intelligence Will Create // MIT Sloan Management Review, 2017. <https://sloanreview.mit.edu/article/will-ai-create-as-many-jobs-as-it-eliminates/>

	<i>Dünyagörüşü təlimçisi</i>	Süni intellekt sistemlərini qlobal perspektiv inkişaf etdirməyə öyrədir ki, müxtəlif mədəni perspektivləri nəzərə ala bilsin. Məsələn, bir alqoritmin “ədalətli” olub-olmadığını təyin edərkən süni intellekt sistemlərinin müxtəlif mədəni perspektivləri nəzərə ala bilmək üçün onu qlobal perspektivdə inkişaf etdirməyi öyrədir.
İzahverici	<i>Kontekst dizayneri</i>	İş kontekstinə, yerinə yetirilən tapşırıqğa, eləcə də fərdi, peşə və mədəni amillərə əsaslanaraq ağıllı qərarlar hazırlayır.
	<i>Şəffaflıq analitiki</i>	İstifadə olunan süni intellekt alqoritmlərinin müxtəlif qeyri-şəffaf növlərini (və iş üzrə müvafiq təsirləri) təsnifləşdirir və bu məlumatların siyahısını sistemdə saxlayır.
	<i>Süni intellekt üzrə strategist</i>	Xüsusi tətbiqetmələr üçün süni intellektin yerləşdirilməsinin faydalarını müəyyənləşdirir.
Dəstəkləyici	<i>Avtomatlaşdırma etikası üzrə mütəxəssis</i>	Ağıllı maşınların həm müsbət, həm də mənfi cəhətdən qeyri-iqtisadi təsirlərini qiymətləndirir.
	<i>Avtomatlaşdırma üzrə iqtisadçı</i>	Maşınların aşağı səviyyəli işinin qiymətini təhlil edir.
	<i>Maşın bağlantı meneceri</i>	Biznesdə daha böyük miqyasda yaxşı fəaliyyət göstərən alqoritmləri “təşviq edir” və zəif performanslı alqoritmləri “azaldır”.

Hazırda süni intellektin tətbiqi istiqamətində bir çox istehsalçı şirkətlər əhəmiyyətli işlər görür. Lakin süni intellektin tətbiqi hazırkı dövrdə böyük xərclər tələb etməkdədir ki, bu da həmin sistemləri əsasən nəhəng şirkətlərin tətbiq edə bilməsinə imkan verir. Digər kiçik və orta səviyyəli şirkətlər isə bu prosedən kənar qalmalı olur. Bu isə bir tərəfdən onlar arasında rəqabətin destimullaşmasına, digər tərəfdən isə inhisarçılığa səbəb ola bilər. Həmçinin süni intellektin tətbiqi ilə bağlı bir çox sahələrdə yeni infrastrukturun yaradılması tələb olunur. Məsələn, sürücüsüz avtomobillərin tətbiq olunduğu ərazilərdə həmin avtomobillərin oxuyucu sistemlərinin tanıya biləcəyi yol-hərəkət nişanlarının, işıqforların, yer örtüyünün, piyada zolaqlarının və digər nişan və elementlərin quraşdırılması tələb olunur ki, bütün bunlar da böyük xərclər tələb edir.

Süni intellektin nailiyyətlərinin müxtəlif sahələrdə tətbiqi özü ilə bərabər yeni hüquqi tənzimlənmə sisteminin də formalaşmasını zəruri edir. Bunun üçün də hüquq normaları daha da təkmilləşərək texnoloji inkişafın önündə mənəəyə deyil, onun təməl təminatvericisinə çevrilməlidir. Məsələn, sürücüsüz avtomobillər tərəfindən yol hərəkəti qaydasının pozulması, nəticədə insanların həlak olması mümkün ola biləcək bir problemdir. Bu halda hansı subyektin (avtomobilin sahibi, sürücü, avtomobili istehsal edən şirkət, proqram təminatını həyata keçirən şirkət və s.) məsuliyyətə cəlb olunacağı məsələsi ciddi problemlər yaratmış olur və ya əmək prosesində (istehsal, xidmət və s.) süni intellekt sistemində yaranan problem və onun ağır nəticəsinə görə hansı subyektin (işçi, müəssisə rəhbəri, istehsalçı şirkət, proqram təminatını həyata keçirən şirkət, sazlayıcı və s.) cavabdehlik daşması da problemlə məsələlərdən biridir.¹

Mövcud çatışmazlıqlardan biri də fərdi məlumatların etibarlı mühafizəsində özünü büruzə verir. Xüsusilə son dövrlərdə bir çox şirkətlər çatbotlar, robot-assistentlərdən istifadə etməkdədir. Qarşılıqlı dialoq şəraitində həmin çatbotlar insanlardan müəyyən məlumatlar tələb edə bilər ki, onların da bir çoxu insanların fərdi məlumatlarından ibarətdir. Təbii ki, bu zaman həmin məlumatların etibarlı mühafizəsi, qorunması, üçüncü şəxslərə ötürülməməsi məsələsi aktuallıq kəsb edir. Süni intellekt əvvəlcədən yazılmış alqoritmlərə əsaslanır, özündə aparat təminatı və proqram təminatını birləşdirir. Həmin sistemə uzaq məsafədən kibervəsitiylə müdaxilə edilməsi, onun iş istiqamətinin şəxsi mənafeələr üçün istifadə edilməsi “imkan”larının qarşısını almaq üçün etibarlı təhlükəsizlik sistemləri formalaşdırılmalıdır (Bu kimi məsələlər növbəti fəsillərdə daha ətraflı şərh olunacaqdır).

Süni intellekt sistemləri ilə bağlı çatışmazlıqlar ayrı-ayrı sistemlərin tətbiqi zamanı da üzə çıxmaqla bilər. Məsələn, ağıllı (smart) müqavilələri misal göstərə bilərik. Ağıllı müqavilə alqoritm şəklində mövcud olan qanuni bir müqavilədir. Yalnız sonrakı icrası üçün müqavilə şərtlərini müəyyən edən ənənəvi müqavilədən fərqli olaraq, ağıllı müqavilə müqavilənin bəzi və ya bütün şərtlərini müstəqil şəkildə icra edir. Ağıllı müqavilə qeyri-adi dərəcədə mürəkkəb ola bilər, internet vasitəsilə həyata keçirilir. Adının “ağıllı” olmasına baxmayaraq, ağıllı müqavilə əslində kifayət qədər “laldır”, çünki müəyyən hallar baş

¹ Həsən Həsənzadə. Sürücüsüz avtomobillər və onların gətirdiyi hüquqi problemlər, 2018. <http://hasanhasanzada.blogspot.com/2018/07/surucusuz-avtomobilir-v-onlarn-gitirdiyi.html>

verəndə nələrin baş verəcəyini təyin edən bir sıra təlimatları ehtiva edən koda əsasən nəticə çıxarır.¹ Proqramlaşdırma nöqteyi-nəzərindən, ağıllı müqavilələr ümumiyyətlə “əməliyyatları daha sonra silinə bilməyəcək şəkildə qeyd edən, ancaq ardıcıl olaraq yenilənə bilən və əslində bitməyən tarixi iz saxlayan bir texnologiya” olan blok zəncirlərinə əsaslanır. Mövcud çatışmazlıq da elə bununla bağlı özünü büruzə verir. Belə ki, öyrənmə qabiliyyətləri ilə aşılan ağıllı müqavilə “çirkələnmiş” verilənlər bazasına girərsə, nə baş verəcəkdir? Bu, ağıllı müqavilənin tərəflərin niyyəti ilə uyğun olmayan yollarla icra olunmasına səbəb ola bilərmi? – Beləliklə, süni intellekt sistemlərinin tətbiqi bir tərəfdən müsbət cəhətləri ilə xarakterizə olunsada, digər tərəfdən müxtəlif təcrübi problemlər yaradır. Məcəzi mənada söyləsək, süni intellekt sistemlərinin sürətlə inkişafı hal-hazırda bütün dünya ölkələrini sanki “çaşqınlıq” vəziyyətinə gətirib çıxarmışdır. Çünki yaradılan yeni modellərin hansı sferada tətbiqi və bu tətbiqdən gözlənilən nəticələr kimi suallar günümüzün aktualıdır. Hətta, bəzi müəlliflər qeyd edirlər ki, IBM şirkətinin istehsalı olan Watson mükəmməl işləyən bir sistem olsa belə, insanlar ondan istifadə etməklə necə faydalanacağını bilmirlər.² Fikrimizcə, məsələyə bu qədər pessimist yanaşmaq düzgün olmazdı. Mövcud təcrübə elə bu sistemin özünün belə müsbət yönümlü tərəflərini bir daha təsdiq edir. Məsələn, Watson Assistantını – hər hansı bir tətbiq, cihaz və ya kanal vasitəsilə müştərilərin suallarına sürətli, düzgün və dəqiq cavablar verməyə kömək edən süni intellekt platformasını misal göstərmək olar. Ümumi sorğulara cavabları avtomatlaşdıraraq, Watson Assistant bu tətbiqi istifadə edən şirkətlərdə agentlərin və operatorların işini yüngülləşdirir və pik vaxtlarda donma, pozulma riskini azaldır.³ Və ya başqa bir misal: General Motors (GM) şirkəti Audit, Risk və Nəzarət idarəetməsini IBM OpenPages Watson platformasına inteqrasiya edərək, strateji, audit, əməliyyat və maliyyə riskləri və nəzarətləri ilə bağlı daha dərin və operativ məlumat əldə edə bilir.⁴

¹ Iria Giuffrida, Fredric Lederer, Nicolas Vermerys. A Legal Perspective on the Trials and Tribulations of AI: How Artificial Intelligence, the Internet of Things, Smart Contracts, and Other Technologies Will Affect the Law // Case Western Reserve Law Review, 2018, Volume 68, Issue 3, p. 759.

² Martinez R. The power of artificial intelligence // Franchising World, 2018, 50 (5), pp. 92.

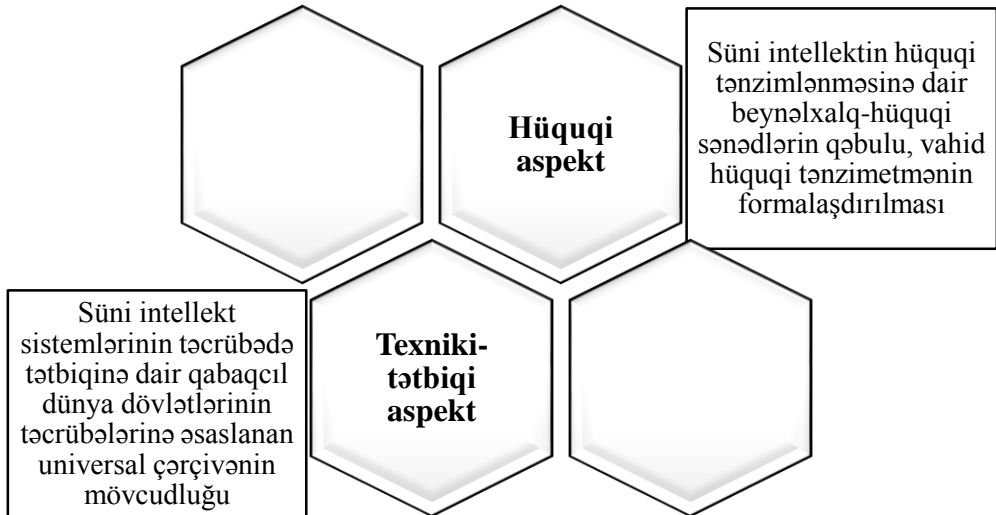
³ The smarter AI assistant for business. <https://www.ibm.com/cloud/watson-assistant/>

⁴ Putting safety first with integrated Audit, Risk and Control management. <https://www.ibm.com/case-studies/general-motors>

Əslində, bu siyahını artırmaq olar. Bu isə o deməkdir ki, süni intellekt sistemlərinin tətbiqinə optimist yanaşmaq lazımdır. Təbii ki, hər bir yeni yaradılmış hadisə və proses ilkin dövrlərdə müxtəlif problemlər meydana gətirir. Məhz bu kimi problemlərin aradan qaldırılması üçün həm beynəlxalq, həm də milli-hüquqi tənzimləmədə dəyişikliklərin edilməsi məqsədamüvafiqdir.

1.5. Beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə

Süni intellekt sistemləri ayrı-ayrı sahələrdə müxtəlif ölkələrin təcrübəsində tətbiq olunmaqdadır. Qabaqcıl ölkə təcrübələri isə zaman-zaman universal təcrübəni formalaşdırır və digər dünya dövlətləri də həmin təcrübədən yararlanırlar. Süni intellekt sistemlərinə dair beynəlxalq təcrübəyə iki kontekstdən yanaşmaq olar:

Süni intellekt zaman keçdikcə beynəlxalq miqyasda daha geniş yayılma sahəsi yaradaraq daha çox fəaliyyət istiqamətini özündə birləşdirir. Süni intellektin beynəlxalq hüquqa təsiri ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Kollin Pikerin də qeyd etdiyi kimi, texnoloji inkişaf və innovasiya tarix boyu beynəlxalq

hüquq münasibətlərinin yaranmasına, dəyişməsinə və ləğvinə səbəb olmuşdur.¹

Əgər aqrar intibah dönəmində bir qrup dövlətlər (ümumi ad altında beynəlxalq hüququn subyektləri) əlverişli aqrar imkanları sayəsində qlobal gücü əllərinə almışdırlarsa, artıq sənaye intibahı dövründə dünyada güc balansını (məsələyə həm beynəlxalq hüquq, həm də siyasi prizmadan yanaşaraq) yenedən bölünməyə başladı. Eyni dəyişiklik sonrakı sənaye inqilablarında da davam etməkdə idi. XVI əsrdə gəmiçiliyin və navigasiya texnologiyalarının meydana gəlməsi və formalaşması sahilyanı dövlətlərin böyük güc əldə etməsinə, onların digər dövlətlərlə müqayisədə hədsiz imkanlara sahib olmasına və digər beynəlxalq hüquq subyektlərinin həmin nemətdən “pay ala bilməməsi”nə səbəb oldu. Məhz bu problemin həlli üçün məşhur hüquqşünas, filosof Hüqo Qrotsi tərəfindən “mare liberum”un (dəniz hüququ, açıq dənizin heç bir dövlətə məxsus olmaması və bütün dövlətlər üçün bərabər imkanların təmin olunması) təsis edildiyi müəyyən fikirlərin ortaya çıxmasına səbəb oldu.

Süni intellekt beynəlxalq-hüquqi vəziyyəti həm birbaşa, həm də dolayı yolla dəyişdirə bilmə imkanına malikdir. Dolayı təsir dedikdə, süni intellektin mövcud beynəlxalq-hüquqi dəyərlərə təsir etməsi və onları dəyişdirə bilmə imkanı nəzərdə tutulur. Bu, əsasən hökumətlərarası təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirilir və dövlətlərə bu və ya digər formada təsir edir. Məsələn, Ümumdünya Gömrük Təşkilatının süni intellektin tətbiqi ilə bağlı proqramları və s. Birbaşa yol onda ifadə olunur ki, müəyyən qrup dövlətlər mövcud güc balansını öz xeyirlərinə dəyişə bilmə imkanı əldə edirlər və digər innovasiyadan geri qalan dövlətlər üzərində güc qazanırlar. Belə arzuolunmaz faktorları “süni intellektin tətbiqi ilə beynəlxalq hüquq üçün ciddi təhdidlər” kimi də qiymətləndirmək olar. Bu təhdidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- bir dövlətin (dövlətlərin) digər dövlətə (dövlətlərə) qarşı güc tətbiq etmək və təcavüz mexanizminin daha da təkmilləşməsi;
- beynəlxalq hüququn bilavasitə subyektivi olan dövlətlər arasında iqtisadi bərabərsizliyin daha da dərinləşməsi və güclü dövlətlərin öz texnoloji nailiyyətlərindən istifadə edərək digər inkişaf etməkdə olan dövlətlərə təsir və təhdid imkanlarının artması;

¹ Colin B Picker. A View from 40,000 Feet: International Law and the Invisible Hand of Technology // Cordoza Law Review, November, 2001, №149, p. 149.

- dövlətlər arasında kibermüharibələrin daha sərt bir şəkil alması, kibər hücumların və kibertəhdidlərin dərinləşməsi;
- öndə gedən bir sıra texnologiya şirkətlərinin qeyri-mütənasib güc əldə etməsi və bununla da oliqopolitiya (bazarda dominantlığı ələ alma və rəqabəti məhdudlaşdırma) və merkantilizm (iqtisadi gücün və dayanıqlılığın bir qrupun əlində cəmlənməsi) meyillərinin daha da artması;
- qlobal miqyasda işsizlik problemlərinin çoxalması;
- ekoloji və kosmik sabitliyin zorakı məqsədlərlə pozulması və s.

Hesab edirik ki, qeyd olunan problemlərin qarşısının alınması üçün beynəlxalq sferada tənzimləmə məsələləri dinamik təhlil olunmalıdır.

Ümumilikdə, beynəlxalq-hüquqi tənzimləmədən danışarkən, ilk növbədə ***BMT-nin süni intellektin tətbiqi ilə bağlı fəaliyyətini*** qeyd etmək lazımdır. BMT-nin 2030-cu il üçün Davamlı İnkişaf Məqsədlərində yer alan və insan həyatının və qlobal resursların yaxşılaşdırılması məqsədlərinə süni intellektin tətbiqi ilə daha asan və sürətli şəkildə nail olunacağı gözlənilir.

BMT-nin süni intellektlə əlaqəli bir neçə təşəbbüsü vardır:¹

➤ “Yaxşı Qlobal Sammit üçün Süni İntellekt” – AI for Good Global Summit”: 2017-ci ildən keçirilən bu Sammit süni intellektlə bağlı qlobal və əhatəli dialoq üçün öndə gedən BMT platformasıdır ki, bura 37-dən çox BMT agentliyi və qurumu daxildir. Sammitin fəaliyyəti “BMT-nin Süni İntellekt üzrə Fəaliyyətləri” adlı Təqdimatda ətraflı əks olunmuşdur;²

➤ BMT-nin Regionlararası Cinayət və Ədalət Tədqiqat İnstitutunun (The UN Interregional Crime and Justice Research Institute-UNICRI) Süni İntellekt və Robot Texnikası Mərkəzi: 2015-ci ildə başlanmış proqram əsasında Haaqada süni intellekt və robot texnikasını araşdıran bir mərkəz açılacağını nəzərdə tutur;³

➤ YUNESKO-nun Robot Etikasına dair Hesabatı: YUNESKO-nun Elmi Biliklər və Texnologiyalar üzrə Ümumdünya Etika Komissiyası (The UNESCO World Commission on the Ethics of Scientific Knowledge and Technology-COMEST) tərəfindən hazırlanmış bu Hesabatda robotların

¹ The ethics of artificial intelligence: Issues and initiatives. European Parliamentary Research Service, Brussels, 2020, p. 93.

² United Nations Activities on Artificial Intelligence. 2019. <https://www.itu.int/pub/S-GEN-UNACT-2019-1>

³ UNICRI Centre for Artificial Intelligence and Robotics, 2019. http://www.unicri.it/in_focus/on/UNICRI_Centre_Artificial_Robotics

cəmiyyətdəki etik problemlərinə toxunulur, etik prinsiplər və dəyərlərin təmin edilməsi ön plana çəkilir.¹

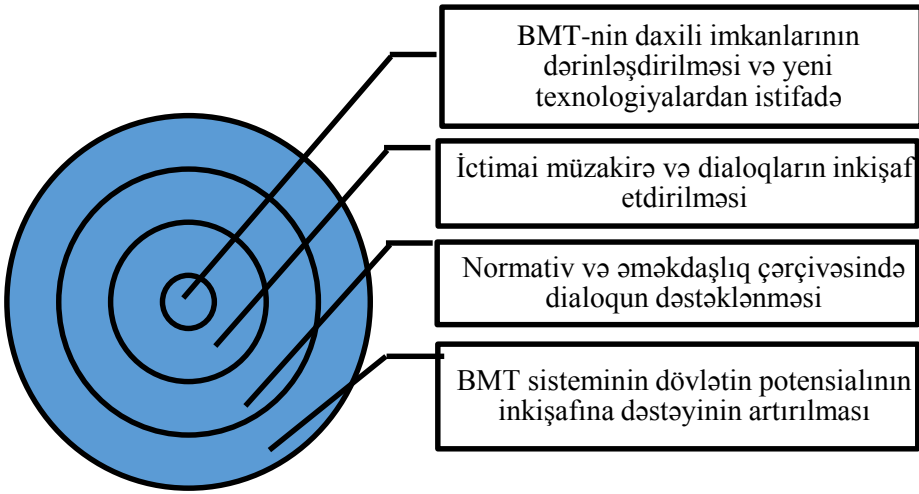
BMT-nin Yeni Texnologiyalar üzrə Strategiyasında BMT-nin yeni texnologiyalarla əlaqəsini istiqamətləndirəcək beş prinsip müəyyən olunmuşdur.²

Qlobal dəyərlərin qorunması və təşviqi	Yeni texnologiyalar üzrə strategiya və fəaliyyət BMT Nizamnaməsində və Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində bəyan olunmuş dəyərlərə və vəzifələrə əsaslanmalıdır.
İnklüzivlik və şəffaflığın təşviqi	Beynəlxalq səviyyədə hökumətlər, müəssisələr və vətəndaş cəmiyyəti üçün yeni texnologiyalar haqqında kollektiv seçim etmək üçün bir platformanın formalaşması təmin olunmalıdır.
Əməkdaşlığın təmin olunması	Kollektiv bilikləri artırmaq və dialoqu genişləndirmək üçün əməkdaşlığın inkişafına kömək göstərilməlidir.
Mövcud imkanların və mandatların inkişaf etdirilməsi	Yeni texnologiyaların tətbiqi yeni bir mandat (səlahiyyət) deyil. Ona görə də onların tətbiqi BMT Nizamnaməsinin dəyərlərini qorumaq və mövcud BMT mandatlarının icrası üçün lazımdır.
Öyrənmə və inkişafın davam etdirilməsi	BMT vətəndaş cəmiyyəti qrupları, biznes sektoru və dövlət qurumları ilə əlaqəli fəaliyyət göstərərək, daim yeni texnologiyalar üzrə bilikləri inkişaf etdirməlidir.

Qeyd olunan prinsiplər əsasında BMT dörd strateji öhdəlik müəyyənləşdirir ki, bura daxildir:

¹ Report of COMEST on Robotics Ethics. UNESCO, 2017.
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000253952>

² Strategy on New Technologies. UN Secretary-General's. 2018, p. 4-5.

Beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə ilə bağlı Avropa Şurası (AŞ) Nazirlər Komitəsinin təsis etdiyi *Süni İntellekt üzrə Komitənin (CAHAI)* adı xüsusilə qeyd olunmalıdır. Təsis sənədinə müvafiq olaraq, bu Komitənin aşağıdakı vəzifələri vardır:

- ✚ rəqəmsal dövrdə süni intellektin Avropa Birliyinin iqtisadiyyatına, xüsusən məşğulluq, maliyyə, təhsil, səhiyyə, nəqliyyat, turizm, kənd təsərrüfatı, ətraf mühit, müdafiə, sənaye, enerji və elektron hökumətə gələcək təsirini təhlil etmək;

- ✚ süni intellektin tətbiqi və onun biznes və iqtisadi artıma verdiyi töhfənin araşdırılmasını davam etdirmək;

- ✚ üçüncü dünya ölkələrin yanaşmasını və onların Avropa Birliyinin fəaliyyətlərini tamamlamağa töhfələrini təhlil etmək;

- ✚ parlamentin məsul komitələrinə orta və uzunmüddətli dövrdə ümumi Avropa Birliyinin hədəflərini müəyyənləşdirən bir qiymətləndirmə təqdim etmək.

Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi zamanı Komitə aşağıdakıları rəhbər tutmalıdır: Avropanın rəqəmsal gələcəyini formalaşdırmaq, Verilən üçün Avropa Strategiyası, Süni Zəkaya dair Ağ Kitab – Mükəmməlliyə və güvənə Avro-

pa yanaşması, Süni İntellekt, əşyaların interneti və robot texnikasının təhlükəsizliyi və məsuliyyəti barədə hesabat.¹

Süni İntellekt üzrə Komitənin məqsədi geniş çoxtərəfli məsləhətləşmələr əsasında Avropa Şurasının insan hüquqları, demokratiya və qanunun aliliyi standartlarını əsas tutaraq süni intellektin inkişafı, dizaynı və tətbiqi istiqamətində hüquqi bazanın mümkünlüyünü və potensial elementlərini araşdırmaqdır. Süni intellekt üzrə Komitəyə bütün üzv dövlətlərin nümayəndələri daxildir. Komitənin plenar iclaslarında, həmçinin Avropa Şurasının (AŞ) müvafiq struktur qurumlarının, Avropa İttifaqı, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ixtisaslaşmış agentliklərinin, müşahidəçi dövlətlərin təmsilçiləri, vətəndaş cəmiyyəti qurumları və AŞ tərəfdaşları olan internet şirkətlərinin mütəxəssisləri iştirak edirlər.²

İnsana xas olan zəka elementlərinin məşinlərdə tətbiqinə əsaslanan süni intellektin universal miqyasda tətbiqi onun sosial, maddi və mənəvi faydalılığı, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi kimi bir çox əsas prinsiplərlə şərtlənməlidir. Süni intellekt cəmiyyət üçün təhdid və əsas hüquq prinsiplərinə yönələn risk faktoruna çevrilməməlidir. Məhz bütün bunların təmin edilməsi məqsədilə 2017-ci ildə *Həyatın Gələcəyi İnstitutunun (Future of Life Institute)* təşkilatçılığı ilə hüquqşünaslar, iqtisadçılar, alimlər və sosial elmlər sahəsində mütəxəssislərin, o cümlədən mühəndislər və bir sıra texniki sahələr üzrə mütəxəssislərin iştirakı ilə Asilomar Konfransı keçirilmişdir. Bu konfrans süni intellekt sahəsində ən yaxşı konfrans kimi tarixə düşmüşdür və həmin konfransın nəticəsində *“Asilomar Süni İntellekt Prinsipləri”* adı altında iyirmi üç prinsipin əhatə olunduğu beynəlxalq-hüquqi sənəd qəbul olunmuşdur.³

Asilomar Süni İntellekt Prinsipləri üç kateqoriyaya bölünür: tədqiqat; etika; dəyərlər və uzunmüddətli məsələlər. Hüquqi aspektdən bizi ikinci kateqoriyaya aid olan prinsiplər maraqlandırır ki, bunlara daxildir:

¹ Setting up a special committee on artificial intelligence in a digital age, and defining its responsibilities, numerical strength and term of office. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0162_EN.html

² Azərbaycan Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin təsis etdiyi Süni İntellekt üzrə Komitənin II plenar iclasında təmsil olunub. <https://www.digital.gov.az/az/media/press/azerbaycan-avropa-surasi-nazirlerkomitesinin-tesis-etdiyi-suni-intellekt-uzre-komitenin-ii-plenar-iclasinda-temsil-olunub>

³ Future of Life Institute 2017 Asilomar Conference. <https://ai-ethics.com/2017/08/11/future-of-life-institute-2017-asilomar-conference/>

Təhlükəsizlik

- Süni intellekt istər aktiv (fəaliyyətdə olduğu zaman), istərsə də passiv (fəaliyyətdə olmadığı zaman) vəziyyətdə etibarlı mühafizə olunmalı, insanlara və digər obyektlərə zərər vurmamalıdır;

Zərərvermanın müəyyən olunmasında şəffaflıq

- Süni intellekt sistemləri tərəfindən insanlara və digər canlı və cansız obyektlərə zərər vurulduğu zaman həmin zərərin hansı amillərdən qaynaqlandığı, əməllə nəticə arasında səbəbli əlaqə, zərərin həcmi qəti müəyyən olunmalıdır;

Mühakimənin şəffaflığı

- İstər məhkəmə, istərsə də qeyri-məhkəmə təsisatları tərəfindən süni intellektin iştirakı ilə baş vermiş hər hansı pozuntu faktında həmin pozuntunun hansı subyektin təqsiri nəticəsində yarandığı qəti müəyyən olunmalı, məsuliyyət daşması ehtimal olunan bütün subyektlərin təqsiri müəyyən olunmalı və yekunda ədalətli qərar çıxarılmalıdır;

Dəyərlərin uzlaşması

- Süni intellekt sistemlərinin tətbiqi məqsəd və motivləri, “davranış”ları hər zaman insani dəyərlərlə uzlaşmalı, onlara zidd olmamalıdır;

Məsuliyyət

- Süni intellekt sistemlərinin qeyri-təyinatı, qeyri-hüquqi məqsədlərlə istifadə olunması, süni intellektin tətbiqi nəticəsində yaranan hər hansı maddi və mənəvi zərəre görə istehsalçı şirkət, proqram təminatını həyata keçirən şirkət, mexanizmin sahibi və ya digər aidiyyəti üzrə subyektlər məsuliyyət daşıyırlar. Məsuliyyət həcmi ölçüləbilən olmalı, həddi əvvəlcədən müəyyən olunmalıdır;

Humanizm

- Süni intellekt sistemləri insan hüquq və azadlıqlarına, qanuni mənafələrinə hörmət, insanlar arasında bərabərlik, tolerantlıq, humanizm kimi əsas prinsipləri təmin etməklə istehsal və istifadə olunmalıdır;

Şəxsi toxunulmazlıq

- Süni intellekt sistemlərinin məlumatların toplanılması, işlənməsi və istifadəyə verilməsi prosesinin bütün mərhələlərində insanların şəxsi təhlükəsizliyini risk altına ata biləcək hər hansı kənarçıxımlara yol verilməməli, bütün proseslərə insanların nəzarət edə bilmə imkanı təmin olunmalıdır;

Azadlıq və toxunulmazlıq

- Süni intellektin tətbiqi insanların azadlıqlarına münasibətdə hər hansı məhdudiyətlərə yol açmamalı və bununla birlikdə insanların şəxsi və ailə həyatına münasibətdə toxunulmazlığı təmin olunmalıdır;

Faydanın paylaşılması

- Süni intellekt sistemlərinin tətbiqi fərd, cəmiyyət və dövlət maraqlarına uyğun olmalı və daha çox insana fayda verməlidir;

Rifahın paylaşılması

- Süni intellektin istehsalı və istifadəsi insan və cəmiyyətin sosial, iqtisadi, mədəni, mənəvi rifahına uyğun olmalı və bu rifah paylaşılabilən olmaqla daha çox insana fayda verməlidir;

İnsan nəzarəti

- Süni intellekt sistemləri insanlar tərəfindən müəyyən olunan və onların mənafeələrinə xidmət edəcək məqsədlər üçün istifadə olunmalı və insan nəzarətindən çıxmamalıdır. Süni intellekt sistemlərinin tətbiqinə dair fəaliyyət istiqamətləri və imkanlarının həddi insanlar tərəfindən müəyyən olunmalıdır;

Pozucu olmamaq və etiklik

- Yüksək inkişaf etmiş süni intellekt sistemlərinin nəzarəti ilə verilən güc cəmiyyətin sağlamlığının asılı olduğu sosial və vətəndaş proseslərinə ziyan vurmaq əvəzinə hörmət etməli və inkişaf etdirməlidir;

Süni intellekt silahlanma yarışı

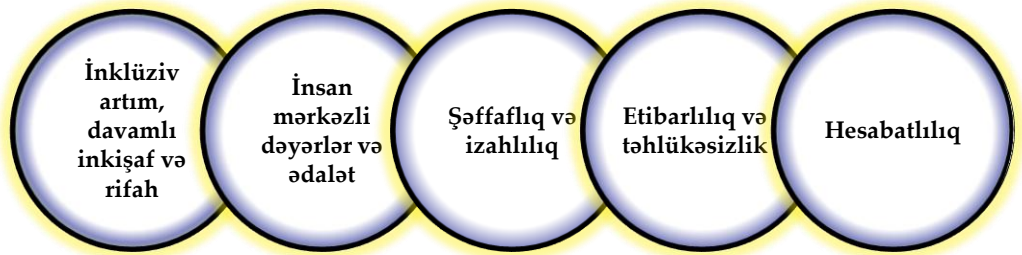
- Öldürücü avtonom silahlar yalnız dinc və müdafiə məqsədləri üçün istifadə olunmalı, təcavüz, zorakı məqsədlərə xidmət etməməlidir.

Üçüncü kateqoriyaya daxil olan risklər, ümumi fayda və s. bu kimi prinsiplər də süni intellekt sistemlərinin tətbiqinin etikliyini ifadə edir.

Göründüyü kimi, Asilomar Prinsipləri hər bir halda süni intellekt sistemlərinin tətbiqində insan faktorunu ön plana çəkir, insan nəzarətinə üstünlük verir. Bu isə o deməkdir ki, beynəlxalq hüquq süni intellekti insana bərabər tutub ona hüquq və azadlıqlar vermir. Belə olduğu halda Sofiyanın vətəndaşlı-

ğının tanınması bir qədər sual altına düşür. Hesab edirik ki, yaradılmış robotları insanlara bərabər tutmamaq, onların idarə olunmasına nəzarəti insanların əlində cəmləşdirmək daha düzgündür.

Son illərdə süni intellekt sistemlərinin tətbiqi dairəsinin genişlənməsi müxtəlif beynəlxalq və regional təşkilatlar tərəfindən Təvsiyələrin qəbulu ilə nəticələnmişdir. Məsələn, *İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) Şurası* Rəqəmsal İqtisadiyyat Siyasəti Komitəsinin (CDEP) təklifi əsasında 22 May 2019-cu il tarixində *“Süni İntellekt üzrə Təvsiyə”ni*¹ qəbul etmişdir. İlk dövlətlərarası standart hesab olunan bu Təvsiyədə süni intellektin tətbiqi üzrə beş prinsip müəyyən olunur:

Təvsiyə bu əsaslı prinsiplərə əlavə olaraq, “Etibarlı süni intellekt üçün” milli siyasət və beynəlxalq əməkdaşlıqla əlaqəli beş təvsiyə təqdim edir:

- ✚ süni intellektlə bağlı tədqiqatlara və süni intellekt sistemlərinin inkişafına investisiya qoyulması;
- ✚ süni intellekt üçün rəqəmsal ekosistemin təşviqi;
- ✚ süni intellekt üçün əlverişli siyasi mühitin formalaşdırılması;
- ✚ insan potensialının artırılması və əmək bazarının transformasiyasına hazırlıq;
- ✚ etibarlı süni intellekt üçün beynəlxalq əməkdaşlıq.

Süni intellekt sistemlərinin tətbiqi üzrə təşəbbüslər sırasında *Dünya İqtisadi Forumu (WEF)* də qeyd edilməlidir. Bu Forum 2019-cu ilin mayında Qlobal Süni İntellekt Şurasını yaratdı ki, Şura süni intellektin tətbiqi üzrə ən yaxşı təcrübənin müəyyən olunması və seçilməsi üçün mövcud idarəetmədəki boşluqların aşkar edilib aradan qaldırılması məqsədilə fəaliyyət göstərir. 2019-cu ilin oktyabrında Dünya İqtisadi Forumu süni intellektin tətbiqi üzrə hələ milli strategiya hazırlamayan və hazırlamağa yeni başlayan hökumətlər

¹ Recommendation of the Council on Artificial Intelligence.
<https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0449>

üçün “minimum həyat qabiliyyətli” Süni İntellekt Strategiyası işləyib hazırladı ki, bu, dörd əsas mərhələni əhatə edir:

- 1) Uzunmüddətli strateji prioritetləri qiymətləndirmək;
- 2) Milli hədəflər və məqsədlər müəyyənləşdirmək;
- 3) Əsas strateji elementlər üçün planlar hazırlamaq;
- 4) İcra planlarını inkişaf etdirmək.¹

Regional sənədlərdən biri olan “Süni İntellekt üzrə” 2018-ci il tarixli Şimali Baltik Regionu Bəyannaməsi² də regionda süni intellekt sistemlərinin tətbiqi üzrə standartlar, prinsiplər və dəyərləri müəyyənləşdirir.

2019-cu ilin noyabr ayında NASA rəsmi saytında süni intellektin tətbiqi ilə bağlı Silikon Vadisində texnoloji araşdırmaların aparılması, tətbiqi və bir sıra texnologiya şirkətləri ilə əməkdaşlığa dair məqalə dərc etdi. Belə ki, Intel, IBM və Google kimi şirkətlərlə birlikdə sürücüsüz avtomobillərdə tətbiq olunan və həmin avtomobillərin təhlükəsiz idarə edilməsi imkanlarını təmin edən alqoritmlərin NASA tərəfindən süni peyklər və kosmik cihazlarda da tətbiq olunacağı və bunun sayəsində kosmik fəzadakı asteroid və digər obyektlərin, onların kimyəvi tərkibinin asanlıqla müəyyən ediləcəyi gözlənilir. NASA-nın Merilenddəki “Qoddard” Kosmik Uçuş Mərkəzinin astrobioloqu Cada Arni süni intellektin tətbiqi ilə kosmik obyektlərin çox sürətli şəkildə tədqiqi və öyrənilməsinin mümkün olacağını və artıq bu işin adi teleskoplarla “samanda iynə axtarmağa” bənzəməyəcəyini bildirmişdir. Hazırda əsas inkubasiya mərkəzi Silikon Vadisində olmaqla, SETİ (Search for Extraterrestrial Intelligence) İnstitutu və Ames Araşdırma Mərkəzi tərəfindən davamlı tədqiqat işləri aparılmaqdadır və hər il yay aylarında səkkiz həftəlik araşdırma qrupları tərəfindən ortaq layihələrin və geniş tədqiqat işlərinin aparılması planlaşdırılır.³

¹ World Economic Forum Inaugurates Global Councils to Restore Trust in Technology, 2019.

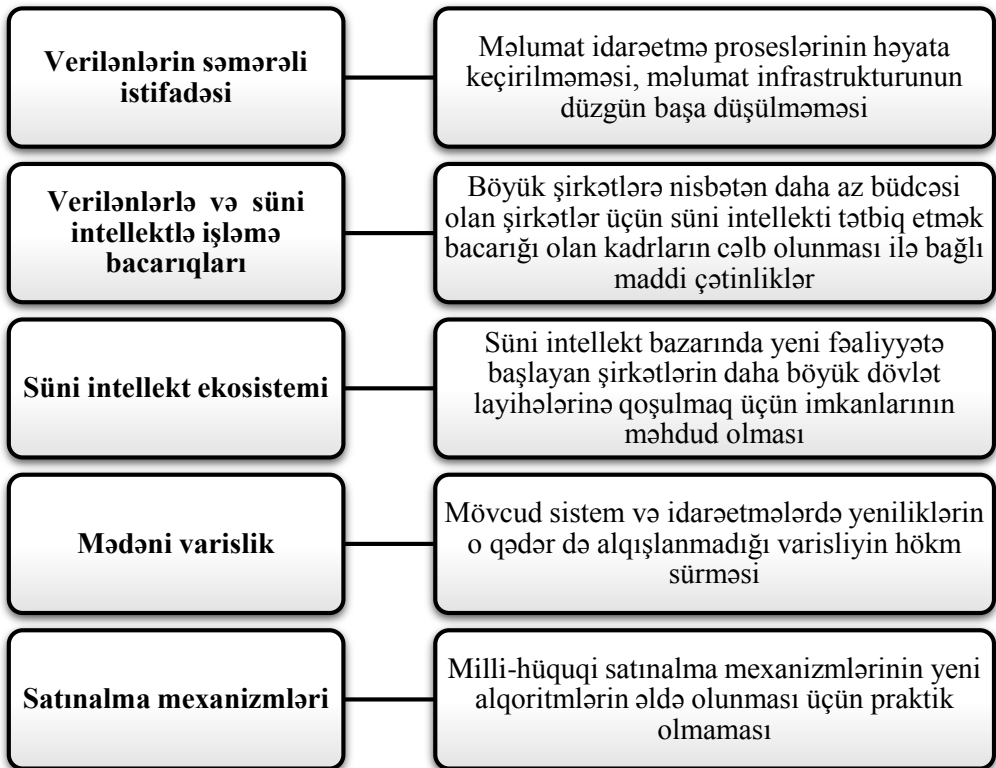
<https://www.weforum.org/press/2019/05/world-economic-forum-inaugurates-global-councils-to-restore-trust-in-technology/>

² Bəyannamə Danimarka, Estoniya, Finlandiya, Farer Adaları, İslandiya, Latviya, Litva, Norveç, İsveç və Aland Adaları tərəfindən imzalanmışdır.

³ Svetlana Shekhtman. NASA Takes a Cue From Silicon Valley to Hatch Artificial Intelligence Technologies. 2019. <https://www.nasa.gov/feature/goddard/2019/nasa-takes-a-cue-from-silicon-valley-to-hatch-artificial-intelligence-technologies/#:~:text=NASA%20Takes%20a%20Cue%20From%20Silicon%20Valley%20to%20Hatch%20Artificial%20Intelligence%20Technologies&text=NASA%20scientists%20are%20trying%20to,to%20problems%20in%20space%20science>

1.6. Milli-hüquqi tənzimləmədəki problemlər

Qeyd etmək lazımdır ki, süni intellekt sistemləri insan hüquqlarının təminatına xidmət etsə də, onlar yeni anlayışdır və hüquqi tənzimləmədə problemlər əmələ gətirir. Bu problemlər artıq beynəlxalq təşkilatlar müstəvisində də təhlil olunur. Dünya İqtisadi Forumu milli hökumətlər tərəfindən süni intellektin tətbiqi zamanı beş əsas maneəni aşağıdakı kimi müəyyən etmişdir:¹

Həm iqtisadi, həm də hüquqi baxımdan sıralanan bu maneələr süni intellekt sistemlərinin tətbiqi üzrə milli tənzimləmədə əsaslı dəyişikliklər edilməsini zəruriləşdirir. Belə dəyişikliklər müxtəlif dövlətlərdə müxtəlif istiqamətlər-

¹ The ethics of artificial intelligence: Issues and initiatives. European Parliamentary Research Service, Brussels, 2020, p. 80.

də aparılır. Ayrı-ayrı dövlətlərdə süni intellektin tətbiqi ilə bağlı dövlət və qeyri-dövlət səviyyəsində proqram və layihələr həyata keçirilməkdədir. Bu bir tərəfdən həmin dövlət çərçivəsində sosial tələbatdan, digər tərəfdən isə dövlətlərin öz rəqabət imkanlarını daha da inkişaf etdirərək qlobal mühitə çıxış motivlərindən irəli gəlir. Belə ki, süni intellektin sənaye, hərbi, hüquq-mühafizə, aqrar, tibb, inşaat və digər onlarla sahələrdə tətbiqi həmin dövlətlərin güc və perspektiv imkanlarının əsas göstəricilərindən birinə çevrilməkdədir. “Oxford Insights” (2019) dərgisində süni intellektin tətbiqi üzrə ilk onluq aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur:¹

1	Sinqapur	9.19
2	Birləşmiş Krallıq	9.07
3	Almaniya	8.81
4	ABŞ	8.80
5	Finlandiya	8.77
6	İsveç	8.67
7	Kanada	8.67
8	Fransa	8.61
9	Danimarka	8.60
10	Yaponiya	8.58

Tərəfimizdən aparılmış müqayisəli təhlilin nəticəsi olaraq aşağıdakı cədvəldə müxtəlif qabaqcıl dövlətlərin təcrübəsi əsas istiqamətlər üzrə təhlil olunmuşdur:

Dövlətin adı	Qarşıya qoyulan məqsədlər	Hüquqi tənzimləmə
Sinqapur	Əhatə etdiyi sahələr: ✓ Sənaye və ticarət; ✓ Süni intellekt üzrə sınaq çərçivələri; ✓ Süni intellekt sahəsində istedadlar və təcrübə işçilər; ✓ Süni intellekt sahəsində tədqiqat və araşdırmalar.	Beş illik Süni İntellekt Proqramı – 2017; Süni İntellekt İdarəetmə Çərçivəsi Modeli – 2019

¹ Government Artificial Intelligence Readiness Index 2019. <https://www.oxfordinsights.com/ai-readiness2019>

Birləşmiş Krallıq	Beş başlıca strategiya: ✓ Düşüncə: dünyanın ən müasir iqtisadi profilini yaratmaq; ✓ İnsanlar: daha çox qazanc imkanını və insanların daha vacib işlərə yönəlməsini təmin etmək; ✓ İnfrastruktur: ölkənin iqtisadi infrastrukturunun yüksəldilməsinə nail olmaq; ✓ İş mühiti: daha sağlam, texnoloji imkanların və innovasiyanın mövcud olduğu liberal iş mühiti formalaşdırmaq, özəl sektoru stimullaşdırmaq; ✓ Rifah: İngiltərəni cəmiyyətin ən yüksək rifah standartlarının olduğu bir məkana çevirmək.	Süni İntellekt üzrə Razılaşma – 2018; İngiltərə Sənaye Strategiyası – 2019
Almaniya	Üç əsas məqsəd: ✓ Almaniyanı süni intellektin inkişafı və istifadəsində qlobal lider etmək; ✓ Süni intellektin məsuliyyətli inkişafı və istifadəsini qorumaq; ✓ Süni intellekti cəmiyyətdə etik, hüquqi, mədəni və institusional baxımdan inteqrasiya etmək.	Federal Hökumət üçün Milli Süni İntellekt Strategiyası – 2018
ABŞ	Əhatə etdiyi beş əsas sahə: ✓ Süni intellekt sahəsində tədqiqatlara investisiya qoymaq; ✓ Süni intellekt resurslarını yaratmaq; ✓ Süni intellekt etikasını formalaşdırmaq: İdarəetmə standartları və təşəbbüsləri; ✓ Süni intellekt sahəsində işçi qüvvəsini formalaşdırmaq; ✓ Beynəlxalq cəlbətmə. Bütün Süni İntellekt təşəbbüslərini birləşdirən veb-sayt açıldı: Amerika İnnovasiyaları üçün Süni İntellekt, Amerika Sənayesi üçün Süni İntellekt, Amerika İşçiləri üçün Süni İntellekt və Amerika Dəyərləri üçün Süni İntellekt.	Amerika Süni İntellekt Təşəbbüsü – 2019
Finlandiya	Proqram Süni İntellekt Əsri və Süni İntellekt Əsrində Fəaliyyət adlı iki hesabatı əsaslanır və hədəfləri biznesin rəqabət qabiliyyəti və dövlət xidmətləri üçün investisiya qoyuluşlarına yönəldilmişdir.	Süni İntellekt üzrə Milli Proqram – 2018

İsveç	İsveçin süni intellektə yanaşması daha az spesifik şərtlərə malikdir, lakin süni intellekt sahəsində təhsil, tədqiqat, yenilik və infrastruktur üzrə ümumi rəhbər müddəalar müəyyənləşdirir. Tövsiyələr arasında güclü tədqiqat bazasının yaradılması, sektorlar arasında və digər ölkələrlə əməkdaşlıq, riskin qarşısının alınması və idarə olunması üçün söylərin inkişafı və süni intellektin etik istifadəsinə rəhbərlik edəcək standartların hazırlanması daxildir. Süni İntellekt üzrə İsveç Şurası davamlı, cəmiyyət üçün faydalı və uzunmüddətli iqtisadi inkişafı təşviq edən “Süni İntellekt üçün İsveç Modeli” yaratmışdır.	Süni İntellektə Milli Yanaşma – 2018
Kanada¹	Dörd əsas məqsəd: <ul style="list-style-type: none"> ✓ Kanadada süni intellekt sahəsində tədqiqatçı və məzunların sayını artırmaq; ✓ Edmonton, Montreal və Torontoda elmi mərkəzlər yaratmaq; ✓ Süni intellektin iqtisadi, etik, siyasi və hüquqi təsirlərində qlobal düşüncə liderliyini inkişaf etdirmək; ✓ Süni intellekt sahəsində milli tədqiqatları dəstəkləmək. 	Pan-Kanada Süni İntellekt Strategiyası –2017
Fransa	Əhatə etdiyi sahələr: <ul style="list-style-type: none"> ✓ İqtisadi siyasət; ✓ Tədqiqat infrastrukturunu; ✓ Məşğulluq; ✓ Etika. 	Bəşəriyyət üçün Süni İntellekt – 2018
Danimarka	Əsas altı prinsip: <ul style="list-style-type: none"> ✓ Öz müqəddəratını təyinetmə; ✓ Ləyaqət; ✓ Məsuliyyət; ✓ İzah edilə bilənlik; ✓ Bərabərlik; ✓ Ədalət. Hədəflər: <ul style="list-style-type: none"> ✓ Süni intellekt üçün əsaslı təməl qurmaq; ✓ Yüksək keyfiyyətli verilənlərlə təmin etmək; ✓ Süni intellekt sahəsində investisiyaların qoyuluşunu artırmaq. 	Rəqəmsal İnkişaf Strategiyası – 2018; Süni İntellekt üzrə Milli Strategiya – 2019

¹ Kanada süni intellekt sahəsində ilk milli strategiyayı qəbul edən dövlətdir.

Yaponiya	Yaşlı əhali nəzərə alınaraq sağlamlıq və hərəkət-lilikdə prioritet sahələr daxil olmaqla sənayeləşmə yol xəritəsi bütün sferalarda işləyən, tamamilə əlaqəli ekosistemlə nəticələnən üç mərhələli inkişaf planını nəzərdə tutur.	Süni İntellekt Texnologiyası Strategiyası – 2017
-----------------	--	--

Süni intellekt üzrə qabaqcıl dövlətlər həm də müxtəlif şirkətlər vasitəsilə dünya üzrə qabaqcıl sıraları tutur. Məsələn, qlobal miqyasda süni intellekt yarışının ən iddialı subyektlərindən olan **ABŞ** belə parametrlər üzrə rəqiblərini üstələyir. 10 aprel 2019-cu il tarixində Forbes jurnalında dərc olunmuş “9 şirkət süni intellektin gələcəyini formalaşdırır” başlıqlı məqaləyə və istinad olunan statistikaya əsasən, qeyd olunan 9 şirkətdən 6-sı ABŞ şirkətləridir (Amazon, Apple, Facebook, Google, IBM, Microsoft).¹ Şirkətlərin inkişaf statistikasına nəzər saldıqda ABŞ şirkətləri hazırda liderdir.

Eyni zamanda, ilk onluqda yer almayan bəzi dövlətlər də dominant dövlətlər sırasına daxil edilə bilər. Belə ki, **Çin Xalq Respublikasının** Dövlət Şurası 2030-cu ilə qədər 150 milyard dollarlıq mədaxillə bu sahədə dünya lideri (dominant dövlət) olacaqlarını bəyan etmişdir.² Həmçinin Çin tədqiqat sahəsi ilə bağlı digər inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə ən çox məqalə yayımlanan ölkədir. Təxminən 750 milyondan artıq internet istifadəçisi olan ölkədə bu qədər yüksək statistik nailiyyətin əldə olunmasında əhalinin də böyük rolu olmaqla yanaşı, ölkə əhalisi həmin mənbələrdən asanlıqla yararlı olmağa imkanına sahibdirlər. 10 aprel 2019-cu il tarixində “Forbes” jurnalında dərc olunmuş “9 şirkət süni intellektin gələcəyini formalaşdırır” başlıqlı məqaləyə və istinad olunan statistikaya əsasən, həmin 9 şirkətdən üçü məhz Çin şirkətidir (Alibaba, Baidu, Tencent).³

Çin daha çox özəl sahələr vasitəsilə süni intellekt potensialını inkişaf etdirməyə çalışır. Çin hökuməti paytaxt Pekində süni intellekt texnologiya

¹ Nine Companies Are Shaping The Future Of Artificial Intelligence.

<https://www.forbes.com/sites/joemckendrick/2019/04/10/nine-companies-are-shaping-the-future-of-artificial-intelligence/#32dc409e2cf1>

² Paul Mozur. Beijing Wants A.I. to Be Made in China by 2030 // New York Times, July 20, 2017.

<https://www.nytimes.com/2017/07/20/business/china-artificial-intelligence.html?mcubz=0&r=0>

³ Nine Companies Are Shaping The Future Of Artificial Intelligence.

<https://www.forbes.com/sites/joemckendrick/2019/04/10/nine-companies-are-shaping-the-future-of-artificial-intelligence/#32dc409e2cf1>

parkı təsis etmişdir. 2022-ci ilə qədər təkcə Şandonq şəhərində 500-dən artıq süni intellekt şirkətinin yaradılması planlaşdırılır.

Mövcud statistika və bazar imkanları, özəl sahənin liberallığı kimi amillər nəzərə alındıqda, süni intellektin inkişaf potensialına görə müqayisənin reytingli dövlətlər miqyasında və ya dövlətlərin rəqabəti prizmasından aparılması zənnimizcə doğru olmaz. Bunu ayrı-ayrı ölkələrdə özəl sektorun yeri və rolu ilə əlaqələndirə bilərik. Belə ki, ABŞ-da və bir sıra digər dominant ölkələrdə özəl sektorun liberallığı, şirkətlərin müstəqilliyi, dövlətin özəl sahəyə təsirinin, o cümlədən bilavasitə dəstəyinin minimum səviyyədə olduğu halda, Çində bir qədər vəziyyət fərqlidir. Özəl sahədə dövlətin təsir imkanları daha çox olmaqla yanaşı, liberal inkişaf minimum səviyyədədir. Belə ki, özəl şirkətlər Çin siyasətində böyük rola malikdir.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində süni intellekt dəstəkli yüksək texnologiya tətbiq edən ölkələr sırasında Çin ilk sıralardadır. Xüsusilə son illərdə elektron ticarətin və turizmin inkişafı ilə Çinə gələn və bu ölkədən gedən insanların, yüklərin və nəqliyyat vasitələrinin sayında xeyli sayda artım müşahidə olunmaqdadır. Son iyirmi ildə Çinə gələn insanların illik orta sayı iki dəfə, baqaj sayı iki dəfə, mal (poçt daşımaları da daxil olmaqla) idxalı isə 9 dəfədən çox artmışdır.¹ 2030-cu ildə bu sayın 1,8 milyarda çatacağı proqnozlaşdırılır.² Bütün bunlar Çin hökumətinin gömrük nəzarətini daha da gücləndirməyini, risklərin idarə edilməsində tədbirin əldən verilməməsini, o cümlədən ticarət dövriyyəsinə münasibətdə hər hansı maneələrin yaranmamasını şərtləndirirdi. Məhz bu məqsədlə ölkənin gömrük xidməti tərəfindən nəzarətin daha da gücləndirilməsi, gömrük yoxlamalarının operativ şəkildə təşkil edilməsi üçün insan fəaliyyətinin minimuma endirilməsi və süni intellektin tətbiq edilməsi təmin edildi. İnsanların iş yükünü azaltmağı, texniki nəzarət cihazlarının iş potensialını artırmağı prioritet olaraq müəyyən edən Çin süni intellekt dəstəkli texnologiyaların tətbiqi üzrə önəmli işlərə imza atmaqdadır. Hazırda süni intellekt dəstəkli texnoloji nəzarət vasitələri ilə idxal və ixrac olunan qida məhsullarının keyfiyyətini və mənşəyini, spirtli içkilərin və tütün məmulatlarının xüsusiyyətlərini, dərman vasitələrinin keyfiyyətini və mənşəyini, tərkibini müəyyən etmək daha rahatdır.

¹ What does AI mean for China? // McKinsey Global Institute. Artificial Intelligence: Implications for China, April 2017, p. 4-12.

² Bahattin Gönültaş. Yapay zekada ülkelerin stratejik hamleleri, 2019. <https://www.aa.com.tr/tr/bilim-teknoloji/yapay-zekada-ulkelerin-stratejik-hamleleri/1653383>

Dünya bazarında kontrafakt məhsulların həcminə görə Çin xüsusilə fərqlənir. Ona görə də ölkədə piratçılığın qarşısının alınması, kontrafakt məhsulların xarici bazarlara daxil olmasının qarşısının alınması məqsədilə müxtəlif ağıllı nəzarət qurğularının tətbiqinə başlanılmışdır. 2019-cu ildə Çinin gömrük xidməti və Ümumdünya Gömrük Təşkilatı (WCO) tərəfindən Çinin Şentjen bölgəsində birgə təşkil olunan “Thunderbolt” konfransı çərçivəsində son illərdə elektron ticarətin həcmının əhəmiyyətli dərəcədə artması, eyni zamanda gömrük nəzarətinin rəqəmsallaşdırılması mövzularına münasibət bildirilmişdi. Çində poçt göndərişlərinin yoxlanılması üçün də ağıllı sistemlər tətbiq olunmaqdadır. Geniş nəzarət müəssisəsində tək konteyner tutumlu iki xətt üzrə yoxlama zolaqları və iki konteyner tutumlu bir xətt üzrə yoxlama zolaqları vardır. Nəzarət qurğusu vasitəsilə poçt göndərişləri yoxlanıldıqdan sonra onlar göndərmə və ya təyinat ölkələrinə (192 ölkə üzrə) uyğun olaraq yerləşdirilir və onlara fərqlənmə nişanları həkk olunur. Beləliklə, poçt göndərişlərinin operativ şəkildə mübadiləsi həyata keçirilir.

Həmçinin yüklərin və baqajların gömrük yoxlamalarının təşkili üçün nəzərdə tutulmuş digər bir “CT qurğusu” (Kompüter nəzarət qurğusu) konteynerləşdirilmiş yüklərin QR kodunu (Quick Response Code) oxuyaraq malları müvafiq bölmələrə yerləşdirir. Həmin bölmələrdə süni intellekt dəstəklənən rentgen qurğuları vasitəsilə yüklərin 2D (iki ölçülü) və 3D (üç ölçülü) daxili görünüşlərinin surəti çıxarılır. Bundan sonra sistem konteynerdə olan yüklərin dövryyəsi qadağan olunmuş və ya məhdudlaşdırılmış olub-olmadığını, eyni zamanda gömrük sərhədindən keçirilməsi nəzərdə tutulmuş mallara görə gömrük ödənişlərini müəyyən edir.¹

Dünyada dominant güc olmaq yolunda ən iddialı dövlətlərdən biri də **Rusiya Federasiyasıdır**. Rusiya süni intellekt və innovasiya baxımından əzəli rəqibi olan ABŞ-dan geri qalmış olsa da, siyasi və hərbi imkanlarını səfərbər etməklə öz aparıcı mövqeyini təmin etmək niyyətindədir. 2017-ci ilin sentyabr ayında çıxışlarının birində Rusiya prezidenti Vladimir Putin “Süni intellekt sahəsində hansı dövlət lider olacaqsansa, mütləq güc də məhz həmin dövlətdə olacaqdır” məzmunlu bəyanat səsləndirmişdi. Hazırda dövlət səviyyəsində süni intellekt sahəsində araşdırmaların həyata keçirilməsi, texnoloji innovasiya perspektivinin artırılması Rusiyanın strateji yol xəritəsinin ən

¹ Morgan Stanley. Increasing focus on efficiency and innovation drive long-term demand for software and IT services // The Rise of China's Supercities: New Era of Urbanization, October 10, 2019, pp. 75-78.

vacib məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Hətta 2030-cu ilə qədər süni intellekt yarışında dünya lideri olmaq istədiklərini də Vladimir Putin bəyan etmişdir.¹ Rusiya süni intellekt sahəsinə hər il 12.5 milyon dollar həcmində investisiya qoyuluşunu həyata keçirməkdədir. Həmçinin süni intellektin hərbi sahədə tətbiqində xüsusilə maraqlı olan Rusiya qarşıdakı illərdə avtonom reaktiv təyyarələr, avtomatik topların istehsalı üzərində də geniş fəaliyyət həyata keçirmək niyyətindədir.

Karbohidrogen ehtiyatı və balıqçılıq sənayesinin aparıcı mövqe tutduğu **Norveç dövləti** süni intellekt sahəsində dünya liderləri ilə rəqabət apara bilmə potensialına malik olmasa da, xüsusilə son üç ildə süni intellekt sahəsində elmi araşdırmaların aparılması, infrastrukturun inkişafı istiqamətində uğurlu addımlara imza atmışdır.

Son dövrlərdə sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyata sahib olan **Hindistanda** rəqəmsal texnologiyanın inkişafı sahəsində dinamik inkişaf müşahidə olunmaqdadır. Hal-hazırda ÜDM-in həcmində 8% paya sahib olan rəqəmsal texnologiyaların 2 il ərzində ümumi payının 60%-ə qədər yüksəlməsi gözlənilir.

Süni intellektin tətbiqi üzrə özünəməxsusluğu ilə fərqlənən **Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində** hətta Süni İntellekt Nazirliyi təsis olunmuşdur. Bu dünyada ilk belə təcrübədir.² Həmçinin Dubay Əmirliyi robot polislər proqramı üzərində çalışmalar aparmaqdadır.³

Yeni texnologiyaların sürətlə inkişaf etdiyi **Cənubi Koreya** ilk onluqda olmasa da, qabaqcıl təcrübəsi ilə fərqlənir. Koreya təcrübəsində gömrük fəaliyyətində süni intellektin tətbiqi ilə bağlı kifayət qədər uğurlu nəticələr əldə edilmişdir. Süni intellekt, böyük verilənlər bazası və blokçeyn texnologiyalarının gömrük fəaliyyətinə inteqrasiyası ilə nəzarətin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. “The Korea Herald” dərgisinin dərc etdiyi bir məqalədə gömrük fəaliyyətində süni intellektin tətbiqi ilə bağlı Koreya təcrübəsindən bəhs edilir. Həmçinin 1990-cı ildən bəri istər idxal, istərsə də ixrac əməliyyatlarının həcmnin 8 dəfə artdığı vurğulanaraq, qeyd edilən statistik nailiyyətin əldə olunmasında yüksək texnologiyaların rolundan bəhs edilir. Gömrük xidməti tərəfindən daşınması, saxlanması və gömrük sərəhə-

¹ Вперед в будущее: Путин призвал развивать искусственный интеллект.

<https://iz.ru/941662/dmitrii-laru/vpered-v-budushchee-putin-prizval-razvivat-iskusstvennyi-intellekt>

² Mohanad Halaweh. Viewpoint: Artificial Intelligence Government (Gov. 3.0): The UAE Leading Model // Journal of Artificial Intelligence Research, June 2018, № 62, pp. 270-272.

³ Robot police officer goes on duty in Dubai // BBC News, 24.05.2017.

<https://www.bbc.com/news/technology-40026940>

dindən keçirilməsi qeyri-qanuni xarakter daşıyan predmetlərin aşkar edilməsini və bu barədə məlumatların vahid nəzarət mərkəzində toplanmasını təmin etmək üçün böyük verilənlər bazası dəstəkli texnologiyaların tətbiqi də təmin ediləcəkdir. Həmçinin müvafiq xidmət tərəfindən gömrük sərhədindən keçən şəxslərin süni intellekt dəstəkli rentgen qurğuları vasitəsilə yoxlanılması da həyata keçirilir ki, bütün bunlar qısa müddətdə və insan müdaxiləsi olmadan təmin olunur.

Cənubi Koreya təcrübəsində bir sıra iqtisadi cinayətlərin qarşısının alınması məqsədilə blokçeyn texnologiyası vasitəsilə məlumat mübadilə şəbəkəsinin yaradılması və bu sistem vasitəsilə məlumatların qısa zaman kəsiyində ötürülməsi təmin olunur. Belə ki, Koreya Respublikası ilə iqtisadi sahədə əməkdaşlıq edən və müvafiq sistemi öz gömrük nəzarəti təcrübələrinə inteqrasiya edən ölkələr də bu məlumatlardan yararlanı biləcəklər. Həmçinin kibernetik hücumların və digər bu kimi müdaxilələrin qarşısının alınması üçün məlumatlar vahid bazada deyil, məlumat mübadilə kanallarında saxlanılır. Bu rəqəmsal zəncir vasitəsilə gömrük bəyannamələrinin təkmilləşdirilməsi, kommersiya müqavilələrinin rəqəmsallaşdırılması və gömrük ödənişlərinin tam şəkildə elektronlaşdırılması təmin olunur. Başqa bir texnoloji innovasiya olan süni intellekt dəstəkli dronlar vasitəsilə iri yük tutumlu gəmilərdə və hava gəmilərində mülki dövriyyəsi qanunla qadağan olunmuş və ya məhdud dövriyyə qabiliyyətli predmetlərin aşkar olunması təmin olunur. Qeyd edilən pilotsuz hava aparatları vasitəsilə qeyri-qanuni marşrutlar üzrə hərəkət edən və gömrük nəzarətindən kənar və gizli şəkildə keçməyə çalışan nəqliyyat vasitələrinin (xüsusilə hava və su nəqliyyat vasitələri) aşkar edilməsi, onların izlənməsi təmin olunur.¹

Xüsusilə son illərdə aktualıq kəsb edən elektron ticarətin bir tərəfdən dəstəklənməsi, digər tərəfdən də bu sahədə cinayətkarlığın qarşısının alınması, xüsusilə sənədlərdə saxtalaşdırma, müxtəlif vergi və ödənişlərin ödənilməsindən yayınma, kommersiya müqavilələri ilə bağlı hər hansı saxtalaşdırma kimi halların qarşısının alınması məqsədilə də Koreya Respublikasında süni intellektlə yanaşı, blokçeyn texnologiyasının geniş həcmdə tətbiqi, onun vasitəsilə həmçinin risklərin idarə olunması istiqamətində də yüksək nəticənin əldə olunması prioritet tədbirlər silsiləsinə daxil edilmişdir. Bunun sayəsində həm xarici ticarət iştirakçıları ilə Koreya Respublikası arasında davamlı məlumat

¹ Shin Ji-hye. Korea to adopt AI, big data, blockchain for customs service // The Korea Herald, 2018. <http://www.koreaherald.com/view.php?ud=20180307000694>

mübadiləsi təmin oluna və nəzarətdən yayınma halları aradan qaldırıla, həm də sadələşdirilmiş prosedur tədbirlərin tətbiqi ilə kiçik və orta biznesin inkişafını stimullaşdırmaq mümkün ola bilər.¹

Süni intellektin hüquqi praktikada tətbiqi ilə bağlı ayrı-ayrı ölkələrin özünə-məxsus təcrübəsi formalaşmaqdadır. Bir sıra ölkələrdə bu sadəcə süni intellekt alqoritm və proqramlaşdırmanın tətbiqi ilə, bəzilərinə isə bilavasitə ağıllı robotların köməyi ilə həyata keçirilməkdədir. Ötən illərdə London və Şeffild Universitetinin tədqiqatçıları eyni və oxşar işlər üzrə insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı iddialar üzrə çoxsaylı məhkəmə qərarını təhlil etməklə cari məhkəmə proseslərinin hansı yekun qərarlarla nəticələnəcəyini ehtimal edən süni intellekt proqramlaşdırmasının üzərində çalışdıqlarını bəyan etmişdilər. Hətta həmin proqramla ümumi işlərin 79%-i doğru təsbit edilmişdi.² Lakin tədqiqatçılar həmin süni intellekt texnologiyasının məhkəmə hakimlərini əvəz edəcək iddiada olmadığını, sadəcə mövcud məhkəmə qərarlarını təhlil etməklə məhdudlaşdığını da qeyd etmişdilər.

1.7. Süni intellekt sistemlərinin tətbiqi üzrə Azərbaycan Respublikasının təcrübəsi: hüquqi və təcrübi problemlər

Süni intellekt sistemlərinin respublikamızda tətbiqi ilə bağlı problemləri şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Yeni hüquqi tənzimləmənin formalaşdırılması zərurəti. İKT-nin inkişafı ilə yeni anlayışlar meydana çıxır ki, onların tənzimlənməsi ilə bağlı hüquqi bazanın olması mütləqdir. Məsələn, “süni intellekt sistemi” bu gün təcrübədə tətbiq olunsun da, “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda bu məfhumun nə anlayışı nəzərdə tutulub, nə də sahəvi qanunlarda bununla bağlı istiqamətlər barəsində norma yoxdur. Doğrudur, qanunvericilik aktlarında “informasiya sistemi” anlayışı əks olunmuşdur. Lakin süni intellekt sistemlərini “informasiya sistemi” termini altında birləşdirmək düzgün olmazdı. Çünki informasiya sistemləri milli səviyyədə təşkil olunmuşdur, süni intellekt

¹ Ana Alexandre. Korea Customs Service Partners with Samsung SDS to Build Blockchain Customs Platform, September 15, 2018. <https://cointelegraph.com/news/korea-customs-service-partners-with-samsung-sds-to-build-blockchain-customs-platform>

² Chris Johnston. Artificial intelligence 'judge' developed by UCL computer scientists, 2016. <https://www.theguardian.com/technology/2016/oct/24/artificial-intelligence-judge-university-college-london-computer-scientists>

sistemləri isə regional və beynəlxalq xarakter daşıyır. Məsələn, üztanıma sistemləri və ya ADİS sistemi. Bundan əlavə, informasiya sistemi informasiya texnologiyaları və sənədlərinin təşkilatı və texniki qaydada, o cümlədən hesablama texnikasından istifadə edilməklə nizamlanmış məcmusudur və təhlil etmək, mühakimə yürütmək qabiliyyətinə malik deyil. Qısa sözlə desək, informasiya sistemi ona daxil etdiyimiz informasiyanı lazım olduğu zaman təqdim edən bir sistemdir. Süni intellekt sistemi isə daxil etdiyimiz informasiyanı təhlil edib nəticə təqdim etməyi bacaran bir sistemdir. Sual yaranır: İnformasiyanın süni intellekt sistemi ilə təhlil olunması zamanı baş verən proseslər nəyi dəyişir ki, onu leqallaşdırmaq zərurəti yaranır? – Məsələ burasındadır ki, informasiya sistemlərində mövcud olan informasiya artıq əvvəlcədən hüquqla nizamlanmış qaydada yerləşdirilir. Sonradan bu informasiyanın əldə olunması şərtləri də qanunvericiliklə müəyyən olunur. Lakin süni intellekt sisteminin qarşıya qoyduğu yeni informasiya ilə bağlı məsələlər tənzimlənmədiyi üçün həmin məlumatların insan hüquq və azadlıqlarını pozub-pozmaması problemi sual altındadır. Məsələn, ABŞ-ın texnologiya şirkətlərindən olan “Unisys” tərəfindən gömrük sahəsində risklərin idarə olunması istiqamətində “LineSight” adlanan inteqrasiya sistemi yaradılmışdır ki, yaxın illərdə bu qurğular vasitəsilə daha bir cinayətin qarşısı alınmışdır. Belə ki, Romen və Sandra adlı şəxslərin risk analizləri aparılarkən onların identifikasiya və icazə sənədləri ilə bağlı hər hansı bir problem müəyyən olunmamışdır. Lakin “LineSight” alqoritmi Romenin son illərdə tez-tez fərqli ölkələrdə olduğunu və hər səfərində özü ilə fərqli identifikasiyası olan azyaşlıları apardığını müəyyən etdi. Həmçinin bu sistem vasitəsilə müəyyən olundu ki, Romenin təyyarə biletini almaq üçün ödəniş etdiyi ödəmə kartı Şərqi Avropada pornoqrafik media məhsulları hazırlayan bir şirkətlə əlaqəlidir. Bu vasitə ilə növbəti insan alveri cinayətinin qarşısı alınmışdı.¹ Təbii ki, cinayətkarlığın qarşısının alınması baxımdan bu süni intellekt sisteminin tətbiqi çox səmərəlidir. Lakin insan hüquqları aspektindən yanaşsaq, bizim üçün şəxsin cinayətkar olub-olmamasından asılı olmayaraq, hər bir insan hüquqla qorunmalı və müdafiə olunmalıdır. Belə olduğu halda hər iki şəxsin səyahət etdiyi dövlətlərin sistemindən çıxarılıb elan olunması, onların birgə getdiyi şəxslərin dairəsinin təhlili və s. bu kimi məqamlar şəxsi toxunulmazlıq

¹ Governments are testing artificial intelligence to reduce queues at passport control, spot potentially dangerous travellers and detect smuggled goods at their borders, but can this technology be trusted? <https://www.bbc.com/future/article/20190416-the-ai-border-guards-you-cant-reason-with>

hüququnu pozmurmu? – Məhz belə qaranlıq məqamların aradan qaldırılması üçün süni intellekt sistemlərinin tətbiqi qaydaları hüquqi baxımdan tənzimlənməlidir.

2. Hüquqi qeyri-müəyyənlik və ya natamamlıq. Bu problem iki tərəfdən şərh oluna bilər: Birincisi, mövcud normalarda olan natamamlıqlar onların tətbiqində problemlər yaradır. İkincisi isə mövcud münasibətə hansı normanın tətbiqi ilə bağlı çəşqinlik yaranır. Məsələn, sürücüsüz avtomobillərin törətdiyi qəzalarda məsuliyyət necə müəyyən olunacaq? Və ya robot insan həyatına zərər vurarsa, məsuliyyət kimin üzərinə qoyulacaq?

3. Qanunların “yaşlanması”, yəni köhnəlməsi. Yeni cəmiyyət yeni hüquqi tənzimləmə tələb etdiyi üçün bir çox anlayışlar kimi onları tənzimləyən normalar da köhnəlir və dövrün tələblərinə cavab vermir. Məsələn, artıq elektron sistemlərlə həyata keçirilən müxtəlif fəaliyyət növləri üzrə ənənəvi tənzimləmə formaları öz əhəmiyyətini itirir. Ona görə də həmin normaların yenidən işlənməsi zərurəti ortaya çıxır.

4. Yeni hüquqi anlayışların mövcud qanunvericilik aktları ilə uzlaşmaması. Süni intellektin tətbiqi özü ilə bir çox yeni texniki və hüquqi anlayışlar və terminlər gətirir. Bir çox hallarda həmin terminləri mövcud qanunvericilik aktlarına uyğun istifadə etmək çətin olur. Məsələn, ən vacib etik prinsiplər sırasında tanınan “privacy” sözünün Azərbaycan dilində tərcüməsi “gizlilik, məxfilik” mənasını verir. “Gizlilik” hüquqi termin olmadığı üçün “məxfilik” anlayışından istifadə etməliyik. Bu isə qanunvericilik baxımdan düzgün deyil. Çünki “İnformasiya əldə etmək haqqında” 30 sentyabr 2005-ci il tarixli Qanuna əsasən, əldə edilməsi qanunla məhdudlaşdırılan informasiyalar hüquqi rejiminə görə məxfi və gizli (konfidensial) olur. Məxfi informasiyaya dövlət sirrini təşkil edən məlumatlar daxildir. Əgər biz “məxfilik” prinsipini qəbul etsək, onda bütün informasiyalar üçün məxfi məlumatlara aid qaydaları şamil etməliyik. Bu isə həm konfidensial və məxfi məlumatlar arasında həddi pozmuş olacaqdır, həm də hüquqi tənzimləmədə qarışıqlıq yaradacaqdır. Ona görə də “privacy” sözünə “konfidensiallıq” ifadəsi ilə qarşılıq verməli oluruq. Bu kimi hüquqi problemlərin aradan qaldırılması üçün yeni terminlərə qanunvericinin yanaşması mövcud qanunlara uyğunlaşdırılmış şəkildə verilməlidir.

Qeyd etmək istərdik ki, bu hüquqi problemlərin mövcudluğu respublikamızda süni intellekt sistemlərinin tətbiqi ilə bağlı pessimist yanaşmaya gətirib çıxarmamalıdır. Belə ki, 2019-cu ilin ikinci yarısında “Oxford Insights”

dərgisinin dərc etdiyi qlobal süni intellekt indeksinə görə Azərbaycan Respublikası 64-cü yerdə (5.244) qərarlaşır.¹

Kompüterin və ya kompüter nəzarətindəki robotun (maşının) müxtəlif fəaliyyətləri şüurlu canlılara xas olan qaydada icra etmə qabiliyyətini özündə əks etdirən süni intellektin tətbiqi müasir dövrdə bütün dünyada inkişaf etməkdə və sürətlə yayılmaqdadır. Təbii ki, ölkəmiz də bu inkişafdan geridə qala bilməz. Xüsusilə, son illərdə Azərbaycan Respublikasında bir sıra sahələrdə süni intellekt və müasir texnoloji innovasiyaların tətbiqi ilə bağlı imkanlar səfərbər edilir, süni intellekt sistemlərinin müxtəlif sahələrdə tətbiqi stimullaşdırılır. Həm dövlət, həm də özəl (biznes) sektorda süni intellektin və robototexnikanın tətbiqi ölkəmizin bu sahədə Cənubi Qafqaz regionunda lider dövlətə çevrilməsində böyük rola malikdir. Eyni zamanda, süni intellekt sistemləri və texnoloji innovasiyalar sahəsində investisiya qoyuluşu üçün Azərbaycan Respublikası ən əlverişli ölkələrdən biri hesab olunmaqdadır. Ölkəmizdə süni intellekt sistemlərinin təhsil, səhiyyə, ədliyyə, idarəetmə, gömrük, nəqliyyat-logistika, cinayətkarlığa qarşı mübarizə və digər onlarla sahədə tətbiqi ilə bağlı imkanlar müəyyən olunmalı, infrastruktur formalaşdırılmalı və texnoloji innovasiyalar təşviq edilməlidir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı çərçivəsində Azərbaycanda texnoloji yeniliklərin tətbiqi, bu və ya digər texnoloji xidmətlərə əlyətərliyin təmin olunması, texnoloji infrastrukturun formalaşdırılması ilə bağlı müəyyən layihələr həyata keçirilməkdədir. 2020-2025-ci illər üzrə inkişaf proqramına uyğun olaraq, süni intellekt, “Cloud” texnologiyaları, texnologiya parkları və digər bu kimi vasitələri investisiyaların predmetinə çevirmək, ölkənin milli yüksək texnologiyalar strategiyasının potensial imkanlarını daha da artırmaq hədəflənir. Həmçinin “ideyadan biznesə” (I2B) platforması çərçivəsində texnoloji start-up layihələrinin dəstəklənməsi və təşviq etdirilməsi ilə bağlı proqram və tədbirlər uğurla həyata keçirilir. Əsasən bu qəbildən olan layihələr BMT-nin “Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri” strategiyasına uyğun olaraq realizə olunmaqdadır. Məqsəd ətraf mühitin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə şərtlənən texnoloji infrastruktur formalaşdırmaq və mövcud potensialı inkişaf etdirməkdir. İnkişaf Proqramı çərçivəsində ümumi olaraq aşağıdakı nəticələr hədəflənməkdədir:

¹ Government Artificial Intelligence Readiness Index 2019. <https://www.oxfordinsights.com/ai-readiness2019>

Azərbaycanda Gənclərin İnternet İdarəetmə Forumunun təşkil edilməsi və davamlılığın təmin edilməsi;
2020-2025-ci illər üçün Azərbaycanın milli yüksək texnologiyalar strategiyasına əsaslanan potensial imkanları nəzərə alaraq süni intellekt, “Cloud” texnologiyaları, robotik texnoparkların təsis edilməsi və inkişaf etdirilməsi baxımından sərmayələrin cəlb edilməsi ilə yüksək texnologiya potensialının artırılması;
Çatımlılıq, xəbərləşmə və yüksək texnoloji imkanların artırılması, mövcud kommunikasiya infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi;
Azərbaycanda 7-ci (və davamlı olaraq) Regional İnternet İdarəetmə Forumunun təşkil edilməsi;
Azərbaycanda (ilk olaraq Bakıda) ağıllı şəhər yol xəritəsinin inkişaf etdirilməsi;
Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və milli inkişaf konsepsiyasının təşviqi;
“İdeyadan biznesə” (I2B) platformasının daha da inkişaf etdirilməsi ilə texnoloji start-uplara dəstəyin artırılması və bu sayədə yenilikçi texnologiyaların meydana gəlməsinin təmin olunması;
Yevlax şəhərində Ehtiyat DATA-mərkəzinin təsis olunması və bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinə dəstək verilməsi;
Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin nəzdində SHA2 (Security Hash Algorithm) Sertifikasiya Xidmətləri Mərkəzinin Məlumat Emalı Mərkəzində təsis olunması.

Süni intellektə insan hüquqları kontekstindən yanaşma da bu sahədə Azərbaycan təcrübəsinin ən prioritet məsələlərindən biridir. Hazırda dünya elminin müasir nailiyyətlərindən ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrində istifadə olunmaqla Azərbaycan Respublikası da dövrün qlobal texnoloji aktuallıqlarına uyğunlaşmaq yolunda sürətlə irəliləyir. Azərbaycan tərəfindən kosmosa üç süni peyk göndərilmiş və bununla da ölkəmiz “İntellektual nəqliyyat” dəhlizinə qoşulmaqla burada ən iddialı subyektlərdən biri olduğunu bəyan etmişdir. Həmçinin müasir texnoloji nailiyyətlərin beynəlxalq və milli hüquq sistemlərində tətbiqi zərurəti ölkəmizin də bu istiqamətdə əməli tədbirlər həyata keçir-

məsinə təkan vermişdir və ölkəmizdə məhkəmə-hüquq sistemində də ən son texnoloji innovasiyalara inteqrasiya olunması istiqamətində bir sıra ciddi addımlar atılır.

Layihədən gözlənilən nəticələrə gəldikdə isə qeyd edək ki, əsas gözləntilər məhz süni intellekt, texnoloji imkanların səfərbər edilməsi və ağıllı idarəetmə sisteminin qurulması ilə iqtisadiyyatın gücləndirilməsi, biznes investisiyalarının artırılması, xüsusilə az inkişaf etmiş sahələrə fokuslanmaqla iqtisadiyyatın çoxşaxəliliyinin təmin edilməsindən ibarətdir. Layihənin icrası ilə bağlı müvafiq illər üzrə yekun nəticələr isə aşağıdakı kimidir:

- ✚ 2016-cı ildə Layihələrin İdarə Olunması Komitəsinin iclasından sonra zəruri olan layihə reviziyasının hazırlanması və təsdiq edilməsi;

- ✚ 2017-ci ildə: Beynəlxalq ekspert komissiyası tərəfindən “Azərbaycanda elektron iştirakçılıq imkanlarının analizi” başlığı altında monitoring hesabatının hazırlanması; Əhalinin dövlət sirri təşkil etməyən məlumatlara çatımlılığının təmin edilməsi üçün elektron resursların səfərbər edilməsi və bu sahədə insanların təlimatlanması üçün bələdçi kitabçalarının tərtib edilməsi; “Məlumat bazası və innovativ iqtisadiyyatın milli dərkətmə qeydi”ni hazırlamaq üçün 2018-ci ildə beynəlxalq səviyyədə konsultasiya qrupunun yaradılması; “Elektron Azərbaycan” bələdçi kitabçasının hazırlanması üçün yerli mütəxəssislərin cəlb edilməsi, Gəncə şəhəri və Quba rayonunda yerli idarəetmə mərkəzlərinin yaradılması, özəl sektorda və qeyri-hökumət təşkilatlarında e-dövlət resurslarının tətbiqi ilə bağlı tədrisin təşkili; Regional İnternet İdarəçiliyi Forumunun internet portalının yenilənməsi və dizayn edilməsi. 7 dekabr 2017-ci ildə Bakı şəhərində 150-dən artıq iştirakçının qatıldığı “İnnovasiya və rifahın açarı olan internet” başlığı altında sayca beşinci Regional İnternet İdarəçiliyi Forumu keçirildi.¹

Ölkədə süni intellektin, texnoloji innovasiyanın və internet idarəçiliyinin təşviqi ilə bağlı aparılan uzunmüddətli layihə sonrakı illərdə də uğurla davam etdirilmişdi.

Respublikamızda təhsil sahəsində süni intellektin inkişafı xüsusilə diqqət mərkəzindədir. Son illərdə təhsildə elektron xidmətlərin sayının artması, distant təhsilin təşviqi, təhsildə beynəlxalq və qabaqcıl ölkələrin təcrübəsinə inteqrasiya süni intellekt sistemlərinin bu istiqamətdə tətbiqini aktual etmişdir.

¹ UNDP Azerbaijan - "Phase 3- Modernisation of Sustainability and Efficiency of ICT infrastructure and ICT services in the Republic of Azerbaijan, 2019.
<https://www.az.undp.org/content/azerbaijan/en/home/projects/modernisation-of-sustainability-and-efficiency-of-ict-infrastructure.html>

2020-ci ilin mart ayından etibarən Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi “Microsoft” şirkəti ilə əməkdaşlığa başlamışdır. “Microsoft-Azərbaycan” şirkətinin baş direktoru Qaçay Mirzəzadə süni intellektin tətbiqinin əsasən nitqin tanınması və xüsusi önəm daşıyan sahələrdə süni intellektin tətbiqinin zəruriliyini vurğulayaraq, qarşıda duran əsas missiyalardan birinin süni zəka-yə Azərbaycan dilinin tanıtılması olduğunu bildirmişdi. Bunun üçün həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində üç milyon cümlədən ibarət bazanın formalaşdırılması olduğu və bütün bu işlər başa çatdıqdan sonra süni intellektin Azərbaycan dilini dəstəkləyə biləcəyi vurğulanır. Bu işə gələcəkdə istər təhsil, istərsə də dövlət və özəl sektorlarda süni intellektin tətbiqinin daha rahat və əlyətər olmasını təmin edəcəkdir.¹

2018-ci ildən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu tərəfindən süni intellektin müasir vəziyyəti, inkişaf mərhələləri və tətbiqi sahəsində araşdırma aparılmaqdadır. Hazırda gündəmin əsas trendlərindən olan bu innovasiyanın aviasiya, ağır sənaye, maliyyə, neyrocərrahiyyə, səhiyyə, təhsil və digər bir çox sahələrdə tətbiqi imkanları dəyərləndirilir və bu istiqamətdə real işlər görülməkdədir. Qarşıdakı 10 il ərzində dünyada işləyən əhalinin üçdə bir hissəsinin, Yaponiyada isə yarısının fəaliyyətinin məhz süni intellektlə bağlı olacağı barədə irəli sürülən proqnozları nəzərə alsaq, bu sahənin nə qədər aktual olduğunu və texniki imkanların təkmilləşdirilməsi üçün zamanın çox məhdud olduğunu deyə bilərik.

Ölkəmizdə süni intellekt sahəsində tədqiqatların sistemliliyinin təmin edilməsi və tədqiqatların həcmnin genişləndirilməsi məqsədilə 2019-cu ildə ATL Tech şirkəti tərəfindən Süni İntellekt Laboratoriyası yaradılmışdır. Laboratoriyada süni intellektin tədqiqi və tətbiqi bir neçə istiqamətdə həyata keçirilir. Xüsusilə “Çatbot” sistemlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər aparılır. Bu texnoloji imkanlardan əsasən satış və xidmət sahələrində, tariflərin, məsafənin və digər keyfiyyət və kəmiyyət xarakteristikalarının müəyyən edilməsi məqsədilə istifadə olunması gözlənilir. Süni İntellekt Laboratoriyası, həmçinin bir qrup insan tərəfindən guya süni intellektin insan nəslini məhv edərək dünyanı ələ keçirmək istəməsi ilə bağlı irəli sürülən heç bir elmi əsası olmayan nəzəriyyələri əsaslı şəkildə təkzib etmək məqsədinə də xidmət edir. Süni intellektin sadəcə olaraq mütəxəssislər tərəfindən formalaşdırılması və

¹ Hüseyn Vəliyev. Azərbaycan "Microsoft"la süni intellekt sahəsində əməkdaşlığa start verir // “APA” İnformasiya Agentliyi. <https://apa.az/az/infrastruktur/Azərbaycan-Microsoftla-suni-intellekt-sahəsində-mkdəslığa-start-verib-574532>

insan müdaxiləsini minimuma endirməklə müəyyən tapşırıqları icra etmə məqsədinə xidmət etməsi qeyd edilir. Həmçinin ATL Tech şirkəti tərəfindən yaradılan süni intellekt mərkəzində nitqin tanınması və yazılı mətnə çevrilməsi istiqamətində işlər aparılır. Bu mərkəzdə “nitqdən mətnə” konsepsiyası əsasında ən innovativ məhsullardan olan K-3 (Fövqəladə halların idarə olunması) üzərində də işlər həyata keçirilir. Məqsəd program vasitəsilə çağrı mərkəzlərinə zəng edən şəxslərin danışmaq və səs parametrlərinə əsasən baş verən hadisənin növünü, şəxsin hansı şəraitdə, coğrafi baxımdan harada olmasını operativ və dəqiq şəkildə müəyyən etməkdən ibarətdir. Əldə olunan məlumatlar avtomatik şəkildə anketləşdirilərək qısa müddətdə operativ tədbirlərin icra olunmasını təmin etmək məqsədi daşıyır. ATL Tech-in “Artificial Intelligence Lab” layihəsi üzrə elmi məsləhətçi Samir Rüstəmov müsahibələrindən birində şirkətin təqdim etmiş olduğu məhsullara süni intellekt elementlərinin inteqrasiya edilməsinin zəruriliyini vurğulayaraq hazırda bu məhsullara yerli və xarici bazarda tələbatın yüksək olduğunu bildirmişdir. Həmçinin laboratoriyanın yalnız məhsulları hazırlamaq üçün istehsal mərkəzi olmadığını, burada nəzəri və təcrübi tədqiqatlar apararaq ixtisaslı kadrların yetişdirilməsinin də əsas missiyalardan biri olduğunu qeyd etmişdir.¹

2019-cu ildən etibarən ölkəmizdə də süni intellektlə bağlı strategiyanın hazırlanması istiqamətində işlər icra olunmaqdadır. Belə ki, “Microsoft” şirkəti tərəfindən bu istiqamətdə tədbirlər planı hazırlanmışdır və icra mərhələsindədir.

Respublikamızın nailiyyətlərini dünya ölkələri ilə paylaşmaq, həmçinin məhkəmə-hüquq sahəsində süni intellektin və informasiya texnologiyalarının tətbiq olunmasına dair beynəlxalq təcrübəni öyrənmək məqsədilə Avropa Şurası Ədalət Mühakiməsinin Səmərəliliyi üzrə Avropa Komissiyası (CEPEJ) və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu 15 noyabr 2019-cu il tarixdə Bakıda “Süni intellekt və insan hüquqları” adlı beynəlxalq konfrans təşkil etmişdir. Beynəlxalq konfransda süni intellektin məhkəmə və özəl icra sistemlərində tətbiqinə dair Avropada mövcud olan təcrübələr, rəqəmsallaşma sahəsində son yeniliklər, eləcə də Azərbaycanın milli qanunvericiliyi və bu sahədəki perspektivlər, qarşıda duran vəzifələr,

¹ Azərbaycanda Süni İntellekt laboratoriyası yaradıldı // “TED.AZ” İnformasiya Portalı, 04.09.2019.
<http://ted.az/az/view/news/4962/azerbaycanda-suni-intellekt-laboratoriyasi-yaradildi>

rəqəmsal ədliyyəyə keçid kimi mühüm mövzular ətrafında maraqlı müzakirələr aparılmışdır.¹

2020-ci ilin iyun ayında süni intellekt icması olan DeepLearning.ai-in² MDB-də ilk nümayəndəliyi Bakı şəhərində açılmışdır. İcmanın əsas məqsədi ölkələrdə süni intellekt sahəsini inkişaf etdirmək və bu sahə üzrə mühəndisləri bir araya toplamaqdır.

¹ Bakıda ilk dəfə olaraq “Süni intellekt və insan hüquqları” mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilib. <http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2019/noyabr/683719.htm>

² **DeepLearning.ai** – tədbirlər, konfranslar və onlayn kursları özündə birləşdirən Süni İntellekt icmasıdır. Silikon Vadisi əsaslı icmanın qurucusu Coursera platformasının həmtəsisçisi 2002-ci ildən Stanford Universitetinin professoru Andrew Ng-dir.

II FƏSİL

SÜNİ İNTELLEKT SİSTEMLƏRİ VƏ ONLARIN İNSAN HÜQUQLARINA TƏSİRİ

2.1. Süni intellekt sistemlərinin insan hüquqlarına təsir aspektləri

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni texnologiyaların inkişafı insan hüquqlarına da öz təsirini göstərir. Belə təsir yeni onlayn hüquqlar yaradırmı? – Qlobal informasiya cəmiyyətinin əvvəlki dövrlərində ənənəvi hüquqların onlayn qaydada da realizəsinin mümkün olması qeyd olunurdu. Məsələn, 2012-ci ildə (və yenidən 2014 və 2016-cı illərdə) BMT İnsan Hüquqları Şurası “insanların oflayn olduğu eyni hüquqların da onlayn olaraq qorunması lazım olduğunu”¹ vurğulayaraq, dolayısı ilə yeni texnotron cəmiyyətin yeni hüquqlar yaratmadığını müəyyənləşdirirdi. Lakin nəzərə alınmalıyıq ki, rəqəmsal dünyada fərdi məlumatların konfidensiallığını tənzimləyən milli qanunlar tez-tez texnologiyaya uyum və konfidensiallığı onlayn olaraq qoruya bilməz. Ona görə də rəqəmsallaşmanın insan hüquqlarına təsiri beynəlxalq və milli-hüquqi çərçivədə ətraflı təhlil olunmalıdır.

Ümumilikdə, süni intellektin inkişafının insan hüquqlarına təsir dairəsi artıq neçə ildir ki, beynəlxalq ictimaiyyətin maraq dairəsindədir və daha çox “rəqəmsal hüquqlar” adı altında şərh olunur. Hətta, 45 şəhəri birləşdirən “Rəqəmsal Hüquqlar üçün Şəhərlər Koalisiyası” 2019-cu ilin sonunda keçirilən görüşün nəticəsi olaraq rəqəmsal hüquqlarla bağlı öz Bəyannaməsini qəbul etmişdir. Qeyd edək ki, Amsterdam, Barselona və Nyu-York tərəfindən 2018-ci ilin noyabr ayında qurulan və hal-hazırda BMT Məskunlaşma Proqramı (UN-HABITAT), BMT İnsan Hüquqları Ofisi, Birləşmiş Şəhərlər və Yerli İdarəetmələr (United Cities and Local Governments: UCLG) və Eurocities tərəfindən dəstəklənən bu Koalisiya internetdə insan hüquq və azadlıqlarının yerli və qlobal səviyyədə qorunmasını və dəstəklənməsini əsas məqsəd kimi seçmişdir.

İnternetdən istifadə artdıqca rəqəmsal aləmdə hər kəsin əsas hüquq və azadlıqlarını qorumaq və hörmət etmək lazımdır. Qlobal cəmiyyətdə hər on

¹ The Human Rights Council. The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet. https://www.article19.org/data/files/Internet_Statement_Adopted.pdf

nəfərdən altı nəfər internetə çıxış imkanına malik deyil və insan hüquqlarının pozulması, o cümlədən fəaliyyətin dayandırılması, aktivistlərin və jurnalistlərin onlayn fəaliyyətlərinə görə izlənməsi, fərdi məlumatların şəxsini razılığı olmadan toplanılması və rəqəmsal izləmə hələ də davam edir. “Rəqəmsal Hüquqlar üçün Şəhərlər Koalisiyası” texnologiyaların tətbiqi ilə insanların həyatını yaxşılaşdırmaq və şəhərlərdəki əhaliyə etibarlı rəqəmsal xidmətlər və infrastruktur təqdim etməklə dəstək verir. Koalisiyanın fəaliyyəti ən yaxşı təcrübələri bölüşməyə, bir-birinin çətinliklərini və uğurlarını öyrənməyə və ümumi təşəbbüsləri və tədbirləri əlaqələndirməyə istiqamətlənmişdir.¹

“Rəqəmsal Hüquqlar üçün Şəhərlər Koalisiyası” Bəyannaməsində beş əsas prinsip müəyyənləşdirir:²

Universal və bərabər internet əlyətərliyi və rəqəmsal savadlılıq	•Hər kəsin bərabər şərtlər daxilində əlverişli və əlyətər internet və rəqəmsal xidmətlərdən istifadə etməsi və rəqəmsal bərabərsizliyi aradan qaldırmaq üçün rəqəmsal bacarıqlara sahib olması lazımdır.
Konfidensiallıq, məlumatların qorunması və təhlükəsizlik	•Hər kəs həm fiziki, həm də virtual məkanda fərdi məlumatlarının konfidensiallığının təhlükəsizliyinin, müqəddəratının təmin olunması və buna nəzarət edilməsi imkanına malik olmalı, onun fərdi məlumatlarından hansı məqsədlər üçün istifadə edildiyindən xəbərdar olmalıdır.
Şəffaflıq, hesabatlılıq və ayrı-seçkiliyə yol verməmə	•Hər kəs şəxsi həyatına təsir edən texnoloji, alqoritmik və süni intellekt sistemləri haqqında anlaşılan və dəqiq informasiyaya çıxışa, eləcə də ədalətsiz, qərəzli və ya ayrı-seçkilik yaradan sistemləri dəyişdirmək imkanına malik olmalıdır.

¹ 45 Cities to endorse digital rights in cities. <https://unhabitat.org/story-45-cities-to-endorse-digital-rights>

² Declaration of Cities Coalition for Digital Rights. <https://citiesfordigitalrights.org/>

**İştirakçı
demokratiya,
müxtəliflik və
inklüzivlik**

• Hər kəsin internetdə tam təmsilçiliyi və açıq, iştirakçı və şəffaf rəqəmsal proseslər yolu ilə şəhərlə ünsiyyət qurma bacarığı olmalıdır. Hər kəsin yerli rəqəmsal infrastruktur və xidmətlərin formalaşmasında və ümumiyyətlə ümumi rifah naminə şəhər siyasətinin hazırlanmasında iştirak etmək imkanları olmalıdır.

**Açıq və etik
rəqəmsal xidmət
standartları**

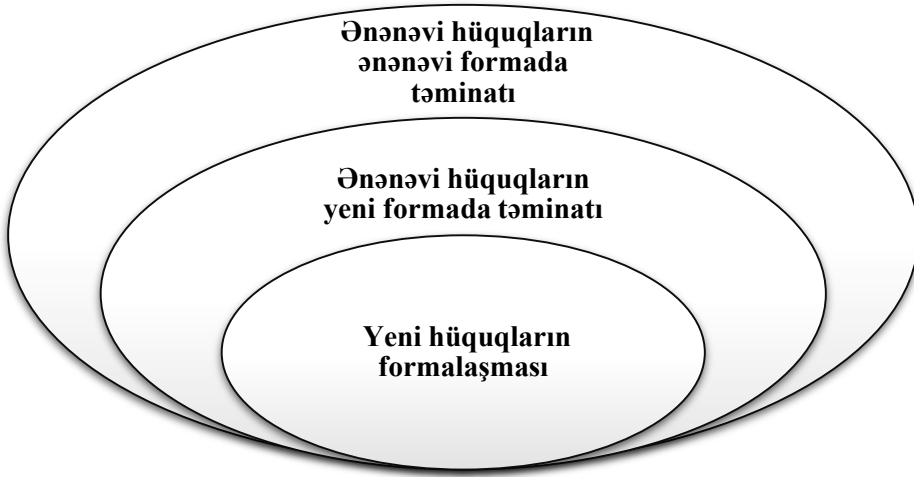
• Hər kəs seçdiyi texnologiyalardan istifadə etmək imkanına malik olmalı və rəqəmsal xidmətlərdə eyni səviyyədə qarşılıqlı fəaliyyət, daxil olma və imkanlara riayət etməlidir. Şəhərlər bu vədləri yerinə yetirmələrini təmin etmək üçün açıq və etik rəqəmsal xidmət standartları və məlumatlar vasitəsilə öz texnoloji infrastrukturlarını, xidmətlərini və gündəliklərini müəyyənləşdirməlidirlər.

Beləliklə, rəqəmsal hüquqlar – əsasən internet dövründə insan hüquqlarıdır. Məsələn, onlayn şəxsi toxunulmazlıq və ifadə azadlığı Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində yer alan bərabər və ayrılmaz hüquqların genişləndirilmiş və yeni dövrə uyğunlaşdırılmış formasıdır. Məsələ burasındadır ki, əksər mənbələrdə rəqəmsal hüquqlar dedikdə, internetdə ifadə azadlığı və şəxsi toxunulmazlıq hüququ ön plana çəkilir. Hətta, Rəqəmsal Hüquqların Reytingi (Ranking Digital Rights) də əsas məqsəd kimi şirkətlərin istifadəçilərin hüquqlarına hörmət etmələri və qorunmaları üçün qlobal standartlar və stimullar yaradaraq internetdə ifadə azadlığını və konfidensiallığı təşviq etməyi seçmişdir.¹ Həmçinin, rəqəmsal hüquqların reyting cədvəlində yer alan şirkətlər üç indikator üzrə qiymətləndirilir: idarəetmə, ifadə azadlığı və konfidensiallıq (gizlilik).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, rəqəmsal aləmin mövcud olduğu bir şəraitdə ənənəvi hüquqların dəyişməməsi mümkün deyil. Ona görə də rəqəmsal hüquqlar məhdud mənada şərh olunmamalıdır.

Ümumilikdə, süni intellekt sistemlərinin insan hüquqlarına təsirini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

¹ Ranking Digital Rights. <https://rankingdigitalrights.org/about/>

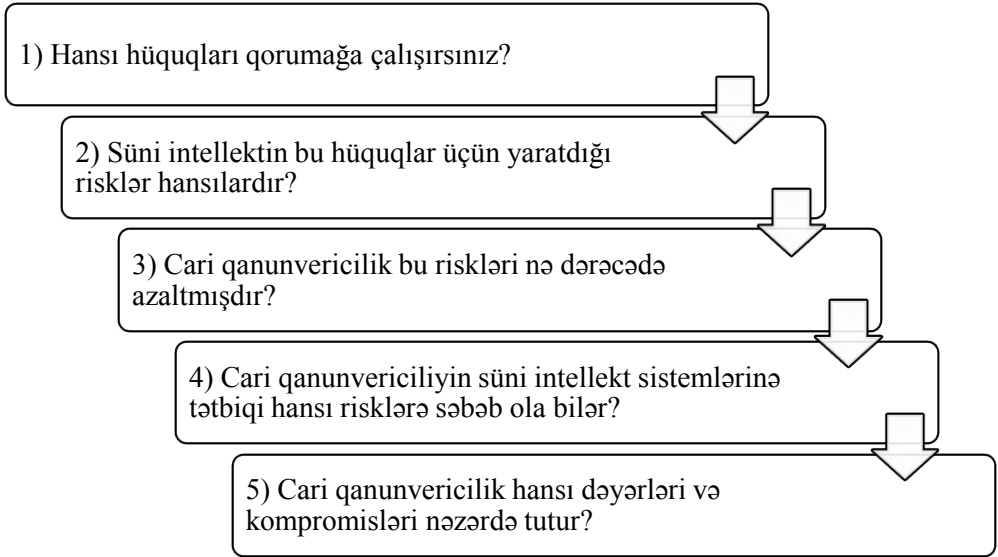
Birinci istiqamət onunla xarakterizə olunur ki, informasiyalaşma, avtomatlaşma prosesləri ənənəvi formada hüquqların realizəsinə mane olur. Seçim şəxsin öhdəsinə verilir.

İkinci istiqamət ənənəvi hüquqların yeni elektron üsullarla realizəsinə nəzərdə tutur. Məsələn, elektronlaşdırmanın təsiri əmək hüquqlarının realizəsində dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Elektron informasiya sistemlərindən istifadə hər bir kəsə öz əmək fəaliyyəti ilə bağlı məlumatları asanlıqla əldə etmək üçün əlverişli şərait yaradır. Bundan başqa, müasir cəmiyyətdə baş verən yeniliklər əmək münasibətlərinin distant əmək münasibətləri formasında inkişafına təkan vermişdir. Distant əmək münasibətlərində işin yerinə yetirilməsi, işin nəticəsinin təhvil verilməsi İKT-nin xüsusən, kompüter şəbəkələrinin və internet texnologiyalarının köməyi ilə həyata keçirilir. Belə ki, distant əmək münasibətləri şəraitində işəgötürən və işçi bir-birindən yüzlərlə kilometr uzaqda ola bilər, internet isə bu halda işlərin nəticələrini göndərmək üçün vasitəçi rolunu oynayır, işəgötürənlə (sifarişçi ilə) işçi (icraçı) arasındakı pul hesablaşmaları bank, poçt və ya elektron ödəniş vasitəsilə həyata keçirilir.

Üçüncü istiqamət isə dövrün tələbindən irəli gələrək, yeni hüquqların formalaşmasını şərtləndirir. Məsələn, unudulmaq hüququ (bu barədə növbəti paraqraflarda ətraflı məlumat veriləcəkdir).

Onu da qeyd etməliyik ki, bir çox hallarda mövcud şərait insana ənənəvi və ya qeyri-ənənəvi realizə formasını seçim etmək üçün də imkan vermir. Belə ki, bir çox iş yerlərində elektron sənəd mübadiləsinin olması kağız daşıyıcılara müaciətin səviyyəsini minimuma endirmişdir.

Ümumiyyətlə, süni intellektin tətbiqi ilə bağlı insan hüquqlarının realizəsini nəzərdə tutan qanunvericilik aktlarına da yenidən baxılması məqsədəmüvafiqdir. Bununla əlaqədar müəlliflər beş sualın ardıcılıqla cavablandırılmasını təklif edirlər:¹

Bu addımlara baxdıqda, əsas məsələ ikinci mərhələdən başlayır. Yalnız bundan sonra cari qanunvericiliyin üçüncü mərhələdəki riskləri kifayət qədər azalda biləcəyini müəyyən edə bilərik. Beşinci mərhələ isə daha çox cari qanunvericiliyin yeniliyi “boğmaq” riskinin qarşısını almaq üçün müəyyənləşdirilir. “Xəbərdarlıq və ləğv” doktrinası² məhz bu səbəbdən yaradıldı və cari qanunvericiliyin internet provayderlərinə tətbiq etdiyi məsuliyyət məhdudiyətlərini azaltmaq məqsədi daşıyırdı.

Qeyd olunan sualların cavablandırılması mərhələlərini bir hüquq üzərində sərth etmək daha düzgün olardı. Məsələn, sosial şəbəkələr dövrümüzün aktual mövzularındandır. Bu gün internet istifadəçilərinin 60%-dən çoxunun istifadə

¹ Iria Giuffrida, Fredric Lederer, Nicolas Vermerys. A Legal Perspective on the Trials and Tribulations of AI: How Artificial Intelligence, the Internet of Things, Smart Contracts, and Other Technologies Will Affect the Law // Case Western Reserve Law Review, 2018, Volume 68, Issue 3, p. 776.

² Avropa Birliyinin E-Ticarət Direktivi (ECD) və ya ABŞ-ın Minilliyin Rəqəmsal Müəllif Hüquqları Qanunu kimi hüquqi çərçivələr müəyyən şərtlərə cavab verdikləri zaman müxtəlif İnternet aktyorları üçün müəllif hüquqları pozuntusuna görə məsuliyyətdən etibarlı bir imkan yaradır. Bu rejimlərin ortaq ünsürlərindən biri vasitəçilərin iddia edilən hüquq pozucusu və ya onun nümayəndəsindən iddia edilən bir pozuntu barədə bildiriş aldıkları zaman iddia edilən pozuntu məzmununu silməklə cavab verməli olmasıdır.

etdiyi Facebookdan 2.60 milyard aylıq aktiv istifadəçi istifadə edirsə, gündəlik 1.73 milyard istifadəçi bu sosial şəbəkəyə müraciət edir. Facebookda zorakılığa çağırışlarla müşayiət olunan ekstremist məzmunun müəyyən olunması üçün süzgəclər müəyyənləşdirilmişdir. Lakin bu süzgəclər məhz hansı məlumatı ekstremist məzmununa daxil edir? Belə süzgəclər ifadə azadlığını məhdudlaşdırırmı? – İlkin olaraq, hüquqi aspektdən şərh verək və bu şərhə təcrübəyə uyğunlaşdıraq. Birincisi, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının (1950) 10-cu maddəsində ifadə azadlığına qoyulmuş məhdudiyyətləri qiymətləndirmək üçün aşağıdakı şəkildə üç hissəli test yaradılmışdır:

- Məhdudiyyətlər qanunda nəzərdə tutulmalıdır;
- Məhdudiyyətlər legitim maraqlardan birinin (Konvensiyanın 10.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan) müdafiəsinə yönəlməlidir;
- Məhdudiyyətlər demokratik cəmiyyət baxımından mütləq xarakter daşımalıdır.

Deməli, ifadə azadlığının hər hansı formada məhdudlaşdırılması “aktual sosial ehtiyac”a cavab verməlidir və qanuni məqsəd(lər)lə mütənəsb olmalıdır.

Bəs ekstremist məzmun nədir? – Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin Təvsiyəsinin 97(20) verdiyi anlayışa görə: “Nifrət nitqi dedikdə, irqi nifrət, ksenofobiya, anti-semitizm və ya aqressiv millətçilik və etnosentrizmlə ifadə olunan dözümsüzlük, azlıqlara, miqrantlara və immiqrant mənşəli şəxslərə ayrı-seçkilik və düşmənçilik də daxil olmaqla, dözümsüzlüyə əsaslanan nifrətin digər formalarını yayan, təhrik edən, təşviq edən və ya əsaslandırılan ifadənin bütün formaları başa düşülür”.¹ Məhz bu tip məzmun Facebookda məhdudiyyətlərin qoyulmasında istifadə olunur. Amma bu məzmunu kim və necə müəyyənləşdirir? Süzgəclərdə yerləşdirilən məhdudlaşdırmaya səbəb olan məzmun necə dəyişir? – Bu kimi sualların cavablandırılması üçün ənənəvi kütləvi informasiya vasitələrinə tətbiq edilən normalar yeni sosial şəbəkələrə yenilənmiş variantda tətbiq edilməlidir.

Növbəti paragraflarda süni intellektin tətbiqi ilə bağlı realizəsində problem yaranan insan hüquqlarına nəzər salmağı məqsəduyğun hesab edirik.

¹ Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on “hate speech”. / Adopted on 30 October 1997 by Committee of Ministers of Council of Europe. https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-no-r-97-20-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-hate-speech-?_101_INSTANCE_aDXmrol0vvsU_viewMode=view/

2.2. Süni intellekt sistemlərinin tətbiqində etiklik insan hüquqlarının təminatı kimi

Süni intellekt öz-özlüyündə bir məqsəd deyil, insan rifahını yüksəltmək üçün insanlara xidmət etməli bir vasitədir. Buna nail olmaq üçün isə süni intellekt sistemlərinin etibarlılığı təmin edilməli, etiklik tələbinə riayət edilməlidir. Yalnız bu halda insan hüquq və azadlıqlarını pozmadan süni intellektdən istifadə etmək olar.

Beynəlxalq-hüquqi tənzimləmədə daha çox rast gəlinən “Süni intellektin etibarlılığı” ifadəsi, həmçinin etiklik şərtlərini də ehtiva edir. Avropa Komissiyasının Süni İntellekt üzrə Yüksək Səviyyəli İşçi Qrupu (High-Level Expert Group on Artificial Intelligence) tərəfindən hazırlanmış “Etibarlı Süni İntellekt üçün Etik Qaydalar”¹ görə, *etibarlılıq* – insanların və cəmiyyətlərin süni intellekt sistemlərini inkişaf etdirməsi və istifadəsi üçün bir şərtidir. Həm bu qaydalarda, həm də onlar əsasında hazırlanan Avropa Komissiyasının 2019-cu il tarixli “İnsan yönümlü (İnsana fokuslanan) Süni İntellektə İnam Yaratmaq” (Building Trust in Human-Centric Artificial Intelligence) sənədində müəyyən olunmuşdur ki, “etibarlı süni intellekt”ə nail olmaq üçün üç komponentin olması vacibdir:

- 1) qanunauyğun olmalıdır;
- 2) etik prinsiplərə cavab verməlidir;

3) həm texniki, həm də sosial baxımdan davamlı (məhkəm) olmalıdır, çünki yaxşı niyyətlə olsa da, süni intellekt sistemləri istəmədən zərər verə bilər.

Etik prinsiplərə isə əsasən aşağıdakılar daxil edilir: *İnsanın muxtariyyətinə (müstəqilliyinə, avtonomluğuna) hörmət; Zərərin qarşısının alınması; Ədalətlik; Açıqlıq (izahlılıq).*²

İnsanın muxtariyyətinə hörmət prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, süni intellekt sistemləri insanları əsassız olaraq tabe etməməli, məcbur etməməli, aldatmamalı, manipulyasiya etməməli, əksinə insanın idrak, sosial və mədəni bacarıqlarını artırmaq, tamamlamaq və gücləndirmək üçün dizayn edilməlidir. İnsanlarla süni intellekt sistemləri arasında funksiyaların bölüşdürülməsi insan yönümlü dizayn prinsiplərinə uyğun olmalı və insan seçimi

¹ Ethics Guidelines for Trustworthy AI. <https://ec.europa.eu/futurium/en/ai-alliance-consultation/guidelines#Top>

² Ethics Guidelines for Trustworthy AI. <https://ec.europa.eu/futurium/en/ai-alliance-consultation/guidelines#Top>

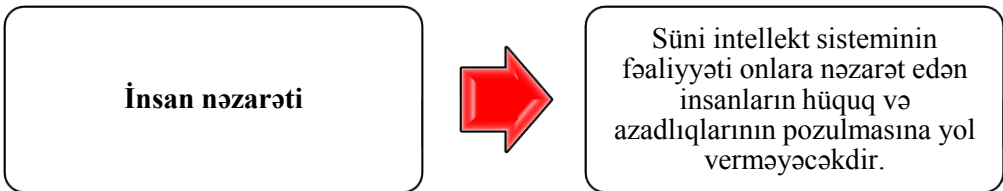
üçün geniş imkanlar nəzərdə tutmalıdır. Məhz bu da süni intellekt sistemlərindəki iş proseslərinə insan nəzarətinin təmin edilməsi deməkdir.

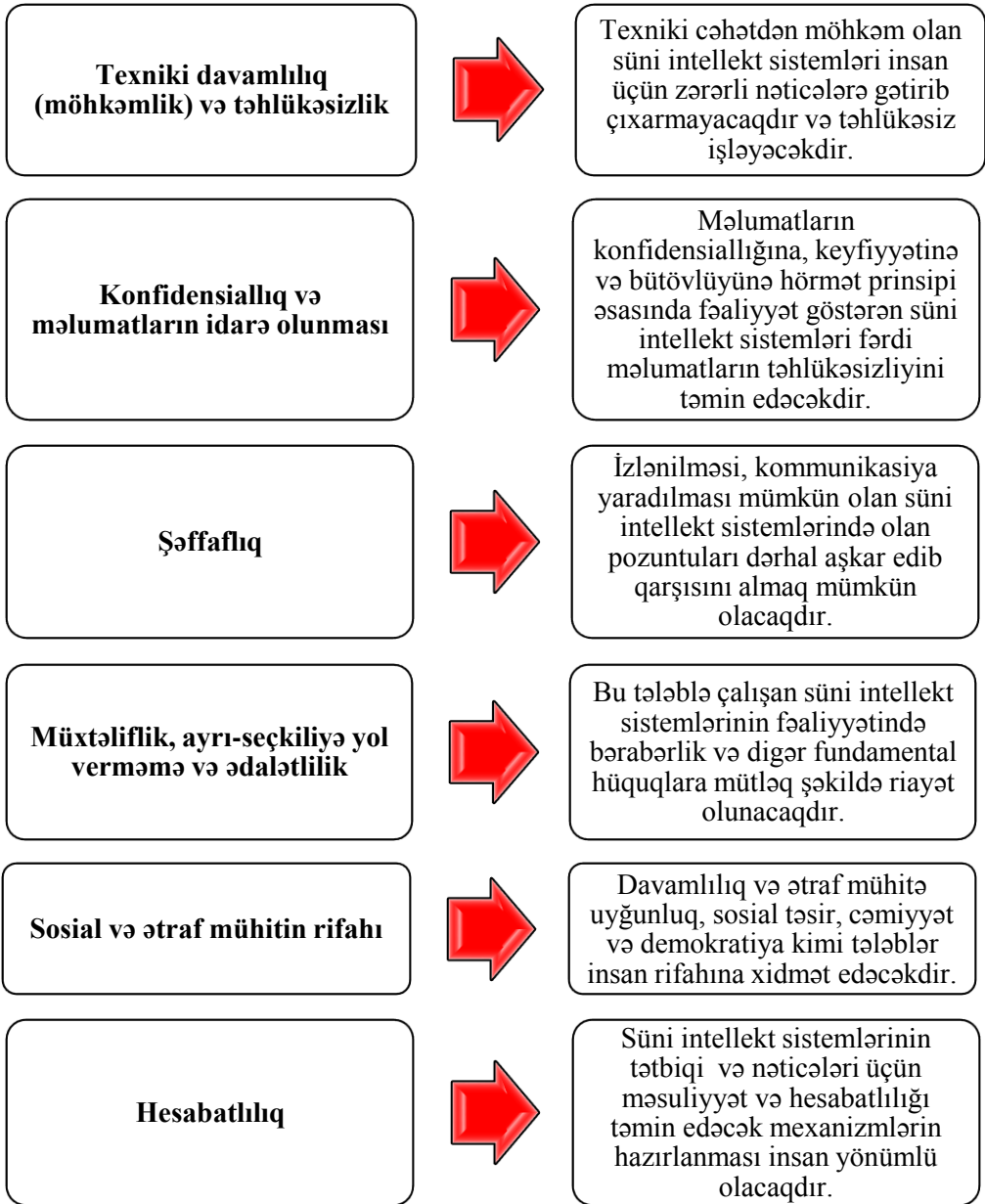
Zərərin qarşısının alınması prinsipi süni intellekt sistemlərinin insanlara zərər verməməsi və ya başqa bir şəkildə mənfi təsir göstərməməsini tələb edir. Ona görə də tətbiq olunan sistemlər mütləq şəkildə təhlükəsiz olmalıdır.

Ədalətlik prinsipi fayda və xərclərin bərabər və ədalətli bölüşdürülməsini təmin etməyi, fərdlərin və qrupların haqsız qərəzdən, ayrı-seçkilikdən azad olmasını təmin etməyi nəzərdə tutur. Hətta ədalətsiz və qərəzli faktların qarşısını almaq olarsa, süni intellekt sistemləri cəmiyyətdəki ədaləti artırma bilər.

Açıqlıq (izahlılıq) prinsipi isə o deməkdir ki, süni intellekt sistemlərinin tətbiqi üzrə bütün proseslər şəffaf olmalıdır, onların istifadə imkanları və məqsədləri açıq şəkildə çatdırılmalı və istifadənin nəticələri mümkün qədər birbaşa və dolayı yolla izah edilməlidir. Lakin bir modelin niyə müəyyən nəticə və ya qərar yaratdığına dair izah vermək həmişə mümkün deyil. Buna “qara qutu” alqoritmləri deyilir və mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər hansı bir EHM-dən istifadə üçün həmin qurğunun daxili mexanizmini bilmək zəruri deyil. Bunun üçün sistemə giriş və çıxışın edilməsi yetər ki, qurğunun işləmə mexanizmini müşahidə etmək mümkün olsun. Bu cür yanaşma əksər müəlliflər tərəfindən qəbul edilir. Bəs belə olduğu halda açıqlıq prinsipi necə təmin olunacaqdır? – Bu şərtlərdə sistemin bütövlükdə əsas hüquq və azadlıqlara hörmət etməsi şərti ilə digər açıqlama tədbirləri (məsələn, izlənilə bilmə və sistem imkanları barədə şəffaf ünsiyyət) tələb oluna bilər.

Göründüyü kimi, bütün etiklik prinsipləri insan hüquq və azadlıqlarının təminatına xidmət edir. Bunun nəticəsidir ki, süni intellekt sistemlərinin tətbiqetmələrinin etibarlı sayılması üçün müəyyənləşdirilən yeddi əsas tələbdə də insan faktoru ön plana çəkilir:

Süni intellektin müxtəlif sahələrdə tətbiqinin nəticəsi olaraq yeni beynəlxalq və regional təminat mexanizmləri işlənib hazırlanır və bu sənədlərdə də yuxarıda qeyd etdiyimiz etik prinsiplər rəhbər tutulur. Məsələn, süni intellektin məhkəmə sistemində tətbiqi üzrə qaydaları müəyyənləşdirən “Süni intel-

lektin məhkəmə sistemləri və onlarla bağlı münasibətlərdə istifadəsinə dair Avropa Etik Xartiyası”nda beş əsas prinsip nəzərdə tutulur:

1. Əsas hüquqlara hörmət prinsipi: Süni intellekt alətlərinin və xidmətlərinin dizaynı və tətbiqinin əsas hüquqlarla uyğunluğu təmin edilməlidir;

2. Ayrı-seçkiliyə yol verməmə prinsipi: Xüsusi olaraq fərdlər və ya fərdlər qrupları arasında hər hansı bir ayrı-seçkiliyin inkişafının və ya güclənməsinin qarşısı alınmalıdır;

3. Keyfiyyət və təhlükəsizlik prinsipi: Məhkəmə qərarlarının və məlumatlarının işlənməsi ilə əlaqədar olaraq, çox intizamlı şəkildə işlənmiş modellərlə təsdiq edilmiş mənbələrdən və etibarlı texnoloji mühitdə hazırlanmış məlumatlardan istifadə edilməlidir;

4. Şəffaflıq, qərəzsizlik və ədalət prinsipi: Məlumatların işlənməsi metodlarını əlyetər və başa düşülən hala gətirmək, kənar yoxlamalara icazə vermək zəruridir;

5. “İstifadəçi nəzarəti altında” prinsipi: İstifadəçilərin məlumatlandırılmış tərəflər olması və edilən seçimlərə nəzarət etməsi təmin edilməlidir.¹

Süni intellektin tətbiqi üzrə etikliyin təminatı üzrə müxtəlif mənbələrdə müxtəlif yanaşmalar olsa da, bütün şərtlərdə süni intellektin tətbiqinə dair etik prinsiplər və tələblər insan nəzarətini və insan amilini vacib sayır. Bu cür nəzarətin əsaslı olmasını bir çox təcrübi faktlar da təsdiq edir. Məsələn, süni intellektin tətbiqi ilə bağlı bir nümunədə sətəlcəm xəstələrinin xəstəxanaya yerləşdirilib-yerləşdirilməməsi ilə bağlı qərarların qəbul edilməsinə kömək etmək üçün hazırlanmış bir sistem astma xəstələrinin sətəlcəmdən ölüm nisbətinin ümumi əhaliyə nisbətən daha az olduğunu “müəyyənləşdirmişdi”. Bu, çox təəccüblü bir nəticə idi, çünki astma xəstələrinin ümumiyyətlə sətəlcəmdən ölmə riski digərlərinə nisbətən daha yüksəkdir. Korrelyasiya dəqiq olsa da, sistem bu aşağı ölüm nisbətini əsas səbəbinin astma xəstələrinin daha çox risk altında olduqları üçün digər xəstələrə nisbətən daha sürətli və hərtərəfli qayğı göstərilməsinin olduğunu aşkar edə bilməmişdi. Təbii ki, bu vəziyyətdə tədqiqatçılar süni intellekt sisteminin yanlış nəticə çıxardığını görməyə idilər, sistem astma xəstələrini xəstəxanaya yerləşdirməməyi tövsiyə edə bilər və nəticədə yanlış qərarlar verilmiş olardı.² Ona görə də hər bir halda süni

¹ European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their environment. Council of Europe, February 2019, p. 7.

² Brad Smith and Harry Shum. *The Future Computed: Artificial Intelligence and its role in society*. Published by Microsoft Corporation Redmond, Washington. U.S.A., 2018, p. 63.

intellekt sistemlərinin muxtariyyəti insan nəzarətini istisna etməməlidir. Sual yaranır: İnsan nəzarətinin olduğu təqdirdə insan hüquqlarının təminatı hər bir halda mümkündürmü? Nəzarəti həyata keçirən insan digər insanların hüquqlarını poza bilməzmi? – Məhz buna görə də bütün beynəlxalq və regional hüquq normaları süni intellektin tətbiqi üzrə prinsip və tələblər üzrə iyerarxiya müəyyənləşdirmir, onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli olduğunu vurğulayır.

2.3. Süni intellekt sistemlərinin tətbiqində bərabərlik, ayrı-seçkiliyə yol verməmə vacib şərt kimi

İlk öncə qeyd edək ki, bərabərlik və ayrı-seçkiliyə yol verməmə insan hüquqları aspektindən ən vacib prinsiplərdən hesab olunur. 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin Preambulasının 1-ci bəndinə əsasən, bəşər ailəsinin bütün üzvlərinin hüquq bərabərliyinin tanınması azadlıq, ədalət və dünyəvi sülhün əsasını təşkil edir. Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Pakt və İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın da müddəalarında bərabərlik və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi bəyan olunmuşdur: hüquqlardan bərabər istifadə edilməsi prinsipi; kişi və qadının bərabərliyi prinsipindən irəli gələn ümumi bərabərlik prinsipi; hüquq norması və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipi; qanun tərəfindən bərabər müdafiə prinsipi; ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsi irqindən, etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həm-karlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyini elan edir və dövlət buna təminat verir.

Bərabərlik hüququnun təmin olunması bir çox hüquq və azadlıqların realizəsi üçün də şərait yaradan bir faktordur. Məşhur amerikalı hüquqşünas Ronald Dvorkin “Hüquqlara ciddi şəkildə yanaşma” adlı əsərində bu barədə yazırdı: “Fundamental subyektiv hüquqlar o prinsipləri və meyarları yaradır ki, onlar hüququn mənəvi ölçüsünün əsasında durmalıdır. Aparıcı və müəyyənəddici hüquqi prinsip bərabərlik hüququdur”.¹

¹ Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları: Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, s. 88.

Alqoritmlərin və digər avtomatlaşdırılmış işləmə üsullarının tətbiqi ilə bağlı aktual mövzulardan biri də bütün insan hüquqlarından və əsas azadlıqlardan ayrı-seçkilik etmədən istifadə etmək, bərabərliyi təmin etməkdir. İşlənmiş məlumatların sürəti və həcmi baxımından alqoritmik qərar qəbul etmə insan tərəfindən verilən qərarlarla müqayisədə xeyli üstünlüklərə malik ola bilər. Lakin onu da nəzərə almalıyıq ki, bu cür qərarlarda qərəzlilik və ədalətsizliyə yol verilməsi mümkündür. Məsələn, axtarış alqoritmləri və axtarış motorları məlumatların cəmlənməsi və profilləşdirilməsi nəticəsində böyük şirkətlərin reklamını daha üstün tutur ki, bu da kiçik şirkətlərin maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.¹

Başqa misal çəksək, dünya üzrə hökm sürən rəqəmsal bərabərsizlik² özü də süni intellekt sistemlərinin tətbiqi zamanı təcrübi problemlər yarada bilər. Belə ki, İKT-nin inkişafı yüksək səviyyədə xarakterizə olunan dövlətlər təbii ki, zəif dövlətlər üzərində dominantlıq edəcəkdir. Cenevrə Prinsiplər Bəyannaməsinin 10-cu maddəsində iştirakçı dövlətlər tam şəkildə qəbul edirlər ki, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlər arasında, eləcə də dövlətlərin öz daxilində informasiya texnologiyaları sahəsində inqilabın üstünlükləri bərabər səviyyədə paylanmamışdır. Məhz belə qeyri-bərabər paylanma informasiya cəmiyyətində rəqəmsal bərabərsizliyi şərtləndirir. Deməli, “Kim informasiyaya malikdirsə, dünyaya malikdir” məşhur deyimi hələ də öz qüvvəsini itirməmişdir. Çünki İKT-nin inkişaf tempi yüksək olan dövlətlərdə informasiyanın axtarışı, əldə olunması, yayılması və ötürülməsi daha asan və operativ həyata keçirilir ki, belə olan təqdirdə relevant informasiyaya çıxış zamanı problem yaranmır. Analoji hal cəmiyyətin üzvləri arasında da mövcuddur. İnformasiya mədəniyyətinə malik olan şəxslər digərlərinə nisbətən İKT-nin imkanlarından geniş şəkildə yararlanır və bu yolla cəmiyyətin həyatında aktiv iştirak edirlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, qlobal informasiya cəmiyyətinin qurulmasında əsas vəzifə insan hüquq və azadlıqlarının qorunması və təminatıdır. Belə

¹ Study on the human rights dimensions of automated data processing techniques (in particular algorithms) and possible regulatory implications. Council of Europe, The Committee of Experts on Internet Intermediaries (MSI-NET), 2018, p. 26. 56 p.

² **Rəqəmsal bərabərsizlik** – həm cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri, həm də dünya dövlətləri arasında müxtəlif meyarlardan (amillərdən) asılı olaraq informasiyaya çıxış, eləcə də İKT-dən istifadə zamanı yaranan fərqlilikdir. İnformasiyaya çıxışın əsas vasitəsi olan internet qlobal informasiya cəmiyyətinin ən mühüm atributu və əsas təkanverici qüvvəsidir. Bu baxımdan, internetə çıxış imkanlarının məhdud olması rəqəmsal bərabərsizliyi şərtləndirən vacib meyar rolunu oynayır.

vəzifə hər kəsin informasiya və biliklərin yaradılması, əldə olunması, istehsalı, ötürülməsi və yayılmasında yaxından iştirak etdiyi halda realizə olunmuş sayıla bilər. Digər tərəfdən isə, hamı üçün açıq olan informasiya cəmiyyətinin başlıca inkişaf istiqaməti informasiya, ideya və biliklərin əlyətərliyinin və hər kəsin həmin sahədə öz töhfəsini vermə imkanına malik olmasının təminatından ibarətdir. Problemin hər iki tərəfi rəqəmsal bərabərsizliyin qlobal informasiya cəmiyyətinin inkişafında başlıca maneə olduğunu və onun aradan qaldırılması ilə bağlı məsələlərin aktuallığını bir daha təsdiq edir.

Bununla bağlı, “Maşın öyrənmə sistemlərində bərabərlik və ayrı-seçkilik hüququnun qorunması” adlı 2018-ci il tarixli Toronto Bəyannaməsi¹ xüsusi qeyd olunmalıdır. Bəyannamə dövlətlərin üzərinə ayrı-seçkiliyi aradan qaldırmaq üçün aktiv tədbirlər görmək öhdəliyini qoyur. Daha geniş texnoloji inkişaf kontekstində dövlətlər üçün ən vacib prioritetlərdən biri də elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat sektorlarında müxtəlifliyi və bərabərliyi artıran proqramların təşviq edilməsidir. Bu cür səylər öz-özlüyündə məqsəd olmasa da, ayrı-seçkilik nəticələrini azaltmağa kömək edə bilər.

Toronto Bəyannaməsi bərabərliyin təminatı və ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması üzrə həm dövlətlər, həm də özəl sektor üçün vəzifələr müəyyənləşdirir. Fikrimizcə, Bəyannamədə özəl sektor üçün ayrıca müddələrin müəyyən olunması bir çox süni intellekt sistemi istehsalçılarının məhz özəl təşkilatlar olmasından irəli gəlir. Dövlət orqanları və özəl sektor üçün aşağıdakı öhdəliklər nəzərdə tutulur:

¹ The Toronto Declaration: Protecting the right to equality and non-discrimination in machine learning systems. https://www.accessnow.org/cms/assets/uploads/2018/08/The-Toronto-Declaration_ENG_08-2018.pdf

Göründüyü kimi, dövlət sektoru üçün nəzərdə tutulan öhdəliklər bilavasitə etik prinsiplərlə əlaqədardır və özəl sektor üçün müəyyən olunan öhdəliklərdən daha genişdir. Bu da dövlət orqanlarının nəzarəti öz üzərində saxlaması imkanlarından irəli gəlir. Əks təqdirdə, süni intellekt sistemlərinin tətbiqi sferasını tənzimləmək çətin olardı.

Qeyd etməliyik ki, süni intellektin tətbiqi üzrə bərabərsizlik və ayrı-seçkiliyə yol verilməsi əksər hallarda ənənəvi cəmiyyətin bərabərsizliklərindən qaynaqlanır. Ənənəvi cəmiyyətdə mövcud olan müxtəlif bərabərsizliklərin hələ də davam etməsini etiraf etməliyik. Baxmayaraq ki, BMT-nin "İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında" 1969-cu il Konvensiyasında iştirakçı dövlətlər irqi ayrı-seçkiliyi pisləyir və təxirə salınmadan bütün mümkün vasitələrlə irqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarını ləğv etmək siyasəti yürütməyi və bütün irqlər arasında qarşılıqlı anlaşmaya yardım göstərməyi öhdələrinə götürürlər, hələ də dünya əhalisində irqi fərqlilik tam aradan qaldırılmamışdır. Eyni zamanda, gender bərabərsizliyini də qeyd

etməliyik. Hətta, bununla bağlı Alqoritmik Ədalət Liqasının qurucusu, kompüter sahəsində alim Coy Buolamvini maraqlı tədqiqat aparmışdır. IBM, Microsoft və Amazon kimi texnologiya nəhəngləri tərəfindən satılan süni intellekt sistemləri üzrə araşdırma aparən alim bu sistemlərin fəaliyyətində gender və irqi bərabərsizliyə yol verildiyini aşkar etmişdi. Tədqiqatın nəticəsinə görə, sifətin cinsini təxmin etmək vəzifəsi nəzərə alınmaqla, bütün şirkətlər kişi sifətində qadın sifətinə nisbətən daha yaxşı performans göstərmişdilər. Təhlil olunan şirkətlərdə açıqdərili kişilər üçün 1%-dən çox olmayan səhv nisbətləri var idisə, qaradərili qadınlar üçün səhvlər 35%-ə yüksəlmişdi. Hətta sistemlər Oprah Vinfrey, Michelle Obama və Serena Villiamsın sifətlərini düzgün şəkildə təsnif edə bilməmişdi. Həmçinin tədqiqatçı səbəbləri araşdırarkən müəyyən etmişdi ki, Facebook və Google-da texniki rollarda çalışanların 2%-dən azı qaradərili. Bloomberg tərəfindən qiymətləndirilən səkkiz böyük texnoloji şirkətdə texniki işçi qüvvəsinin yalnız beşdə biri qadınlardır. Nəticə etibarilə alim belə müəyyənləşdirmişdi ki, hüquq-mühafizə orqanlarında, o cümlədən pilotsuz təyyarələrin və ya polis orqanlarının üztanıma kameralarında bu cür texnologiyanın istifadəsinə məhdudiyətlər qoyulmalıdır.¹ Qeyd olunan problemlərin qarşısını almaq məqsədilə Coy Buolamvini Safe Face Pledge təklif etmişdir ki, bu, təşkilatlar üçün üztanıma texnologiyasından sui-istifadə hallarını azaltmaq üçün ictimai öhdəliklər götürmək üçün bir imkandır və texnologiyanın qanunsuz istifadəsini qadağan edir, hər hansı bir dövlət tərəfindən istifadəsində şəffaflıq tələb edir.²

Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə məlumatlar bərabər şəkildə yaradılmır və ya toplanmır. Bir regionda yaşayan əhali haqqında məlumatlar təbii ki, daha çox olur və bu da süni intellekt sistemlərinə yerləşdirilən verilənlərə öz təsirini göstərəcəkdir. Yuxarıda çəkdiyimiz təcrübi faktlardan da görüldüyü kimi, süni intellekt sistemi yaradıldığı an deyil, ona verilənlər daxil edildiyi zaman ayrı-seçkiliyə yol verilə bilər. Vilyam Gibsonun dediyi kimi: “Texnologiyalar biz onları tətbiq edənə qədər mənəvi baxımdan neytraldır.”

Həmçinin cəmiyyətdəki iqtisadi fərqlər də süni intellekt sistemlərinin tətbiqi zamanı ayrı-seçkiliyin davam etməsinə zəmin yaradır. Dövlətlərin qlobal səviyyədə inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş dövlətlərə

¹ Joy Buolamwini . Artificial Intelligence Has a Problem With Gender and Racial Bias. Here's How to Solve It // The Art of Optimism, Special Issue, 2019. <https://time.com/5520558/artificial-intelligence-racial-gender-bias/>

² Safe Face Pledge. <https://www.safefacepledge.org/press-release>

ayrılması kimi iqtisadi prosesin də rəqəmsal bərabərsizliyə təsirini xüsusi vurğulamaq lazımdır. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlər bütün sahələrdə olduğu kimi, İKT-nin tətbiqi sahəsində də qabaqcıl mövqeni tuturlar. Bunu dünya internet istifadəçilərinin regionlar üzrə sayını və nisbətini əks etdirən 30 sentyabr 2020-ci ilə olan son Statistik Məlumatdan¹ da açıq-aydın müşahidə etmək olar.

Süni intellekt üzrə ayrı-seçkiliyə yol verilməsini təsdiq edən faktlar barədə ayrı-seçkiliyin bir neçə növü üzrə məlumat vermək daha düzgün olar:

İrqi və etnik ayrı-seçkilik. Ayrı-seçkilik faktlarını ətraflı təhlil edən Can Yavuz bu tip ayrı-seçkiliyə misal olaraq, Çindəki Uyğur müsəlman azlıqlara qarşı edilən ədalətsizliyi göstərir: Çinli start-up şirkətləri “həssas qrupları” tanıya bilən və uyğurları və uyğur olmayanları təsnifləşdirə bilən üztanıma sistemlərini inkişaf etdirməyə çalışır. Bundan əlavə, üztanıma sistemləri sayəsində hökumət milyonlarla azlıq qrup üzvünü asanlıqla müəyyənləşdirir, izləyə və hədəf ala bilər ki, bu da birbaşa şəxsi həyata müdaxilədir.²

Kanada Ali Məhkəməsi Evert Kanadaya qarşı işində ayrı-seçkilik faktının olduğunu təsdiq etmişdi. İşin mahiyyətinə görə, ömürlük həbs cəzasına məhkum olunmuş Evert özünü Métis (Kanadadakı yerli xalqlardan biri) kimi tanıyır. Həbsxanaları idarə edən Kanada İslah Xidməti cinayətkarın residivistlik səviyyəsini və ruhi sağlamlığını qiymətləndirmək üçün texniki vasitələrdən istifadə edib. Evert iddia edir ki, bu vasitələr əsasən yerli olmayan əhali üzərində sınaqdan keçirilib və yerli insanlara tətbiq edildikdə etibarlı olduqlarını təsdiqləyən bir araşdırma yoxdur. O, İslah Xidmətinin “vasitəni tətbiq etdiyi cinayətkar haqqında hər hansı bir məlumatın mümkün qədər dəqiq, yenilənmiş və tam olmasını təmin etmək üçün bütün ağılabatan addımları atmadığını” söylədi. Ali Məhkəmə iddiaçı ilə razılaşaraq, İslah Xidmətinin Kanada qiymətləndirmə vasitələrinin qərəzsiz olmasını təmin etmək üçün ağılabatan addımlar atmadığı və buna görə qanunları pozduğu qərarına gəldi.³

Həmçinin ABŞ-da tətbiq olunan süni intellekt sistemlərinin tətbiqi üzrə irqi ayrı-seçkiliyə yol açan bir sıra xoşagəlməz hallar müşahidə edilmişdir. Belə ki, süni intellekt dəstəklə gömrük və sərhəd nəzarəti cihazlarından bəzisi qaradərili insanları yüksək risk qrupu kimi tanıyaraq onlara qarşı qərəzli nəticəyə gəlmiş, bu isə xoşagəlməz vəziyyətin yaranmasına səbəb olmuşdur.

¹ <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>

² Can Yavuz. Machine Bias Artificial Intelligence and Discrimination. Lund University, 2019, pp. 32-33.

³ Ewert v. Canada, 2018. <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/17133/index.do>

Belə olan halda baş vermiş ayrı-seçkilik faktına görə həmin süni intellektin proqram təminatçısı, istehsalçı şirkət, həmin texnikanın faydalarından yararlanan gömrük xidmətinin əməkdaşları, yaxud digər hər hansı bir şəxsin məsuliyyət daşması məsələsi hüquqi cəhətdən həllini tapmayan problemlərdən biridir.

Gender əsaslı ayrı-seçkilik. Bu cür ayrı-seçkiliyə tipik nümunə kimi Google Translate-i qeyd etmək olar. Nəticələr göstərir ki, Google Translate cinsi neytral əvəzlilikləri cinsi stereotip əvəzliliklərə çevirir. Məsələn, “o tibb bacısıdır” ifadəsi ingilis dilində “she is a nurse” və ya rus dilində “она медсестра” kimi tərcümə olunursa, “o həkimdir”, “o sürücüdür” kimi cümlələr isə “he is a doctor/driver”, “он доктор/шофер” kimi tərcümə olunur. Maraqlıdır ki, “onun yaşamaq hüququ var” və s. bu kimi ümumi xarakterli cümlələr də tərcümə edildikdə, üçüncü şəxsin təkinin kişi cinsi kimi tərcümə olunur. Müəlliflər hesab edirlər ki, adi tərcümə proqramında mövcud olan bu gender bərabərsizliyi cəmiyyətdəki ayrı-seçkilikdən irəli gəlir.¹

Başqa bir maraqlı fakt 2012-ci ildə müəyyən olunmuşdur: Avtomobil istehsalçıları qəzaların qarşısını almaq məqsədilə səsli idarəetmə sistemi tətbiq edirlər. Bu sistem imkan verir ki, sürücülər səsli əmrlər vasitəsilə peyk naviqasiyasını, radio, kondisioner, smartfon və bir çox sistemi idarə edə bilsinlər. 2011-ci ildə Şaron Silk Karti araşdırması əsasında belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, “Ford Focus”un 2012 modelində səs idarəetmə sistemləri qadın səslərini təyin edə bilmir.² Əslində, sonrakı illərdə, xüsusilə 2020-ci ildə qadınlar üçün geniş imkanlar nəzərdə tutan avtomobillər istehsal olunsada, ümumilikdə idarəetmə sistemlərində mövcud olan ayrı-seçkiliklər davam etməkdədir.

Cinsi oriyentasiya ilə bağlı ayrı-seçkilik. Bir çox hallarda şəxs homoseksual və ya biseksual olduğundan əlverişsiz rəftara məruz qalır, lakin bu əsasla heteroseksual olmağa görə ayrı-seçkilik də qadağan edilir. Müxtəlif vaxtlarda hava limanında gözləməyə məcbur qalan Saşa Costanza-Chock yüksək riskli sərnixin kimi qeydə alınması barədə yazır.³ Çünki hava limanında istifadə olunan süni intellekt sisteminin işi “qadın” və ya “kişi”nin müəyyən olunması üzərində

¹ Can Yavuz. Machine Bias Artificial Intelligence and Discrimination. Lund University, 2019, p. 34.

² Carty S.S. Many Cars Tone Deaf to Women’s Voices // Auto Blog, 2011.

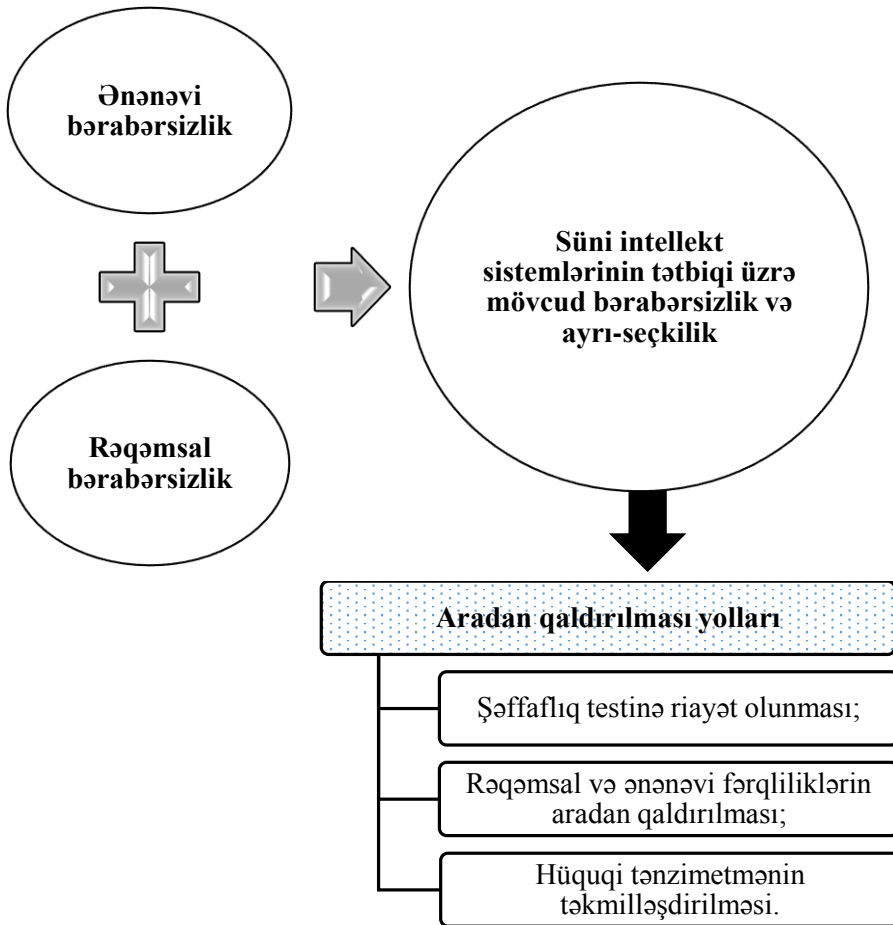
<https://www.autoblog.com/2011/05/31/women-voice-command-systems/>

³ Sasha Costanza-Chock. Design Justice, A.I., and Escape from the Matrix of Domination, 2017.

<https://jods.mitpress.mit.edu/pub/costanza-chock/release/4>

qurulur. Hər iki cinsin parametrlərini daşıyan Saşa təbii ki, sistem tərəfindən tanınma bilməyəcəkdir.

Beləliklə, süni intellekt sistemlərinin tətbiqi zamanı mövcud bərabərsizlik və ayrı-seçkiliyin səbəblərini aşağıdakı kimi təsvir edə bilərik:

Sxemdən görüldüyü kimi, süni intellektin tətbiqi üzrə ayrı-seçkilik və bərabərsizlik yalnız rəqəmsal dünyada olan fərqlərdən irəli gəlmir, eyni zamanda ənənəvi fərqliliklər də səbəb qismində çıxış edir. Süni intellektin tətbiqi zamanı ayrı-seçkiliyin qarşısını almaq üçün həm beynəlxalq və regional, həm də dövlətdaxili çərçivədə ayrı-seçkiliyə yol verməmə üzrə etik prinsiplərin sərhədləri dəqiqləşdirilməlidir. Eyni zamanda, məhkəmə təcrübəsi

də bunu dəstəkləməlidir. Google İspaniyaya qarşı işində deyildiyi kimi, şəxsi toxunulmazlıq hüququ şirkətin iqtisadi mənafeyindən və bəzi hallarda məlumat əldə etmək üçün ictimai maraqdan daha böyükdür.¹

2.4. Yeni texnologiyaların yaratdığı yeni anlayışlar: elektron vətəndaş və qlobal vətəndaş

Yeni texnologiyaların inkişafı, elektron cəmiyyətin formalaşdırılması və qloballaşma kimi sürətlə davam edən proseslər artıq “insan” amilinə yenidən baxılmasını, müasir anlayışların meydana çıxmasını şərtləndirir. Bu anlayışlardan bir neçəsinə şərh vermək yerinə düşərdi.

Elektron vətəndaş. Vətəndaş – müasir mənada, xüsusi hüquqları olan və eyni məsuliyyəti bölüşən siyasi cəmiyyətin bir üzvünü bildirir. Milli-hüquqi aspektdən yanaşsaq, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 52-ci maddəsinə görə, Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı hesab olunur.

İKT-nin insan həyatını bütünlüklə əhatə etməsi vətəndaşlıq və insan hüquqları institutuna da yanaşma tərzini dəyişmiş, “elektron-vətəndaş”, “rəqəmsal vətəndaş”, “rəqəmsal hüquqlar” və s. yeni anlayışların meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Ədəbiyyatda mövcud nəzər-nöqtələrinin ümumiləşdirilməsi nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək olar ki, “elektron vətəndaş” və “rəqəmsal vətəndaş” anlayışları mahiyyət etibarilə eynilik təşkil edir. Elektron vətəndaş (e-vətəndaş) informasiya cəmiyyətində İKT-dən istifadə etməklə, öz hüquq və azadlıqlarını elektron (rəqəmsal) imkanlar əsasında realizə edən cəmiyyət üzvüdür. Məsələn burasındadır ki, İKT-nin inkişaf etdiyi ilkin dövrlərdə daha çox rəqəmsal vətəndaş terminindən istifadə olunurdu. İlkin dövrlərdə “e-vətəndaş” yalnız internetdən istifadə ilə əlaqələndirilərək şərh olunurdu və 9 elementi² əhatə edirdi:

¹ Google Spain SL and Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González (2014). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ0131>

² Nine Themes of Digital Citizenship. // Digital Citizenship Website. http://www.digitalcitizenship.net/Nine_Elements.html; Brasilina Passarelli, Joseph Straubhaar, Aurora Cuevas-Cerveró. Handbook of Research on Comparative Approaches to the Digital Age Revolution in Europe and the Americas. 2016, 530 p. and others.

• **Rəqəmsal çıxış və əlyətərlik** – cəmiyyətdə bütünlüklə elektron iştirakı nəzərdə tutur. İKT-nin istifadəçiləri nəzərə alınmalıdır ki, heç də hər bir kəsin internetə çıxış imkanları eyni səviyyədə deyil. Cəmiyyətin bir çox üzvləri ya belə imkanlardan məhrumdurlar, ya da məhdud imkanlara malikdirlər. Ona görə də İKT-nin inkişafını təmin etmək və genişləndirmək sahəsində hər bir kəs öz töhfəsini verməyə çalışmalıdır. Məhz bu, rəqəmsal vətəndaşlar üçün geniş qapıların açılmasına gətirib çıxaracaqdır.

• **Rəqəmsal ticarət** – malların elektron alışı və satışını əhatə edir. Elektron vətəndaş rəqəmsal alışın üstünlüklərini, eləcə də elektron satışın qanuni tərəflərini bilməklə, elektron iqtisadiyyatda istehlakçıya çevrilməyi bacarmalıdır. Təbii ki, xarici dövlətə və ya hər hansı bir mağazaya getmədən tələb olunan məhsulların ünvanə çatdırılması istənilən vətəndaşın maraq dairəsinə çevrilə bilər.

• **Rəqəmsal kommunikasiya** – informasiyanın elektron formada mübadiləsidir. Müasir cəmiyyətdə kommunikasiya vasitələrinin müxtəlifliyi insanların daha rahat və daha uyğun ünsiyyət-əlaqə vasitələri arasında seçim etməsi üçün geniş imkanlar açır.

• **Rəqəmsal savadlılıq** – İKT və onun tətbiqi haqqında məlumatların öyrədilməsi və öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Bu istiqamətin icrasında təhsilin böyük rolu vardır. Belə ki, orta təhsil məktəblərindən başlayaraq İKT haqqında insanların məlumatlandırılması, bu məlumatlandırmanın sonrakı təhsil pillələrində də inkişaf etdirilməsi bilavasitə elektron savadlılığın formalaşmasına təsir göstərir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, cəmiyyətin bir çox üzvləri təhsil müəssisələrindən kənarında qalırlar. Onların da KİV vasitəsilə və sair formalarda maarifləndirilməsi adaptasiya prosesini sürətləndirə bilər.

• **Rəqəmsal etikətlər** – davranışın elektron standartlarını əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, elektron savadlılıq elementinin olmaması və ya aşağı səviyyəli olması rəqəmsal etikətlərin də zəif olmasına gətirib çıxarır. Çünki yeni texnologiyalardan istifadə üzrə düzgün olmayan davranış qaydalarını seçən insanlar nəticə etibarilə səhv istiqamətə yönəlmə təhlükəsi ilə üzləşirlər.

• **Rəqəmsal hüquq** – öz əməl və hərəkətlərinə görə elektron məsuliyyəti ehtiva edir. İstənilən bir fəaliyyətin hüquqi əsası olmazsa və burada digər insan hüquqları pozularsa, bu fəaliyyəti qanuni saymaq olmaz. Ona görə də informasiya cəmiyyətində insan hüquqları qanuni şəkildə həyata keçirilməlidir, yəni hər bir şəxs bilməlidir ki, İKT-dən istifadə etməklə digər şəxslərə

qarşı edilən qeyri-qanuni əməllər hüquqi məsuliyyətə və cəza tətbiqinə gətirib çıxaracaqdır.

- **Rəqəmsal hüquq və vəzifələr** – elektron dünyada yeni yaranan, eləcə də bu dünyaya uyğunlaşdırılan insan hüquq və azadlıqları və vəzifələrindən ibarətdir. Məlum olduğu kimi, əsas insan hüquq və azadlıqları beynəlxalq səviyyədə təsbit olunmuşdur və bütün dövlətlərin qanunvericiliyində rəhbər tutulur. Eyni hal vəzifələrə də aiddir. İnformasiya cəmiyyətində hüquq, azadlıq və vəzifələrin mahiyyəti dəyişir, yəni onlar elektron formada daha aktiv realizə olunur.

- **Rəqəmsal səhiyyə** (və ya elektron sağlamlıq və rifah) – yeni texnoloji dünyada fiziki və psixoloji cəhətdən insanın rifahını nəzərdə tutur. Bu element həm səhiyyə və digər sosial sahələrin elektronlaşdırılmasını, həm də İKT-nin insan sağlamlığına zərər vurmayaacaq səviyyədə inkişafını əhatə edir.

- **Rəqəmsal təhlükəsizlik** – elektron hücum və s. təhlükəli meyhlərdən qorunma üsul, vasitə və metodlarını ehtiva edir. E-vətəndaşın elektron təhlükəsizliyi bir çox kriptografik və s. dövlət səviyyəsində aparılan tədbirləri nəzərdə tutmur. Belə tədbirlər e-dövlətin əsas istiqamətlərindən sayılır. Rəqəmsal vətəndaşın rəqəmsal təhlükəsizliyi vətəndaşın özünümüdafiə üsullarını əhatə edir. Məsələn, spam və s. zərərli viruslardan qorunma üçün gərəksiz saytlara daxil olmama. Bunun üçün informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin olması vacibdir. Belə mədəniyyət isə təhsil və məlumatlandırma əsasında formalaşır.¹

Maraqlı məqam ondadır ki, sadalanan doqquz rəqəmsal vətəndaşlıq elementi rəqəmsal vətəndaşlığın pedaqoji aspektinə yönəlmişdir. Bu elementləri şərh edən müəlliflər internetdən gündəlik həyatda geniş istifadə nəticəsində ortaya çıxan yeni məsələləri vətəndaşlara necə öyrətmək, onlara uyğun davranışları göstərmək və potensial problemlərdən və təhdidlərdən necə xəbərdar etmək barədə məsələlərə daha çox diqqət yetirirlər. Ona görə də onların yanaşmasına görə, rəqəmsal vətəndaş başqalarına zərər vermədən texnologiyadan istifadə edə bilən, informasiya və kommunikasiya qaynaqlarını qiymətləndirərək istifadə edən, onlayn fəaliyyətlərin etik nəticələrini bilən, onlayn

¹ E-vətəndaşlığın elementlərinin şərh zamanı ABŞ-ın Digital Citizenship Website (<http://www.digitalcitizenship.net/>) saytının məlumatlarından istifadə edilmişdir.

ünsiyyət hüququndan istifadə edən bir şəxs hesab edilir.¹ Hətta, ilkin olaraq doqquz elementi sadalayan Mayk Ribble rəqəmsal vətəndaşlığın üç prinsipini müəyyənləşdirmişdi. O yazırdı ki, rəqəmsal istifadəçilərə rəqəmsal vətəndaş olmaq üçün texnologiyadan məsuliyyətlə istifadə etməyi öyrətmək üçün üç prinsip rəhbər tutulmalıdır: hörmət, təhsil və qorumaq.²

Karen Mossberger və həmkarları rəqəmsal vətəndaşlığı “cəmiyyətdə onlayn iştirak etmə bacarığı”, “informasiya cəmiyyətində siyasi və iqtisadi əlaqələrin təmsil olunması üçün imkanlar, mənsubiyyət və potensial” kimi tərif edərək daha geniş aspektdən yanaşırlar.³

Eyni zamanda, rəqəmsal vətəndaşlıqla bağlı bütün veb-səhifələrdə rəqəmsal hüquqlar və vəzifələr sadalanarkən hüquqi cəhətdən yanaşılır.

Beləliklə, rəqəmsal vətəndaş və vətəndaşlıq təriflərinə yalnız onlayn sahədə lazımi qabiliyyətlər deyil, həm də onlayn imkanların istifadə sahələri daxildir. Ona görə də müasir hüquq ədəbiyyatında “elektron vətəndaş” anlayışı daha çox istifadə olunur. “Elektron vətəndaş” hüquqi müstəvidə şərh olunan bir anlayışdır.

Qlobal informasiya cəmiyyətinin formalaşması insan hüquq və azadlıqlarının zamanın tələbinə uyğun olaraq inkişaf tempini müəyyənləşdirir. Məsələn, sahibkarlıq hüququ kimi vacib bir hüququn həyata keçirilməsi yeni şəraitə uyğun olaraq inkişaf edir, elektron ticarət, elektron ticarətin iştirakçıları kimi yeni anlayışların yaranmasını şərtləndirir. Müasir İKT-nin imkanlarından istifadə etməklə, iqtisadi hüquqlarını həyata keçirən hər bir kəs daha asan və sərfəli yollarla gəlir əldə etmək və ya istehlak tələbatlarını ödəmək imkanı qazanır.

Qeyd olunan misallardan belə bir sual ortaya çıxır: Əgər ənənəvi hüquq və azadlıqlar elektron vətəndaşlıq çəçivəsində yeni forma alırsa, o zaman bütün hüquq və azadlıqlar üzrə yeni hüquqi tənzimləməyə ehtiyac varmı? – Təbii ki, vardır. Ona görə də respublikamızda “Elektron ticarət haqqında”, “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” və sair qanunvericilik aktları qəbul olunmuşdur.

¹ Çubukçu Ahmet, Şahin Bayzan. Türkiye’de Dijital Vatandaşlık Algısı ve Bu Algıyı İnternetin Bilinçli, Güvenli ve Etkin Kullanımı ile Artırma Yöntemleri // Middle Eastern & African Journal of Educational Research, 2013, No. 5, s. 148.

² Mike Ribble, Gerald D. Bailey. International Society for Technology in Education, 2007, 149 p.

³ Mossberger Karen, Caroline J. Tolbert, Ramona S. McNeal. Digital Citizenship: The Internet, Society, and Participation. Cambridge, MA: The MIT Press, 2008. MoveOn.org. <https://front.moveon.org/>

Fikrimizcə, müasir mənada elektron vətəndaşın şərhini üçün təklif olunmuş doqquz elementlə bağlı dəyişikliklərin də edilməsi məqsədəuyğundur. Məsələn, rəqəmsal səhiyyə və rəqəmsal ticarətin ayrıca element kimi ayrılması, digər hüquq və azadlıqların isə rəqəmsal hüquq və vəzifələr çərçivəsinə daxil edilməsi bir qədər düzgün deyil. Elektron vətəndaşlığın elementlərinin aşağıdakı formada müəyyən olunmasını təklif edirik:

✚ **Elektron iştirak:** Bu element ən vacib element kimi qiymətləndirilə bilər. Təsadüfi deyil ki, BMT-nin Elektron Hökumət Hesabatlarında Elektron İştirak İndeksində görə dövlətlər təsnifləşdirilir. Elektron iştirak indeksinin müəyyən olunmasında əsas məqsəd vətəndaşın məlumatlara və dövlət xidmətlərinə çıxışını yaxşılaşdırmaqdan və ümumiyyətlə cəmiyyətin və xüsusən də fərdin rifahına təsir göstərən ictimai qərar qəbulunda iştirakını təşviq etməkdən ibarətdir. “Elektron İştirak İndeksi” üç-səviyyəli model əsasında aşağıdakı meyarlar üzrə qiymətləndirilir:

- Elektron informasiya – internet vasitəsilə informasiya təminatını nəzərdə tutur;

- Elektron məsləhətləşmə – ictimaiyyət ilə məsləhətləşmələrin onlayn təşkilini, vətəndaşların ictimai müzakirələrə cəlb olunmasını ehtiva edir;
- Elektron qərar qəbul etmə – vətəndaşların qərar qəbul etmə prosesinə birbaşa cəlb edilməsini nəzərdə tutur.¹

✚ **Elektron əlyətərlik:** Bu element internetə çıxış imkanlarının təmin olunmasını, elektron bərabərsizliyin mövcud olmamasını nəzərdə tutur. Elektron xidmətlərin internet üzərindən həyata keçirildiyini nəzərə alsaq, elektron əlyətərliyinin təmin olunmadığı elektron vətəndaşdan söhbət gedə bilməz.

✚ **Elektron təhlükəsizlik:** İnformasiyanın tamlığının, əlyətərliyinin və konfidensiallığının təmin olunması elektron cəmiyyətin ən aktual problemlərindən biridir. Elektron mühitdə iştirak edən vətəndaş onun hüquq və azadlıqlarının pozulmayacağından əmin olmalıdır.

✚ **Elektron hüquq və azadlıqlar:** Bu element yeni formada və yeni şərtlər altında realizə olunan hüquq və azadlıqları, eləcə də yeni formalaşmış hüquqları ehtiva edir.

✚ **Elektron məsuliyyət:** Elektron vətəndaş öz əməllərinə görə məsuliyyət daşdığını, elektron xidmətlərdən digər şəxslərin hüquqlarını pozmadan istifadə imkanına malik olduğunu bilməlidir.

Qlobal vətəndaş. Qlobal vətəndaş dünyanı dərk edən və öz mövqeyini bilən insan olub, cəmiyyət həyatında fəal rol oynayır və planetimizi daha bərabər, ədalətli və davamlı etmək üçün başqaları ilə birlikdə çalışır. Qısa sözlə desək, qlobal vətəndaşlıq “yerli”, “milli” və “qlobal” arasında siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni qarşılıqlı asılılığı və qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirir.

¹ E-Participation Index. <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/About/Overview/E-Participation-Index>

Qlobal Vətəndaş:

- daha geniş dünyadan xəbərdardır və dünya vətəndaşı kimi öz rollarını hiss edir;

- müxtəlifliyə hörmət edir və dəyər verir;

- dünyanın mövcudluğu və inkişafını dərk edir;

- sosial ədalətsizlikdən qəzəblənir;

- yerli səviyyədə qlobal səviyyəyə qədər bir sıra səviyyələrdə iştirak edir;

- dünyanı daha ədalətli və davamlı hala gətirmək üçün hərəkət etməyə hazırdır;

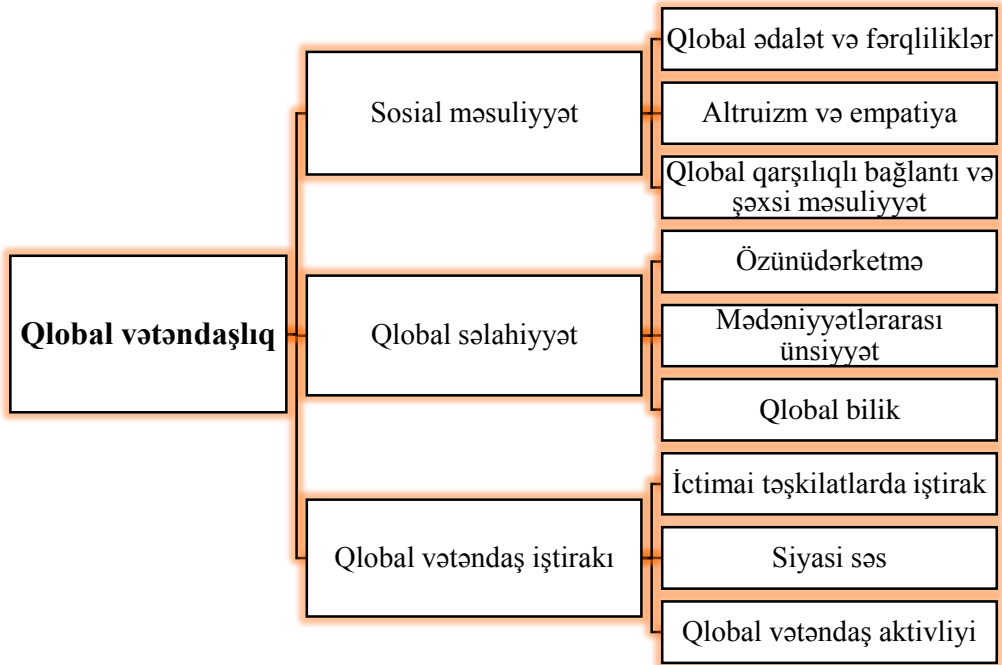
- öz hərəkətləri üçün məsuliyyət daşıyır.

Səmərəli Qlobal Vətəndaş olmaq üçün gənclər çevik, yaradıcı və təşəbbüskar olmalıdırlar. Problemləri həll etməyi, qərarlar qəbul etməyi, tənqidi düşünməyi, ünsiyyət qurmağı və qruplar daxilində yaxşı işləməyi bacarmalıdırlar.¹

Anlayış olaraq meydana çıxdığı dövrdən etibarən qlobal vətəndaşlığa müxtəlif təriflər verilsə də, qlobal vətəndaşlığı uyğun bir şəkildə ölçən vasitələrin şərh olunduğu yanaşma yox idi. Bununla bağlı, 2010-cu ildə Duarte B.Morais və Antony C.Ogden tərəfindən yazılmış “Qlobal vətəndaşlıq ölçüsünün ilkin inkişafı və validasiyası” adlı məqalədə ilk dəfə olaraq qlobal vətəndaşlığın konseptual modeli təklif olundu.²

¹ What is Global Citizenship? <http://www.ideas-forum.org.uk/about-us/global-citizenship>

² Duarte B.Morais, Anthony C.Ogden. Initial Development and Validation of the Global Citizenship Scale // Journal of Studies in International Education, 2010, p. 3.

Sosial məsuliyyət başqalarına, cəmiyyətə və ətraf mühitə qarşılıqlı asılılıq və sosial qayğı kimi qəbul edilir. Nümunə perspektiv kimi Duarte B.Morais və Antony C.Ogden aşağıdakıları müəyyənləşdirir:

✚ “Qlobal miqyasda bütün insanların hüquqlarına hörmət edirəm və narahatam”;

✚ “Heç bir ölkə və ya insanlar qrupu dünyada başqalarına hakim olmamalı və istismar etməməlidir”.

Qlobal səlahiyyət özünün və başqalarının mədəni normalarını və gözləntilərini dərk etmək və bu biliklərdən qarşılıqlı münasibət qurmaq, ünsiyyət və müstəqil səmərəli işləmək üçün yararlanmaq bacarığını nəzərdə tutur. Müəlliflər belə səlahiyyətə nümunə kimi aşağıdakıları müəyyənləşdirir:

✚ “Mən beynəlxalq münasibətlərə təsir edən cari problemlər barədə məlumatlıyam”;

✚ “Mən müxtəlif mədəniyyətlərin insanları arasında qarşılıqlı əlaqədə vasitəçi ola bilərəm, onlara bir-birinin dəyərlərini və təcrübələrini başa düşməyə kömək edəyəm”.

Qlobal vətəndaş iştirakı yerli, dövlət, milli və qlobal cəmiyyət problemlərinin tanınması və onlara könüllülük, siyasi fəaliyyət və cəmiyyətlərin iştirakı

kimi tədbirlər vasitəsilə reaksiya verilməsindən ibarətdir. Bu element üçün isə müəlliflər aşağıdakı nümunə perspektivini təklif edirlər:

✚ “Vaxtımı fərdlərə və ya cəmiyyətlərə kömək etmək üçün könüllü kimi çalışaraq sərf edirəm”;

✚ “Mən marginal insanlara və yerlərə zərər verən markaları və ya məhsulları boykot edirəm”.¹

Göründüyü kimi, “qlobal vətəndaş” həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə cəmiyyət həyatında aktiv iştirak edən, eyni zamanda başqalarına və ətraf mühitə qarşılıqlı anlayışla yanaşan bir şəxs olub, ənənəvi vətəndaşdan və elektron vətəndaşdan fərqli olaraq, bir dövlətin yurisdiksiyası ilə məhdudlaşmır. Həmçinin “virtual insan”dan fərqli olaraq, qlobal vətəndaş yalnız qlobal şəbəkə – İnternetlə əlaqələndirilməməlidir. Təbii ki, bu qlobal vətəndaşın aktivliyinin artmasında internetin rolunu təkzib etmir.

Qeyd olunanların ümumiləşdirilməsi nəticəsində deyə bilərik ki, elektron vətəndaş və qlobal vətəndaş hər ikisi yeni dövrün anlayışları olsa da, onlar arasında bir sıra fərqli cəhətlər vardır:

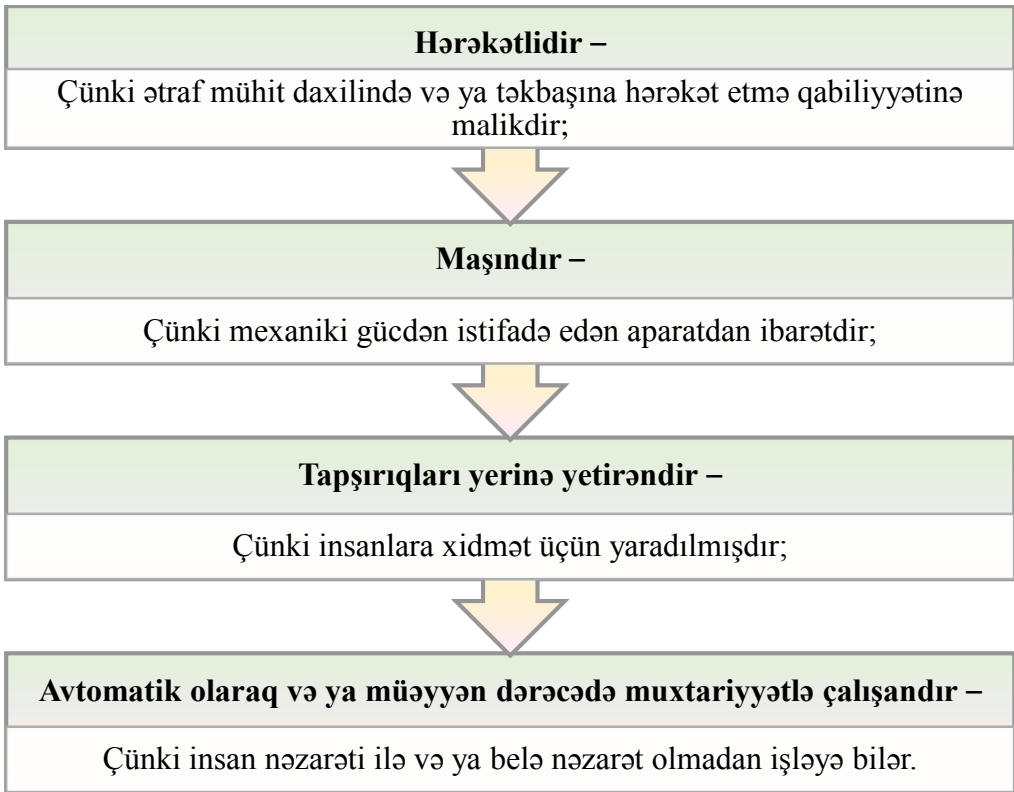
Elektron vətəndaş	Qlobal vətəndaş
Oxşar xüsusiyyətlər	
Elektron vətəndaş informasiya cəmiyyətinə keçidlə əlaqədar elektron dövlət quruculuğunun nəticəsində formalaşmışdır;	Qlobal vətəndaş qloballaşma və qlobal məqsədlərdən irəli gələrək formalaşmışdır;
Elektron vətəndaş hər hansı bir dövlətin yurisdiksiyası ilə məhdudlaşır, yəni elektron vətəndaş konkret dövlət tərəfindən elektron hüquq və azadlıqlarını realizə edən və vəzifələr daşıyan şəxsdir;	Qlobal vətəndaş transmilli xarakterə malikdir, bir dövlətin sərhədləri ilə məhdudlaşmır;
Elektron vətəndaşlıq hüquqla təsbit olunan davranış qaydaları çərçivəsində mümkündür.	Qlobal vətəndaşlıq sosial məzmun daşıyır, sosial məsuliyyəti və səlahiyyətləri ilə səciyyələnir.

¹ Duarte B.Morais, Anthony C.Ogden. Initial Development and Validation of the Global Citizenship Scale // Journal of Studies in International Education, 2010, p. 4-5.

2.5. Robot yoxsa insan?

İlk dəfə olaraq Çexiya yazıçısı Yozef Karel Çapek tərəfindən yazılmış elmi fantastik əsərdə – “Rosun universal robotları” adlı teatr səhnəsində süni yetişdirilmiş, insana oxşar olan bir işçinin təsviri ilə meydana çıxan “robot” sözü dövrümüzün aktuallığıdır. Müasir anlamda, robotlar insana bənzəyən və bəzi insan hərəkətlərini və funksiyalarını avtomatik olaraq təkrarlaya bilən bir maşınlar kimi qəbul edilir.

Robot tapşırıqları avtomatik olaraq və ya müəyyən dərəcədə muxtariyyətlə yerinə yetirən hərəkətli bir maşındır.¹

Təcrübədə istifadəsindən asılı olaraq, qeyd olunan xüsusiyyətlərə malik olan robotları sənaye və xidmət robotlarına ayırmaq olar. Xidmət robotları

¹ Eduard Fosch-Villaronga, Christopher Millard. Cloud Robotics Law and Regulation // Queen Mary University of London, School of Law Legal Studies Research, 2018, No. 295, 32 p. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3305353

sosial robotlar da adlandırıla bilər. Bəzi müəlliflər onları “insanlar üçün faydalı tapşırıqları yerinə yetirən” robotlar kimi adlandırırlar.¹ Sosial robotlar duyğularını ifadə edə, ünsiyyət qura, baxış və ya jestlər kimi təbii işarələrdən istifadə edə bilər. Məsələn, sağlamlığı məhdud şəxslərə qulluq üçün yaradılmış robotlar, tibbi robotlar və s. Sənaye robotları isə müxtəlif sənaye avtomatlaşdırma tətbiqetmələrində istifadə olunur.

Bu paragraf daxilində aşağıdakı sualların cavablandırılmasını qarşıya məqsəd kimi qoyuruq:

- ✚ Robot hüququn subyekti kimi qəbul oluna bilərmi?
- ✚ Robotların məsuliyyət məsələsi necə müəyyən olunmalıdır?
- ✚ Süni intellekt sistemlərini “ağıllı sistem” adlandırmaq doğrudurmu?

Qeyd olunan sualların cavablandırılmasını ingilis riyaziyyatçısı və kriptografi Alan Türinqin bir ifadəsi ilə başlamaq istərdik: “Əgər bir kompüter insanı onun da insan olduğuna inandıra bilirsə, deməli bu kompüter də ağıllı qəbul olunmağa layiqdir”.²

1950-ci ildə “Mind” jurnalında dərc olunan “Hesablama maşınları və zəka” (Computing Machinery and Intelligence) məqaləsində təklif etdiyi testlə kompüterin intellektinin qiymətləndirilməsini həyata keçirən A. Türinqin gəldiyi nəticəyə görə, əgər sual-cavab (test) zamanı insan qarşısında olan cavablardan hansının kompüter tərəfindən verildiyini müəyyən edə bilmirsə, yəni kompüter insanı “aldada bilirsə”, deməli həmin kompüter ağıllı hesab etmək olar.

¹ Eduard Fosch-Villaronga, Christopher Millard. Cloud Robotics Law and Regulation // Queen Mary University of London, School of Law Legal Studies Research, 2018, No. 295, 32 p.

https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3305353

² A.M. Turing. Computing Machinery and Intelligence // Mind, Volume LIX, Issue 236, October 1950, pp. 433–460.

Türinq testinin mahiyyəti

Bu test-oyun 3 nəfərlə aparılır: *bir kişi (A), bir qadın (B) və ya iki cinsdən hər hansı biri ola biləcək bir sorğuçu (C)*. Oyunun qaydalarına görə, C nə A, nə də B-ni görmür və onlarla yalnız yazılı mesajlar vasitəsilə əlaqə qura bilərlər. Onun üçün oyunun məqsədi digər ikisindən hansının kişi, hansının qadın olduğunu müəyyənləşdirməkdir. Onları X və Y etikətləri ilə tanısaq, oyunun sonunda sorğuçu ya “X A-dır, Y isə B-dir” və ya əksinə ya da “X B-dir, Y isə A-dır” deyir. Məsələn, o, aşağıdakı sualı verir:

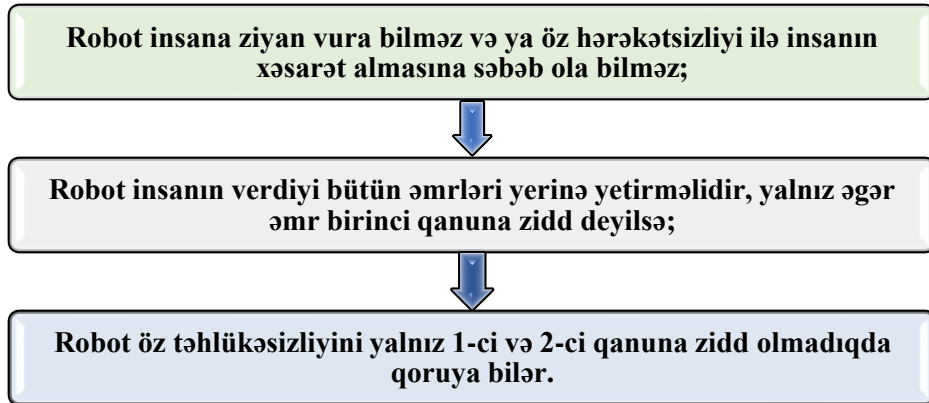
– X, xahiş edirəm mənə saçının uzunluğunu söyləsin?

İndi X-in həqiqətən A olduğunu fərz edək, onda A cavab verməlidir. Oyunda A-nın məqsədi C-nin səhv identifikasiya etməsinə cəhd etməkdir. Buna görə də onun cavabı belə ola bilər: “Saçlarım saçaqlıdır və ən uzun tellər təxminən doqquz santimetr uzunluğundadır.

Üçüncü oyunçu (B) üçün oyunun məqsədi C-yə kömək etməkdir. Onun üçün ən yaxşı strategiya yəqin ki, doğru cavablar verməkdir. Cavablarına "Mən qadınam, ona qulaq asmayın!" kimi cümlələr əlavə edə bilər, amma kişinin buna bənzər açıqlamalar verməsi heç bir fayda verməz.

İndi sual yaranır: Bir maşın bu oyunda A-nın yerini aldıqda nə olacaq? C A-nın kompüter olduğunu biləcəkmi? Maşınlar düşünə bilərmi?

Ümumiyyətlə, robotların yaradıldığı ilk gündən konkret prinsiplər irəli sürülmüşdür ki, burada insan hüquqları mütləq şəkildə ön plana çəkilir:¹

Əsas məsələ onda özünü büruzə verir ki, insan emosional intellektə malikdir və bu intellekt beş əsas qabiliyyəti əhatə edir:

¹ Bu 3 Qanun 1942-ci ildə İshaq Asimov tərəfindən “Runaround” kitabında irəli sürülmüşdür.

1. Özünü anlama;
2. Emosiyaları idarə etmə;
3. Özünü təhrik etmə (motivasiya);
4. Başqalarının emosiyalarını anlama (empatiya);
5. Sosial bacarıqlar (davranış və münasibətləri idarə etmək üsullarını müəyyənləşdirmək).¹

Sual yaranır: Süni yaradılmış robot qeyd olunan keyfiyyətlərə malik ola biləmi? O, emosiyalarını idarə edə biləmi? – Əslində, emosional intellekt sırf insana xas olan keyfiyyətdir. İnsanın robotlaşdırılmış modelinə bu cür elementlər köçürülə bilər. Lakin onların idarə olunması qeyri-mümkündür. Hətta bununla bağlı ədəbiyyatda maraqlı yanaşma vardır. “İnsan duyğularını təfsir etmək üçün süni intellektdən istifadə riskləri” məqaləsində müəlliflər turizm sferasını misal çəkərək qeyd edirlər: “...Süni intellekt tez-tez duyğuların ifadə edilməsində və oxunmasında mədəni fərqləri anlamaq üçün kifayət qədər mürəkkəb struktura malik olmur və dəqiq nəticələr çıxarılmasını çətinləşdirir. Məsələn, bir təbəssüm Almaniyada bir, Yaponiyada başqa bir mənə ifadə edə bilər. Bu mənaları qarışdırmaq onun səhv qərarlar verməsinə səbəb ola bilər. Təsəvvür edin ki, Berlində mağazanı gəzərkən bir yapon turistin köməyə ehtiyacı vardır. Mağaza hansı müştərilərə dəstək verəcəyini ön plana çəkmək üçün duyğu tanıma üsulundan istifadə edirsə, mağaza köməkçisi müştərinin gülümsəmələrini “kömək lazım olmamasının göstəricisi” əvəzinə evdəki nəzakət əlaməti kimi qiymətləndirib səhvə yol verə bilər.”² Həqiqətən də təbəssüm müxtəlif hisslərin bürüzə verilməsidir. Süni intellekt bu hissləri müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkə bilər. Bəs süni intellekt insanın müxtəlif hisslərini təyin edə bilirsə, niyə emosional zəkaya malik olmasın? Məsələn, yalan danışma kimi hissi müxtəlif cihazlarla müəyyənləşdirmək olur. Məşhur “Avatar” süni intellekt dəstəkli gömrük müfəttişləri qarşısındakı insana müxtəlif suallar verir və suallara verilən cavablara əsasən nitqin titrəkliyini, həyəcanı, qan axımının sürətini, gərginliyi və digər bu kimi daxili proseslərini müəyyən edə bilər. Qeyd etməliyik ki, gömrük nəzarəti proseduru çərçivəsində şəxslərin sorğu-sual edilməsi gömrük əməkdaşlarına həmin şəxslərlə bağlı müəyyən qənaətə gəlməyə imkan verir. Lakin sorğu-sual zamanı qarşısındakı

¹ Bəxtiyar Əliyev, Nəzrin Həşimova. Emosional intellekt: nəzəri baxışların təhlili // Psixologiya jurnalı, 2019, № 2, s. 19.

² Mark Purdy, John Zealley, Omaro Maseli. The Risks of Using AI to Interpret Human Emotions // Harvard Business Review, 2019, <https://hbr.org/2019/11/the-risks-of-using-ai-to-interpret-human-emotions>

şəxsin yalan məlumat verməklə öz məqsədinə nail olmasına qarşı zəmanət verilə bilməz. Nəticə etibarilə, sorğu-sual edən şəxs qarşısındakının nitqinə və bədən dilinə əsasən müəyyən qənaətə gəlir və təbii olaraq dəqiq nəticə çıxarmaqla bağlı imkanları məhduddur. San Dieqo Universitetinin kompüter mütəxəssisi Aaron Elkins hesab edir ki, yalnız 54% hallarda qarşıdakı insanın yalan danışdığını müşahidə ilə müəyyən etmək mümkün olur. Lakin bundan fərqli olaraq süni intellekt dəstəklə nəzarət cihazları 80% hallarda yalan məlumatları müəyyən edə bilir. Belə ki, bu nəzarət cihazları şəxsin qan axımının sürətini, əzələlərin vəziyyətini və digər bu kimi daxili prosesləri də izləmə xüsusiyyətinə malikdir.¹

Başqa misal: Cogito şirkətinin yaratdığı “Çağrı mərkəzləri” süni intellekt sistemi çağrı mərkəzi agentlərinə müştərilərin telefondakı əhval-ruhiyyələrini və danışqları real vaxtda necə idarə etdiklərini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Cogitonun səs analitik proqramı səs nümunələrini müəyyənləşdirmək üçün illərlə davam edən insan davranışı araşdırmalarına əsaslanır.²

Müxtəlif cinayətlərin istintaqında istifadə olunan poliqlafın özünü də misal göstərmək olar. Lakin məsələ burasındadır ki, bu cihazların hamısı emosional hissələri fizioloji proseslər əsasında müəyyənləşdirir. Qısa sözlə desək, robotların emosional zəkaya malik olmasından danışmaq hələ çox tezdir.

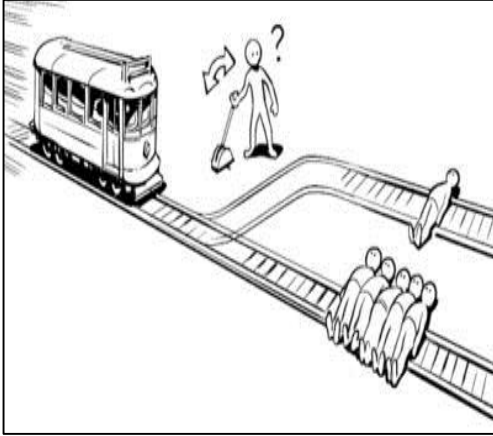
Digər bir məqam “mənəvilik” meyarı ilə bağlı özünü bürüzə verir. Emosional intellektə malik olmayan robot mənəvi dəyərləri necə qiymətləndirə bilər? – İlkin olaraq, “mənəvilik” anlayışına ümumi nəzər yetirək. Mənəvilik insanı sosial varlıq kimi xarakterizə edən müsbət keyfiyyətlərin məcmusu olub, onun həm özünə qarşı, həm də cəmiyyətdəki digər insanlara və obyektlərə qarşı düzgün yanaşmasını ehtiva edir. Qısa sözlə desək, mənəvilik emosional şüura malik olan insan üçün xarakterik olan keyfiyyətlərdən ibarətdir. Belə keyfiyyətlərin robotda olması məsələsi sual altındadır. Bir misala baxaq:

Sürücüsüz avtomobilin idarə olunması zamanı yolun bir tərəfində dayanan piyada yol hərəkəti qaydasını pozur və qəflətən yola çıxır. Yolun digər tərəfində isə dörd nəfər piyada dayanmışdır. Bu zaman avtomobil istiqamətini hansı səmtə yönəltməlidir: Piyadanı vurmaldır, yoxsa dörd piyadanın dayan-

¹ Canada Border Services Agency testing lie detection avatar // Future Travel Experience, January 2017. <https://www.futuretravelexperience.com/2017/01/canadian-border-services-agency-testing-lie-detection-avatar/>

² Meredith Somers. Emotion AI, explained. 2019. <https://mitsloan.mit.edu/ideas-made-to-matter/emotion-ai-explained#:~:text=These%20technologies%20are%20referred%20to,computing%2C%20or%20artificial%20emotional%20intelligence.>

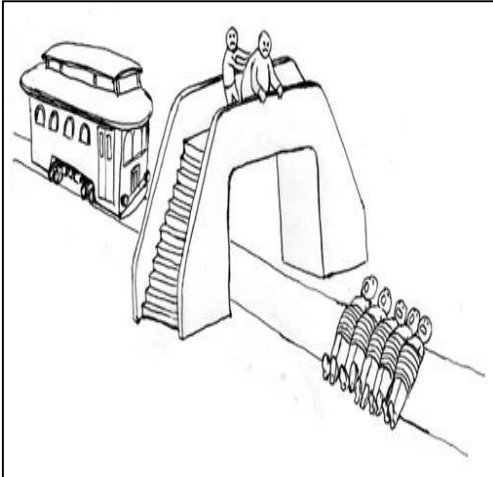
dığı dayanacağı tərəf hərəkət etməlidir? – Bu məsələ ilə bağlı maraqlı yanaşmalar vardır. İlk dəfə 1967-ci ildə İngilis filosofu Filip Fut tərəfindən tərtib edilmiş “Tramvay problemi” (Trolley problem) yanaşmasına görə:¹

Təsəvvür edin ki, bir tramvay yolunun yanında dayanmışsınız. Uzaqda bir tramvayın onun gəldiyini eşitməyən beş işçiyə doğru yönləndiyini görürsünüz. İşçilər tramvayı görsələr də, vaxtında relsdən çıxma bilməyəcəklər. Siz aşağıya baxırsınız və relslərə bir ling bağlı olduğunu görürsünüz. Başa düşürsünüz ki, lingi çəksəniz, tramvay beş günahsız işçi olan relsdən ikinci bir yol dəstinə keçəcək.

Lakin yan tərəfdəki bu relsdən aşağıda da tramvayın gəlişindən xəbərsiz olan bir işçi vardır. Beləliklə, lingi qaldırıb bir nəfəri öldürərək beş insanı xilas etmək doğru olarmı?

Sonralar 1985-ci ildə Harvis Tomson tərəfindən Filip dilemmasına yeni tərz gətirildi:²

Tramvay yolunda yerüstü keçiddə dayandığınızı düşünün. Tramvayın xəbərdarlıq edilməmiş beş işçiyə doğru idarədən çıxdığını görürsünüz, lakin onu istiqamətləndirəcək bir ling yoxdur. Tramvayı yalnız ağırçəkisi olan nəsə dayandıra bilər. Üst keçiddə yanınızda kök və ağırçəkili bir şəxs var. Bu ölçünün tramvayı dayandıracağına şübhə etmirsiniz. Beləliklə, tramvayı dayandırmaq üçün həmin şəxsi relslərə itələməklə digər

beş nəfəri xilas etmək düzgün hesab oluna bilərmi?

¹ Philippa Foot. The Problem of Abortion and the Doctrine of the Double Effect // Oxford Review, Number 5, 1967. <https://philpapers.org/rec/FOOTPO-2>

² Judith Jarvis Thomson. The Trolley Problem // Yale Law Journal, 1982, pp.1395-1415.

Əslində, nə mənəvi, nə də hüquqi baxımdan beş insanın əvəzinə bir insanın həyatına qəsd etmək etik sayıla bilməz. Çünki hüquqla hər kəs qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir və hamının yaşamaq hüququ vardır. Sual yaranır: Belə vəziyyəti son zərurət kimi qəbul edə bilərikmi? – Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 38-ci maddəsinə uyğun olaraq, son zərurət vəziyyətində, yəni şəxsin özünün və ya başqa şəxslərin həyatını, sağlamlığını və hüquqlarını, dövlətin və cəmiyyətin mənafeələrini bilavasitə qorxu altına alan təhlükəni aradan qaldırmaq üçün bu Məcəllə ilə qorunan obyektlərə zərər vurmaq yolu ilə törədilmiş hərəkət, əgər həmin vəziyyətdə bu təhlükəni başqa vasitə ilə aradan qaldırmaq mümkün deyildirsə və bu zaman son zərurət həddinin aşılmasına yol verilməmişdirsə, cinayət sayılmır. Təbii ki, son zərurət vəziyyətində insan həyatına da qəsd edilməsi mümkündür. Lakin burada vacib şərt vurulan zərərin yeganə çıxış yolu olması ilə bağlıdır. Süni yaradılmış bir avtomobil hər bir hal üzrə vuracağı zərərin yeganə çıxış yolu olduğunu qiymətləndirə biləcəkmiz? Həmin avtomobilin sistemində beş nəfərin əvəzinə bir nəfərin həyatdan məhrum edilməsini alqoritm kimi yerləşdirmək nə dərəcədə düzgündür? – Hesab edirik ki, sayından asılı olmayaraq “insan” hər bir zaman hüquqi mühafizə və müdafiənin mərkəzi halqasını təşkil edir. Beş nəfəri xilas etmək üçün bir nəfər günahsız insanın qurban verilməsi heç bir məntiqə sığmır. Bu bir daha təsdiq edir ki, robotların işləmə mexanizmində “mənəvilik” meyarı tam təmin olunmur.

Robotların insanla müqayisəsi üzrə digər bir məqam hüquqi məsuliyyət, hüquq və vəzifələrin tanınması kimi istiqamətlərdə meydana çıxır. Hanson Robotics şirkətinin 2015-ci ildə yaratdığı insanabənzər “Sofiya” robotuna Səudiyyə Ərəbistanında vətəndaşlıq verilməsi faktının maraqlı bir xəbər kimi hamımız şahidi olmuşuq. Sofiya robotu insanın üç keyfiyyətinə malikdir: yaradıcılıq qabiliyyəti, iztirab və canıyananlıq.

Başqa bir maraqlı fakt Avropa Parlamenti tərəfindən bu tip robotların “elektron şəxsiyyət” kimi tanınması ilə bağlıdır. Belə ki, “Robot texnikası üzrə mülki-hüquqi qaydalar üzrə Komissiyanın təkliflərinə dair Avropa Parlamentinin 16 Fevral 2017-ci il tarixli Qərarında¹ robotlar üçün konkret hüquqi statusun yaradılması və onların məsuliyyətinin müəyyən olunması hüquqi tənzimlənmənin zəruri olduğu məsələlər sırasında göstərilir. Ümumi-

¹ European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html

likdə, Qərarın şərhindən görünür ki, Avropa Parlamenti robotların vurduğu zərərin hüquqi tənzimləməsini ön plana çəkir: Robotların potensial səbəb ola biləcəyi zərərin sığortasını ödəmələrini tələb edəcək bir icbari sığorta sxeminin yaradılması zəruri hesab olunur; Robotların müstəqil qərar verdikləri və ya üçüncü tərəflərlə müstəqil şəkildə qarşılıqlı əlaqəli olduqları vəziyyətlərdə elektron şəxsiyyət kimi məsuliyyət daşımaları düzgün qiymətləndirilir və tənzimləməsi vacib sayılır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Parlamenti bütün süni intellekt sistemlərinin deyil, yalnız aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olan ağıllı robotların elektron şəxsiyyət kimi tanınmasını təklif edir:

- sensorlar vasitəsilə və/və ya ətraf mühitlə məlumat mübadiləsi (əlaqələrarası), bu məlumatların dövriyyəsi və təhlili yolu ilə muxtariyyətin mövcudluğu;
- təcrübədən irəli gələn və qarşılıqlı təsir yolu ilə özünü öyrənmənin olması;
- çox az olsa belə, fiziki dəstəyin olması;
- davranış və hərəkətlərini ətraf mühitə uyğunlaşdırmaq bacarığının mövcudluğu;
- bioloji mənada həyatın olmaması.¹

Qeyd etməliyik ki, Komissiyanın Avropa Parlamenti, Şurası və Avropa İqtisadi və Sosial Komitəsinə “Süni intellekt, əşyaların interneti və robot texnikasının təhlükəsizliyi və məsuliyyəti barədə Hesabat”ında² artıq elektron şəxsiyyətlərdən bəhs olunmur, humanoid robotlarla bağlı məsuliyyət və təhlükəsizlik məsələlərinə diqqət yetirilir.

Fikrimizcə, belə insanabənzər robotların yaradılmasına müəyyən məhdudiyyətlər qoyulmalıdır. Robotlar insanların həyatının yaxşılaşdırılması üçün yaradılır. Sofiya tipli robotlara sərf olunan vəsait, onlara hüquq subyektivliyinin verilməsi və s. məsələlər o qədər alqışalayıcı hal hesab oluna bilməz. Çünki onların törətdiyi pozuntulara görə məsuliyyətə cəlb olunması məsələsi də hüquqi baxımdan tənzimlənmir. Bildiyimiz kimi, ənənəvi olaraq, cinayət könüllü cinayətkar hərəkət və ya hərəkətsizlik (actus reus) və cinayət etmək

¹ European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)).

https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html

² Report on the safety and liability implications of Artificial Intelligence, the Internet of Things and robotics. Brussels, 19.02.2020. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?qid=1593079180383&uri=CELEX%3A52020DC0064>

niyyəti (men rea) ilə törədilir. Robotların insanabənzər iradə sərbəstliyi və ya əxlaqi mənada zəngin bir düşüncəyə sahib olduğunu etiraf etsək, hüquqi tən-zimetmədə köklü dəyişiklik etmək lazım olacaqdır. Məsələn, uğurlu investisi-yaların proqnozlaşdırılması və bazar tendensiyalarının artması üçün seçilmiş bir süni intellekt proqramı kapital artımına və dolayısı ilə şirkətin saxta iflası-na gətirib çıxaran səhv qiymətləndirmə etsə nə olar? Bu zaman edilən səhv təhlil cinayətkar niyyətlə edilmədiyi üçün necə məsuliyyət müəyyən olun-malıdır? – Bu növ suallar robotların hüquq subyektivliyinin tanınması çərçi-vəsində cavabsız qalır. Lakin nəzəri ədəbiyyatda bununla bağlı maraqlı yanaş-malara rast gəlinir. Hallevi G. süni intellektin hərəkətlərinə cinayət qanunu çərçivəsində necə baxıla biləcəyinə dair qanuni modelləri üç ssenariyə bölür:

- Başqasının vasitəsilə cinayət törətmə: Cinayət məsuliyyətinə cəlb edil-məyən şəxs (azyaşlı, anlaşıqz şəxs və s.) tərəfindən cinayət törədildikdə, həmin subyekt günahsız sayılır, ona bu əmri verən təhrikçi cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur. Bu model əsasən, süni intellekt günahsız bir agent kimi qəbul edilə bilər, proqramçı və ya istifadəçi isə başqasının vasitəsilə cinayət törədən şəxs kimi məsuliyyət daşıyacaqdır.

- Təbii-ehtimal olunan nəticə: Cinayətkarın əməlləri təşkilatçının təşviq etdiyi və ya kömək etdiyi sxemin təbii və ya ehtimal olunan nəticəsi olduğu təqdirdə, şəxs qanuni olaraq iştirakçı qismində məsuliyyətə cəlb edilə bilər. Bu ssenari “yaxşı” məqsəd üçün nəzərdə tutulmuş bir süni intellektin mənimsəndiyi və cinayət törədildiyi zaman baş verə bilər. Məsələn, fabrikdə istifadə olunan robot səhvən proqramlaşdırılmış missiyaları üçün təhlükə kimi qiymətləndirdiyi yaxınlıqdakı işçiyə xəsarət yetirə bilər. Bu halda proqramçı-lar baş vermiş cinayətin proqram tərtibatı və ya istifadəsinin təbii və ya ehti-mal olunan nəticəsi olduğunu bildikləri təqdirdə, iştirakçı kimi məsuliyyətə cəlb edilə bilərlər.

- Birbaşa məsuliyyət: Bu model həm cinayətkar hərəkət və ya hərə-kətsizlik (actus reus), həm də cinayət etmək niyyəti (men rea) olduqda yarar-nır. Lakin süni intellektə belə model tətbiq etmək çox çətinidir. Məsələn, sürət həddini aşan sürücüsüz avtomobil məsuliyyətə cəlb olunarsa, niyyət necə müəyyən olunacaqdır? Süni intellektin hərəkətlərinə görə kimin məsuliyyət daşıyacağını müəyyənləşdirmək də çətinidir. Məsələn, “proqramçı” çoxsaylı

əməkdaşlara müraciət edə bilər və ya program tərtibatçısı, məhsul mütəxəssisi və onların rəhbərləri kimi rolları əhatə edəcək şəkildə genişləndirə bilər.¹

Beləliklə, həm milli-hüquqi, həm də beynəlxalq-hüquqi baxımdan, robotların məsuliyyət məsələsi tənzimlənməmiş qalır. Bu kimi problemlərin aradan qaldırılması üçün robotların yaradılması standartlarında birbaşa etiklik və insan hüquqlarının təminatı istiqamətində prinsiplər əsas götürülməlidir. Məsələn, robot texnologiyası sahəsində bəlkə də ən erkən etik standart olan BS 8611 Robotlar və Robotik Sistemlərin Etik Dizaynı və Tətbiqi Bələdçisi (British Standard BS 8611, 2016) fiziki təhlükələrin etik təhlükələri ehtiva etdiyini müəyyənləşdirir və etik ziyanı psixoloji və/və ya ictimai və ətraf mühitin rifahına qəsd kimi qiymətləndirir. Standart aşağıdakı dizayn tələblərini sıralayır:

- ✚ Robotlar əsasən insanları öldürmək üçün dizayn edilməməlidir;
 - ✚ Robotların fəaliyyətində insanlar məsuliyyətli agent olaraq qalmalıdır;
- olar;
- ✚ Hər hansı bir robot üçün kimin məsuliyyət daşdığını tapmaq mümkün olmalıdır;
 - ✚ Robotlar təhlükəsiz və məqsədəuyğun olmalıdır;
 - ✚ Robotlar aldadıcı formada dizayn edilməməlidir;
 - ✚ Robotların yaradılması və işləmə mexanizmində xəbərdar etmə prinsipinə əməl edilməlidir;
 - ✚ Konfidensiallıq dizaynda vacib yer almalıdır;
 - ✚ İstifadəçilər ayrı-seçkiliyə məruz qalmamalı və ya robotlardan istifadə etməyə məcbur edilməməlidirlər.²

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar: Robotlar insana xas olan təhliletmə, qərarvermə kimi keyfiyyətlərə malik olsa da, onlar insanı əvəz edə bilməz. Çünki robotun “mənavilik” meyarına tam cavab verməsi qeyri-mümkündür. Digər tərəfdən isə hüquq subyektliyi baxımdan bir çox problemlər meydana çıxır. Ona görə də robotların fəaliyyəti insan hüquq və azadlıqlarının pozulmadığı təqdirdə yol verilən hesab edilə bilər. Bir faktı unutmamaq lazımdır: “Süni intellektə malik olan robot insan deyil və onu əvəz edə bilməz.”

¹ Hallevy G. The Criminal Liability of Artificial Intelligence Entities (February 15, 2010).

<https://ssrn.com/abstract=1564096>

² The ethics of artificial intelligence: Issues and initiatives. European Parliamentary Research Service, 2020, p. 66.

2.6. Taleyin uğursuzluğu, yoxsa yanaşmadakı yanlışlıq: Unudulmaq hüququ yeni texnologiyaların inkişafından irəli gələn hüquq kimi

Qeyd etmək lazımdır ki, internet və ya informasiya texnologiyalarındakı inkişaf əlaqələndirilsə də, unudulmaq hüququ yuxarıda göstərilən texnoloji tərəqqidən irəli gəlməmişdir. Sadəcə yeni texnologiyanın dinamik inkişafı problemi aktuallaşdırmışdır. Bu hüququn gündəmə gəlməsi insanların “keçmişdə etdikləri hər hansı neqativ əməllərə və ya fəaliyyətə görə bütün ömrü boyu və ya zaman-zaman “damğalanmadan”, qınaq obyektinə çevrilmədən müstəqil şəkildə özünü inkişaf etdirmək və həyatına davam etmək” istəklərindən irəli gəlir. Lakin bir məsələni xüsusi vurğulamalıyıq ki, əvvəllər unudulmaq hüququ birbaşa kütləvi informasiya vasitələri ilə əlaqələndirilirdi. Məsələn, 1998-ci il İtaliya Ali Məhkəməsinin qərarında “xeyli vaxt keçdikdən sonra, keçmişdə qanuni şəkildə yayımlanan bir xəbərin, baş verən digər hadisələr səbəbi ilə yenidən aktuallaşması və bu kimi məqamlara yeni maraq göstərilməsi istisna olmaqla yenidən yayılması”¹ qanuni sayılırdı.

Başqa bir misal kimi ABŞ təcrübəsindən götürülmüş Kaliforniya Apellyasiya Məhkəməsinin qərarına istinad edə bilərik: Şikayətçi Gabrielle Darley bir neçə il əvvəl fahişə olmuş və qətdə mühakimə olunmuş, sonradan bəraət qazanmışdır. O, bəraət aldıqdan sonra yüngül həyat tərzini tərk edib və tamamilə islah olub. Darley 1919-cu ildə Bernard Melvinlə ailə həyatı qurub və bundan sonra hər zaman nümunəvi davranışı ilə əvvəlki həyatındakı hadisələrdən xəbərsiz olan bir çox dost qazanıb. 1925-ci ildə onun icazəsi, məlumatı və ya razılığı olmadan “Qırmızı Kimono” adlı hərəkətli bir filmin çəkilişində Gabrielle Darley adı istifadə olunaraq, onun həyatından “xoşagəlməz” faktlar görüntülənmiş və yayımlanmışdır. Təbii ki, bütün bunlar onun cəmiyyətdəki nüfuzuna mənfi təsir göstərmişdir. Şəxsi həyatına müdaxilə olunduğunu iddia edən Darley məhkəməyə müraciət etmişdir. Baş verən hadisəni şəxsi toxunulmazlıq hüququnun pozulması kimi qiymətləndirən məhkəmənin qərarında deyilirdi: “Cəmiyyətin və cəza sisteminin idarə edilməsinin ən böyük hədəflərindən biri də cinayətkarın islahıdır. Bu sosioloji nəzəriyyələr altında uğursuzları yıxmaqdan, onları qaldırmaq və həyatını davam etdirməyə kömək etmək bizim məqsədimizdir. Bir insanın öz səyi ilə özünü bərpa etdiyi yerdə,

¹ The right to be forgotten in the case-law of the Italian Court of Cassation. <http://acta.bibl.u-szeged.hu/69646/>

cəmiyyətin düşüncəli üzvləri olaraq, onu yenidən utanc və ya cinayət həyatına atmaqdan, düz yolda davam etməsinə icazə verməliyik. Çarmıxdakı oğrunun da son əzab çəkdiyi saatlarda tövbə etməsinə icazə verilmişdi”.¹

Deməli, unudulmaq hüququ əvvəllər daha çox şəxsi toxunulmazlıq kontekstində müdafiə olunurdu. Lakin unudulmaq hüququnu şəxsi toxunulmazlıq hüququ ilə eyniləşdirmək olmaz. Unudulmaq hüququ şəxsin keçmişdə törətdiyi hər hansı neqativ əmələ görə “damğalanmadan”, qınaq obyektinə çevrilmədən müstəqil şəkildə özünü inkişaf etdirmək və həyatına davam etmək istəyindən irəli gəlir. Şəxsi toxunulmazlıq hüququ ümumi məlum olmayan, yəni konfidensial məlumatları ehtiva edirsə, unudulmaq hüququ isə müəyyən vaxtda məlum olan məlumatların silinməsi və üçüncü şəxslərin həmin məlumatı əldə etməsinə icazə verilməməsi kimi başa düşülür.

Müasir cəmiyyətdə İKT-nin inkişafı bu hüquqa da yeni yanaşma tərzini formalaşdırdı. Xüsusilə, Google Spain SL and Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González (2014)² işindən sonra bu hüquqla bağlı müxtəlif şərhlər irəli sürüldü. Adı çəkilən işə görə, Mario Costeja González adlı bir ispan vəkili maddi cəhətdən çətinliyi olduğundan sosial təminat borcunu ödəyə bilmədiyi üçün Gonzálezin evi İspaniya Əmək və Sosial Müdafiə Nazirliyinin keçirdiyi hərrac nəticəsində satılır. Bu vəziyyət Kataloniyanın tanınmış qəzetlərindən biri olan La Vanguardia Ediciones SL-da (La Vanguardia) bir reklam şəklində yer alır. Xeyli vaxt sonra Gonzálezin işi başa çatsa belə, Google axtarış sistemində González adı axtarıldıqda nəticədə La Vanguardia qəzetinin iki reklamının linki görünür. 19 Yanvar və 9 Mart 1998-ci il tarixli yazılarda Gonzálezin adı sosial təminat borcunu ödəmədiyi üçün daşınmaz əmlak auksionu ilə əlaqələndirilir. Bu səbəbdən, González 5 Mart 2010-cu il tarixində İspaniyanın Məlumatların Qorunması Agentliyinə, La Vanguardia qəzetinə, Google Spain və Google International-a (Google) qarşı şikayətlə müraciət edir, “La Vanguardia”dan müvafiq səhifələrin silinməsinə və ya dəyişdirilməsinə, Google Spain və Google-dan isə onunla bağlı xəbərlərin silinməsinə tələb edir. Onun iddiasına görə, həmin prosedur illər əvvəl bitib və indi bu xəbər tamamilə yersiz və əhəmiyyətsizdir.

¹ Melvin v. Reid, 1931. <https://www.casemine.com/judgement/us/5914cd3eadd7b04934810dfd>

² Google Spain SL and Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González (2014). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ013>

İspaniya Məlumatların Qorunması Agentliyi bu məsələnin bilavasitə axtarış motorları ilə əlaqəli olduğunu irəli sürmüşdü. Avropa Birliyinin Ədalət Məhkəməsinə görə, axtarış sistemlərinin üçüncü şəxslərə qarşı onlar haqqında məlumat dərc etmək istəməyən şəxslərə qarşı məsuliyyəti “Fərdi məlumatların işlənməsi ilə əlaqədar fərdlərin qorunması və bu məlumatların sərbəst hərəkəti barədə” Avropa Şurası və Avropa Parlamentinin 24 Oktyabr 1995-ci il tarixli 95/46/EC sayılı Direktivi¹ ilə tənzimlənir. Bu Direktiv çərçivəsində qiymətləndirməyə əsasən, ilk növbədə axtarış motorlarının fərdi məlumatları işləyib hazırlaması məsələsi araşdırılır. Əgər belə işləyib hazırlama mövcudursa, o zaman axtarış motorları fərdi məlumatların idarəedicisi (nəzarətçisi) kimi qəbul ediləcəkdir.

Bu vəziyyəti rəhbər tutan Avropa Birliyinin Ədalət Məhkəməsi müəyyən etdi ki, axtarış motorları məlumatları toplayır, təşkil edir, fərdi məlumatları öz indeksləşdirmə proqramı çərçivəsində və serverlərində saxlayır, vəziyyətə görə məlumatları aşkar edir və istifadəçilər üçün axtarış nəticələrində təqdim edir. Buna görə də hesab etmək olar ki, axtarış motorları fərdi məlumatlar da daxil olmaqla məlumatları işləyir. Bu əməliyyatlar adı çəkilən Direktivin 2-ci maddəsinin (b) bəndinə uyğun olaraq məlumatların işlənməsi kimi qəbul edilir və axtarış motorları veb-səhifələrdə görünən fərdi məlumatların işlənməsindən məsuldurlar.

Avropa Birliyinin Ədalət Məhkəməsi son olaraq unudulmaq hüququ barədə aşağıdakıları qeyd etdi: “...Cənab Costeja González və İspaniya və İtalyan Hökumətlərinə görə, məlumat subyekti axtarış sistemi vasitəsilə yayılmasının özünə zərər verdiyi və bu məlumatların qorunmasına dair əsas hüquqlarının olduğu şəxslərlə əlaqəli bir axtarış sistemi tərəfindən indeksləşdirilməsinə qarşı çıxma bilər və “unudulmaq hüququnu” əhatə edən şəxsi toxunulmazlığının müdafiəsi axtarış sisteminin operatorunun qanuni mənafelərindən üstündür.”²

Deməli, unudulmaq hüququ şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ ilə ehtiva olunmur və müstəqil bir hüquq hesab oluna bilər. Məsələ burasındadır ki, əsas insan hüquq və azadlıqlarını təsbit edən beynəlxalq və milli

¹ Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31995L0046>

² Judgment of the Court (Grand Chamber), 13 May 2014. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ0131>

mənbələrdə şəxsi toxunulmazlıqla bağlı normalar unudulmaq hüququ ilə bağlı məsələləri tənzimləmir. Mahiyyət etibarilə, bu hüquq digər hüquqlardan fərqli xüsusiyyətlərə malikdir:

Birincisi, müasir anlamda unudulmaq hüququ fərdi məlumatlarla əlaqəli olsa belə, onu digər hüquqlardan fərqləndirən ən başlıca xüsusiyyət məzmununa yalnız qanunsuz məlumatların deyil, eyni zamanda qanuni məlumatların da daxil olmasıdır (dərc edildiyi zaman). Bu o deməkdir ki, müəyyən zaman kəsiyində qanunauyğun olan fərdi məlumatlar, dəyişən şərtlər və unudulmaq hüququ səbəbindən sonradan qanunsuz hala gəlir.

İkincisi, unudulmaq hüququnu fərqləndirən bir başqa amil zaman elementidir. Şəxsi məlumatların dərc edildiyi tarixdə dərc olunmasına qarşı çıxan qanuni mənafeələr fərdi məlumatların dərc edilməsinin lehinə olan üstünlükləri aşarsa, şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun pozulması mövcuddur. Unudulmaqla bağlı fərqli bir vəziyyət vardır. Şəxsi məlumatların internetdə yayımlandığı tarixdə, məlumatların dərc edilməsinin lehinə qanuni mənafeələr onlara qarşı olanlar üzərində üstünlük təşkil edə bilər. Lakin vaxt və dəyişən şərtlər səbəbi ilə internetdə nəşr olunan fərdi məlumatlar qanunsuz olur. Bu çevrilmənin baş verməsinin ən vacib (bəlkə də ən vacib) səbəblərindən biri də keçən müddətdir. Başqa sözlə, unudulmaq hüququnun həyata keçirilmə anı onu digər hüquqlardan fərqləndirən xarakterik bir xüsusiyyətdir.

Üçüncüsü, unudulmaq hüququnun digər səciyyəvi xüsusiyyəti onun internetlə əlaqəli olmasıdır, yəni bu hüquq məkan baxımından yalnız interneti əhatə edir. Deməli, unudulmaq hüququ şəxsi toxunulmazlıq hüququ ilə müqayisədə daha dar sahəyə şamil olunur.¹ Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, unudulmaq hüququ internet daxilindəki məlumatların hüquq çərçivəsində tamamilə blokklanmasını nəzərdə tutmur. Sual yaranır:

- Unudulmaq hüququnun yaranmasına zərurət varmı?
- Unudulmaq hüququnun məzmunu məhz hansı məlumatları əhatə edir?
- Müasir mənada unudulmaq hüququ yalnız axtarış motorlarından məlumatların silinməsinə nəzərdə tuturmu?
- Unudulmaq hüququ digər hüquqlardan fərqlidirsə, hansı beynəlxalq və milli-hüquqi normalar əsasında tənzimlənir?
- Unudulmaq hüququnun təminat mexanizmləri varmı?

¹ Can Yavuz. Unutulma hakkı. Yüksek Lisans Tezi. Yeditepe Üniversitesi, 2016, s. 43-46.

Bu kimi sualları ardıcılıqla cavablandırsaq, daha düzgün olar. Unudulmaq hüququnun ilkin olaraq məhkumluq kimi faktlarla bağlı gündəmə gəldiyini artıq qeyd etdik. Burada başqa məqamlar da vardır. Məsələn, boşanmış şəxs sonradan boşanma ilə bağlı məlumatların sistemdən silinməsi tələbi ilə unudulmaq hüququnun müdafiəsi üçün şikayət edə bilərmi? Və ya başqa misal: Psixiatrik xəstəlikdən əziyyət çəkən şəxs sonradan hər hansı bir xəbər portalında onunla bağlı verilmiş reportajın silinməsi üçün müraciət edə bilərmi? – Burada hər şeydən əvvəl, unudulmaq hüququnun internetin axtarış motorları ilə əlaqəli olduğunu qeyd etməliyik. Çünki informasiya sistemlərinə yerləşdirilən məlumatlar fərdi məlumatlar adı altında konfidensial informasiya kimi qorunur. Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydalarında (GDPR – General Data Protection Regulation) məlumatları sildirmək hüququ, eləcə də milli qanunvericiliyimizdə “informasiya sistemində özü barəsində toplanılmış və işlənən fərdi məlumatların dəqiqləşdirilməsini və qanunvericiliklə müəyyən olunmuş hallar istisna olmaqla, məhv edilməsini tələb etmək hüququ” təsbit olunmuşdur.

Avropa və Anqlo-Sakson təcrübəsinə əsasən, belə qənaətə gəlmək olur ki, məlumatların informasiya sistemindən sildirilməsi hüququ unudulmaq hüququ ilə eyniləşdirilir. Belə ki, Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydalarının 17-ci maddəsində sildirmək hüququnu nəzərdə tutan maddənin adında mötərizədə “right to be forgotten” yazılmışdır. Fikrimizcə, “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda nəzərdə tutulan “xüsusi kateqoriyalı məlumatlar” məhz unudulmaq hüququnun məzmunu ilə bağlıdır: **Xüsusi kateqoriyalı fərdi məlumatlar** – fiziki şəxsin irqi və ya milli mənsubiyyətinə, ailə həyatına, dini etiqadına və əqidəsinə, səhhətinə və ya məhkumluğuna aid olan məlumatlardır. Analoji norma “Fərdi məlumatların avtomatlaşdırılmış qaydada işlənməsi ilə əlaqədar şəxslərin qorunması haqqında” Konvensiyanın 6-cı maddəsində də nəzərdə tutulmuşdur: “İrqi mənsubiyyəti, siyasi baxışları və ya dini, yaxud digər etiqadları aşkar edən, eləcə də sağlamlıq və cinsi həyatla əlaqədar fərdi məlumatlar yalnız dövlətdaxili qanunvericilik müvafiq təminat verdikdə avtomatlaşdırılmış qaydada işlənə bilər. Bu həmçinin cinayət məsuliyyəti ilə əlaqədar olan fərdi məlumatlara da şamil edilir.”

Qanunverici qeyd olunan xüsusi kateqoriyalı fərdi məlumatlarla bağlı aşağıdakı qaydanı müəyyənləşdirir: Xüsusi kateqoriyalı məlumatların toplanılması və işlənməsi səbəbləri aradan qaldırıldıqda həmin məlumatlara dərhal qadağan qoyulmalı, xüsusi kateqoriyalı məlumatların subyektinə həmin məlu-

matların informasiya sistemində saxlanmasına və ya arxivə verilməsinə razılıq vermədikdə bu məlumatlar təxirə salınmadan məhv edilməlidir. Lakin xüsusi kateqoriyalı məlumatların toplanılmasına və işlənilməsinə yalnız aşağıdakı hallarda yol verilir:

- xüsusi kateqoriyalı məlumatların toplanılması və işlənilməsi qanunla müəyyən olunmuş hallarda məcburi xarakter daşdıqda;
- xüsusi kateqoriyalı məlumatlar bu Qanunun 5.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada açıq məlumatlar kateqoriyasına aid olduqda;
- xüsusi kateqoriyalı məlumatların toplanılması və işlənilməsi subyektin, digər şəxsin və ya müvafiq şəxslər qrupunun həyat və sağlamlığının qorunması üçün zəruri olduqda və belə məlumatların əldə olunması üçün subyektin razılığının alınması mümkün olmadıqda;
- ictimai birliklərin və digər qeyri-kommersiya təşkilatlarının üzvlərinə aid olan xüsusi kateqoriyalı məlumatların toplanılması və işlənilməsi həmin təşkilatlar tərəfindən öz qanuni məqsədlərinə nail olmaq məqsədi ilə və üçüncü şəxsə subyektin razılığı olmadan verilməmək şərti ilə aparıldıqda (maddə 9).

Həmçinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci maddəsinin VII bəndində də deyilir ki, məlumatın aid olduğu şəxsin buna razılığını aşkar ifadə etdiyi hallar, ayrı-seçkiliyə yol verməmək şərti ilə anonim xarakterli statistik məlumatların emalı və qanunun yol verdiyi digər hallar istisna olmaqla, informasiya texnologiyalarından şəxsi həyata, o cümlədən əqidəyə, dini və etnik mənsubiyyətə dair məlumatların açıqlanması üçün istifadə edilə bilməz. Bu bənddə ailə həyatına aid məlumatların daxil edilməməsi özü də bir qədər mübahisəlidir. Əslində, mövcud problemlərin əsası milli qanunvericilikdə fərdi məlumata dolğun anlayış verilməməsindən irəli gəlir. Fərdi məlumat dedikdə, şəxsin kimliyini birbaşa və ya dolayısı ilə müəyyənləşdirməyə imkan verən istənilən məlumatı nəzərdə tutan qanunverici ("Fərdi məlumatlar haqqında" 11 may 2010-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu) informasiya sahəsində digər normalarda fərdi məlumatları şəxsi və ailə həyatına dair məlumatların məcmusu kimi qiymətləndirir. Xüsusi kateqoriyalı məlumatları unudulmaq hüququnun predmetinə daxil olan məzmun kimi qəbul etsək, o zaman Konstitusiyanın 32-ci maddəsinin VII bəndinin də redaktəsi daha düzgün olar.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi məlumatların silinməsi hüququnu unudulmaq hüququ ilə eyniləşdirmir. Əslində, fərdi məlumatların məzmununa yuxarıda qeyd etdiyimiz redaktələrin edilməsi ilə xüsusi

kateqoriyalı məlumatların unudulmaq hüququ ilə ehtiva olunması mümkün olar. Sadəcə burada bir məqamı unutmamaq lazımdır. Unudulmaq hüququ kütləvi informasiya vasitələrindən və internet informasiya ehtiyatlarından məlumatların silinməsi ilə məhdudlaşmalıdır. Burada dövlət informasiya sistemlərində mövcud olan məlumatların tamamilə məhvindən söhbət getmir. Məsələ burasındadır ki, Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydaları da hər iki hüququ eyni maddə altında birləşdirsə də, dolayısı ilə verilənlərin silinməsi hüququnu tənzimləyir. Çünki məlumat (verilən) subyektinə nəzarətçidən (controller) onunla əlaqəli fərdi məlumatların silinməsini həddindən artıq gecikdirilmədən əldə etmək hüququna və nəzarətçinin Qaydalarda göstərilən əsaslardan birinin tətbiq olunduğu hallarda şəxsi məlumatları ləngimədən silmək məcburiyyətində olmasını nəzərdə tutur. Nəzarətçi adı altında isə Qaydalar fərdi məlumatların işlənməsinin məqsəd və vasitələrini təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə müəyyən edən fiziki və ya hüquqi şəxs, dövlət orqanı, qurum və ya digər qurumları birləşdirir. Deməli, hər hansı bir sosial şəbəkədən illər sonra şəxsin məhkumluğu barədə xəbəri çıxarıb onun şəxsi həyatına mənəvi zərər yetirildiyi hallarda Qaydalar unudulmaq hüququnu müdafiə etməyəcəkdir.

Ümumiyyətlə, unudulmaq hüququ aşağıdakı mənbələrdən məlumatların silinməsini əhatə edir:

❖ ***Qəzetlərin xəbər arxivləri.*** Məlumat axını, məlumatların saxlanması imkanlarının artması və rəqəmsallaşmanın nəticəsi olaraq bir çox kütləvi informasiya vasitələrinin arxivləri rəqəmsallaşmışdır. “Keçmiş” arxivlərə (saylara) giriş nisbətən asanlaşmışdır. Başqa sözlə, qəzetlərin rəqəmsal nüsxələri və arxivləri, həmçinin çap olunmuş nüsxələr unudulmaq hüququnun məzmununu təşkil edən bir çox məlumatları özündə cəmləşdirə bilər;

❖ ***Axtarış motorlarında saxlanılan qeydlər.*** Qəzet xəbərləri arxivlərinə əlavə olaraq, axtarış motorları texnoloji inkişaf nəticəsində fərdlər üçün əhəmiyyətli bir vasitə halına gəldiyi üçün həm ictimai həyatda, həm də peşə həyatında tez-tez istifadə olunmağa başlanıb. Təsadüfi deyil ki, Gonzalesin işində ilk dəfə unudulmaq hüququ axtarış motorları ilə əlaqədar gündəmə gəlmişdi.

❖ ***Sosial Media Tətbiqləri.*** Hal-hazırda sosial media platformaları cəmiyyət həyatında mühüm yer tutur. 2020-ci ilin statistikasına görə, indi dünyada 4.57 milyard insan internetdən istifadə edirsə, bu istifadəçilərdən 346 milyon yeni istifadəçi son 12 ayda internetə çıxış əldə edib, dünyanın

yarıdan çoxu isə sosial mediadan istifadə edir.¹ Ona görə də sosial mediada paylaşılan fərdi məlumatların tez-tez unudulma hüququ istəklərinə məruz qaldıqları faktına rast gəlmək olar. Həm də bir xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, sosial media platformalarındakı məlumatlar əsasən məlumat subyektinin özü tərəfindən və ya özünün razılığı ilə verilir.

Unudulmaq hüququ barədə qərar qəbul edilərkən nəzərə alınacaq digər bir meyar da məlumatın təbiətidir. Unudulmaq Hüququ üzrə Google Məsləhət Şurasına görə, məlumatın təbiəti qiymətləndirilərkən ikili fərq qoyulmalıdır. Bu fərqə görə, məlumat fərdin konfidensiallığı ilə səciyyələnən (şəxsi və ailə həyatı) və ya ictimai fayda gətirən bir məlumat olaraq təyin edilir. Google Məsləhət Şurası şəxsin konfidensiallığının üstün olduğu bir çox vəziyyətə istinad edir ki, fərdin cinsi həyatı haqqında məlumat bunun klassik nümunəsidir. Belə bir vəziyyətdə konfidensiallıq ümumiyyətlə ictimai marağı üstələyəcəkdir. Bununla birlikdə, məlumat ictimai həyatda rol oynayan məlumat subyektlərinə aiddirsə, bu vəziyyət istisna ola bilər.²

Burada bir məqam da ondan ibarətdir ki, yuxarıda sadalanan mənbələrdə bəzən həqiqətə uyğun olmayan məlumatlar da yayılır. Belə olduğu halda, unudulmaq hüququnun məzmunu olmayacaqdır. Çünki əsas mahiyyət ondan ibarətdir ki, unudulmaq hüququnun məzmununu təşkil edən məlumatlar qanuni olmalı, lakin artıq müəyyən müddət sonra əhəmiyyətini itirmiş olmalıdır. Başqa sözlə, keçən vaxt məlumatların köhnəlməsinə səbəb olur və bu da məlumatın mövzu ilə əlaqəsini azaldır. Keçən zamanın məlumat üzərindəki başqa bir təsiri məlumatların köhnəlməsi və işlənmə məqsədilə ziddiyyət təşkil etməsidir. Təsadüfi deyil ki, Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydaları “Məlumatların saxlanması məhdudlaşdırılması” prinsipini nəzərdə tutur. Bu prinsipə görə, məlumatlar lazım olduğundan daha artıq saxlanılmalıdır, mütəmadi olaraq məlumatların auditi aparılmalı və istifadə olunmayan məlumatlar silinməlidir. Əslində, burada bir neçə məsələ müzakirə olunur. Əvvəlcə, məlumatların sona çatma tarixi olub-olmadığı müəyyənləşdirilir. Məlumatların son istifadə tarixi ilə bağlı norma varsa, hansı məlumatların sona çatma tarixi olduğu müzakirə edilir. Nəhayət, sona çatma tarixi olan məlumatların sona çatma tarixinin nə vaxt olduğu müəyyənləşdirilir. Zamanın artması

¹ Global social media research summary August 2020. <https://www.smartinsights.com/social-media-marketing/social-media-strategy/new-global-social-media-research/>

² The Advisory Council to Google on the Right to be Forgotten. <https://static.googleusercontent.com/media/archive.google.com/ru//advisorycouncil/advisement/advisory-report.pdf>

ümumiyyətlə, unudulmaq hüququndan istifadə etmək şansını artırır, lakin bu həmişə belə olmaya bilər. Məsələn, siyasətçilər və ya ictimaiyyəti yaxından maraqlandıran insanlarla əlaqəli məlumatlar, tarixi, statistik və ya elmi baxımdan əhəmiyyətli məlumatlar və toplandıqdan sonra məqsədinə uyğun olaraq işlənmiş (yenilənmiş) məlumatlar üzərində zaman çox məhdud təsir göstərəcəkdir. Başqa sözlə, məlumatların aktuallığını, zəruriliyini və dəqiqliyini qoruduğu hallarda zamanın təsiri məhdud xarakter daşıyır. Bəzi xüsusi hallarda isə keçən müddət meyar kimi qəbul edilmir. Məsələn, insanlığa qarşı cinayətlər barədə məlumatlar bu vəziyyətə bir nümunədir.¹

Qeyd olunanlar əsasında ümumiləşdirmə aparsaq, unudulmaq hüququ məlumatların informasiya sistemindən silinməsi hüququ ilə eyni deyil. Bu fərqlilik onun məzmununa daxil olan məlumatların təbiətindən, zaman və məkan xüsusiyyətlərindən asılıdır. Digər təklifimiz isə unudulmaq hüququnun məzmununa daxil olan məlumatların dairəsinin yalnız məhkumluqla əlaqələndirilməməsindən ibarətdir. Həmçinin bir çox vəzifələrə seçim və təyin olunma zamanı məhkumluq senzində yenidən baxılması və milli hüquq normalarında dəyişiklik edilməsi daha məqsədmüvafiqdir. Müəyyən mənada və hallarda bu senzə razılaşmaq da düzgün deyil. Əgər biz şəxsi əvvəlki məhkumluğuna görə müəyyən vəzifəyə seçilməsi zamanı (qanunda belə senz nəzərdə tutulmadığı hallarda belə) “qınayırıqsa” və bu, bizim seçimimizə təsir göstərsə, deməli cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulan “Cəzanın islah funksiyası” kağız üzərində qalmış sayılacaqdır. Ona görə də məhkumluq senzinin müəyyən olunması zamanı bütün məhkumluq faktlarının deyil, ağır və xüsusilə ağır cinayətlər, cinayətlərin residivi kimi daha çox ictimai təhlükəliliyi ilə xarakterizə olunan əməllərə görə məhkumluq hallarının nəzərə alınması daha məqsədmüvafiq hesab edilir.

¹ Can Yavuz. Unutulma hakkı. Yüksek Lisans Tezi. Yeditepe Üniversitesi, 2016, s. 140-141.

III FƏSİL

ŞƏXSİ TOXUNULMAZLIQ VƏ FƏRDİ MƏLUMATLAR

3.1. Şəxsi toxunulmazlıq hüququnun anlayışı və tarixi

1890-cı ildə Harvard Hüquq İcmalında Samuel Uorren (1852-1910) və Luis Brendaysın (1856-1941) dərc etdirdiyi “Şəxsi həyatın toxunulmazlığı” adlı məqalədə şəxsi həyata dair bir çox vacib məqamlar öz əksini tapmışdır. Məqalədə deyilir: “Şəxsi həyatın və mülkiyyətin toxunulmazlığı əslində əvvəlki dövrlərdən ümumi hüquqda tanınmışdır. Belə ki, əvvəllər qanun (hüquq) daha çox fiziki müdaxilələrin qarşısının alınması vasitələrini nəzərdə tuturdu və “vi et armis” (silahın gücü ilə) prinsipi rəhbər tutulurdu. Lakin tədricən baş verən sosial, siyasi və iqtisadi dəyişikliklər insanın intellektinin ön plana çəkilməsinə və nəticə etibarilə şəxsi həyatın və mülkiyyətin toxunulmazlığı kimi hüquqların əhatə dairəsinin genişlənməsinə gətirib çıxardı. Bununla da şəxsi toxunulmazlıq hüququ bir sıra imtiyazları ehtiva etməyə başladı və artıq mülkiyyət toxunulmazlığı yalnız maddi deyil, həmçinin qeyri-maddi formada sahibliyi əhatə etdi...”¹

Deməli, artıq əvvəllər olduğu kimi, şəxsi həyatın toxunulmazlığı məsələsi hər hansı bədən xəsarətləri ilə bağlı meydana gəlmirdi və intellekt, informasiya özü şəxsi həyatın toxunulmazlığında əsas element kimi qiymətləndirilirdi.

Bununla yanaşı, şəxsi toxunulmazlığın insanın fiziki bədənindən asılı olmayaraq müəyyənləşdirilməsi insanın ailə münasibətlərini şəxsi həyatın toxunulmazlığı konsepsiyasının bir hissəsinə çevirdi. S.Uorren və L.Brendaysın öz məqaləsini yazmaqda əsas məqsədi məhz belə bir yeni şəraitdə şəxsi həyatın toxunulmazlığı, təhqir, böhtan və s. bu kimi məsələlərin qanunla necə tənzimlənməsini və təcrübi tərəfləri təhlil etməkdən ibarət idi. Məqalənin maraqlı tərəfi ondan ibarətdir ki, müəlliflər bir çox Roma hüququnun prinsiplərinə (postulatlarına) müraciət etmişlər. Məsələn, “damnum absque injuria”² prinsipini rəhbər tutan tədqiqatçılar xüsusi vurğulayırdılar ki, hətta formal

¹ Samuel D. Warren, Louis D. Brandeis. The Right to Privacy // Harvard Law Review, 1890, Vol. 4, No. 5, pp. 193-220.

² **Damnum absque injuria** – latın dilindən götürülüb, delikt hüququnun prinsiplərindən biridir və şəxsə fiziki zərər yetirmədən hər hansı bir itkiyə məruz qoymanı ifadə edir.

olaraq qanuni və leqal görünən hər hansı bir hərəkət insanın şəxsi həyatına qəsd edə bilər.

Müəlliflər Prins Albert V. Stencin və Vilsonun məhkəmə işlərini misal göstərərək, Lord Kottenhamın “III Georqinin xəstəliyi zamanı onun ətrafında olmuş həkimlərin öz gündəliklərindəki qeydləri çap etməyin düzgün olmadığı” iddiasını xüsusi qeyd edirlər.¹

S.Uorren və L.Brendays öz məqaləsində, həmçinin şəxsi toxunulmazlıq hüququnun Fransa qanunvericiliyində əks olunan tərəflərinə də nəzər salırlar: şəxsi toxunulmazlıq hüququ dövlət və ictimai maraq kəsb edən hər hansı bir məsələ üzrə nəşri qadağan etmir; şəxsi toxunulmazlıq hüququ müxtəlif formalarda kommunikasiyanı (rabitəni) qadağan etmir; şəxsi toxunulmazlıq hüququ faktın dərc olunmasına icazə verildiyi və ya onun dərc olunduğu andan başa çatmış hesab olunur və s.

Şəxsi həyatın toxunulmazlığı problemi sonralar Uilyam Lloyd Prosserin (1898-1972) 1960-cı ildə dərc etdirdiyi məqaləsində daha geniş təhlil olunmuşdur. Belə ki, müəllif şəxsi həyatın toxunulmazlığının pozulması ilə müşayiət olunan dörd növ delikti fərqləndirirdi:

1. Şəxsin həyatına və mənzilinə irrasional müdaxilə;
2. Şəxsi məlumatların açıqlanması;
3. Şəxs haqqında məlumatların təhrif olunması, yəni yalan məlumatların yayılması;
4. Şəxsin adı, soyadı və portretinin gəlir əldə etmək məqsədilə qanunsuz əldə olunması və ya istifadəsi.²

Göründüyü kimi, ilkin olaraq gənc tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülmüş şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ müasir dünyada fundamental insan hüquqlarından biri kimi həm beynəlxalq səviyyədə, həm də ayrı-ayrı dövlətlərin milli hüququnda tanınmışdır (bu barədə növbəti paraqraflarda ətraflı məlumat veriləcəkdir).

¹ Dorothy J. Glancy. The invention of the right to privacy // Arizona Law Review, 1979, Volume 21 (1), <http://law.scu.edu/wp-content/uploads/Privacy.pdf>

² William L. Prosser. Privacy. // California Law Review, 1960, Volume 48 (3), p. 389.

3.2. Fərdi məlumatların qorunması üzrə beynəlxalq və regional tənzimləmə: Milli hüquqda implementasiya

Şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun, ilk növbədə insan hüquqları daxilində əks olunması və müasir cəmiyyətdə texnologiyaların inkişafı qarşısında şəxsin sahib olduğu şəxsi həyat sahələrinin gün keçdikcə daralması bu hüququn müdafiəsini beynəlxalq hüququn da problemi halına gətirmişdir. Qeyd olunan hüquqla bağlı beynəlxalq müqavilələrdə tənzimləmələr aparılmış və şəxsi həyatın qorunması məsələsi elmi səviyyədə nəzərdən keçirilərək bu mövzuda müzakirələr də aparılmışdır.¹

Şəxsi toxunulmazlıqla əlaqədar olan məlumatların qorunması informasiya cəmiyyətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir və bu mənada informasiya dövrümüzün aktual problemlərindəndir. İnformasiya müasir həyatın ən vacib dəyərlərindən biridir. Hər gün dövlət qurumları və özəl qurumlar, fərdlər haqqında əhəmiyyətli miqdarda məlumatlar toplamaqda, saxlamaqda, işləməkdə və nəql etməkdədirlər. Bununla yanaşı, texnologiya fərdlərin məlumatı paylaşması və dünya miqyasında yaymasına icazə verəcək formada inkişaf etmişdir. Bütün bunlar fərdlərin məlumatları üzərində nəzarətini itirərək, özlərinə qarşı istifadəsi kimi bir çox təhlükəli vəziyyətin yaranmasına səbəb olmaqdadır. Fərdi məlumatların qorunması həmin məlumatların başqa şəxs və ya qurumlar tərəfindən icazəsiz istifadəsinə qarşı şəxslərin sahib olduqları bir hüquqdur. Müxtəlif insanlar və təşkilatlarda şəxslərə aid məlumatları əldə etmə ehtiyacı tarixin qədim dövrlərindən mövcud olan bir reallıqdır. İnsanlar tarix boyunca təhlükədən və riskdən qaçmaq, uyğun olmayan davranışları təsbit etmək, başqalarının nə etdiyinə nəzarət etmək, əldə etdikləri irəliləyişləri müəyyən etmək və müdafiə etmək məqsədilə ətrafındakıların etdiklərinə baxmış və onları izləmişlər. Bu səbəblə də fərdlər haqqında informasiya toplama, onları izləmə və ya nəzarətdə saxlamaq üçün inkişaf etdirilmiş çoxsaylı vasitələr mövcuddur. Dövrümüzdə texnologiyanın inkişafı ilə nəzarət daha təsirli bir hal almışdır.²

Fərdlərin şəxsiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verən hər növ informasiya fərdi məlumatlara qarşı olan təhlükələr, nəzarət texnologiyalarına qarşı müdafiə mexanizminin inkişafını məcburi hala çevirmiş və fərdi

¹ Özel Hayata Saygı Gösterilmesi Üzerine Kuzey Ülkeleri Hukukçuları Kongresi, 22-23 Mayıs 1967.

² Daniel J. Solove. *The Digital Person, Technology and Privacy in the Information Age*. New York University Press, ABD 2004, s. 2; David Lyon. *Surveillance Studies an Overview*, Polity Press, 2007, s. 12.

məlumatların müdafiəsi hüququnun inkişafının vacibliyi izah edilmişdir. Fərdi məlumatlar üzərində əlaqədar şəxsin nəzarətini qarşısına məqsəd qoyan hüquqi tənzimləmələr kompüterlərin sürətlə inkişafı və mərkəzləşdirilmiş verilənlər bazasının formalaşdırılması ilə birlikdə ilk olaraq 1970-ci illərdə Avropada meydana gəlmiş və tədricən dünyaya yayılmışdır.¹

Beləliklə, bilavasitə şəxsin toxunulmazlığı ilə əlaqəli olan şəxsi və ailə həyatına dair məlumatlar hüquqi ifadə formasında “fərdi məlumatlar” kimi qəbul edilir ki, bu məlumatların hüquqi rejiminin müəyyən olunmasında beynəlxalq norma və təsisatlar əvəzsiz rola malikdir.

1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi

Şəxsi həyat və onun qorunmasında beynəlxalq hüquqda ilk tənzimləmə 1948-ci il tarixində Parisdə qəbul edilən Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində əks olunmuşdur. Bəyannamənin 12-ci maddəsində “Konfidentiallıq hüququ (Right to Privacy) başlığı altında “heç kimsə şəxsi və ailə həyatında, mənzilində və ya xəbərləşməsində özbaşına olaraq müdaxiləyə məruz qalmayacağı şərəf və etibarının təcavüzlərdən qorunacağı, hər kəsin müdaxiləyə və təcavüzlərə qarşı hüququ baxımdan qorunması hüququna malik olduğu” hüququ nəzərdə tutulmuşdur. Bu sənəd beynəlxalq hüquq baxımından bir müqavilə və ya konvensiya deyildir. Sadəcə bəyannamədir. Dövlətlər onu ratifikasiya etməsələr də, bəyannamə üzv dövlətləri məcbur etməkdə və şəxsi həyata hörmət edilməsi hüququ mövzusunda ediləcək tənzimləmələrə model təşkil etməkdədir. Bu bəyannamədə elan olunan bir sıra tənzimləmə qaydaları bizim konstitusiyamıza da təsir etmiş, şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ dövlət tərəfindən müdafiə altına alınmışdır.

Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt

16 noyabr 1966-cı il tarixdə BMT-nin Baş Məclisi tərəfindən etirazsız olaraq qəbul edilən və imza üçün açıq qoyulan Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ ilə bağlı tənzimləməni də əhatəsinə alaraq, 1976-cı ildən qüvvəyə minmişdir. Paktın 17.1-ci maddəsi fərdin şəxsi həyatını, ailə həyatını, mənzil və məlumat almaq azadlığını müdafiə altına almış və qorunan bu dəyərlərə fərdin şərəf və ləyaqətini də əlavə etmişdir. Pakt fərdin şəxsi həyatının toxunulmazlığı hüququna qəti şəkildə müdaxilə edilməyəcəyini açıq şəkildə tənzimləmişdir. Paktın

¹ Vemon Bogdanor. Blackwell'in Siyasət Bilimi Ansiklopedisi. C.II, Çev. Erhan Yükselci, Sema Yükselci, Bülent Peker, Ümit Yayımçılık, Ankara 2003, s. 426.

17.2-ci maddəsi isə bu hüquqa yönələn müdaxilə və hücumlara qarşı hər kəsin qanun tərəfindən himayə edilmə hüququnun olduğunu bildirmişdir. Qeyd etməliyik ki, Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt sadalanan hüquqların qorunması məqsədilə təsirli bir mexanizm qura bilməmişdir. Pakt tərəfindən tövsiyə olunan İnsan hüquqları Komitəsinə istər dövlətlər, istərsə də şəxslər tərəfindən olunan müraciətlər istənilən nəticələri verməməkdədir. Bunun səbəbi isə tənzimləmə Komitənin özünə olunan müraciətlərin bir qərarla nəticələndirmə səlahiyyətinə malik olmamasından irəli gəlir. Dövlətlərin və ya fərdlərin müraciətinin nəticəsi olaraq insan hüquqlarının pozulduğuna dair iddiaların beynəlxalq bir qurumda mübahisələndirilməsi ilə məhdudlaşdırılmaqdadır.¹

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyası

İnsan hüquqları anlayışı genişəhatəli olub, bir tərəfdən insanların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini, digər tərəfdən isə çoxşaxəli olan insan şəxsiyyətinin inkişafını əhatə edir. Xüsusilə, II Dünya Müharibəsindən sonra dövlətə verilən gücün hüdudsuz olmamasının vacibliyi hiss edilmişdir. İnsan hüquqlarına müdaxilələrin qarşısının alınması və dünyanın bu cür çətinliklərə təkrar geri dönməməsi üçün yeni tənzimləmə mexanizmlərinə ehtiyac duyulmuşdur. 1949-cu ildə yaradılan Avropa Şurası (AŞ) bu cür yenilikləri ilk formalaşdıran təsisatlardan biridir. Yaradılması ilə birlikdə ölkəmizin də üzv olduğu AŞ-nin əsas məqsədi şəxsin azadlığı, siyasi azadlıq və hüququn üstünlüyünə bağlı olaraq bu məqsədi paylaşan üzvlər arasında hüquqi bütünləşməni təmin etməkdir.² Şura bir çox müqavilə və tövsiyə xarakterli qərarlar qəbul etmişdir. Bunlardan ən əhəmiyyətli İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasıdır. Qısa formada “Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası” (AİHK) olaraq adlandırılan bu müqavilə 1950-ci ildə Romada imzalanmış, 1953-cü ildə qüvvəyə minmişdir. Bu Konvensiya və onun 1, 4, 6, 7 sayılı Protokolları dövlətimiz tərəfindən 25 dekabr 2001-ci il tarixdə qəbul edilmişdir.

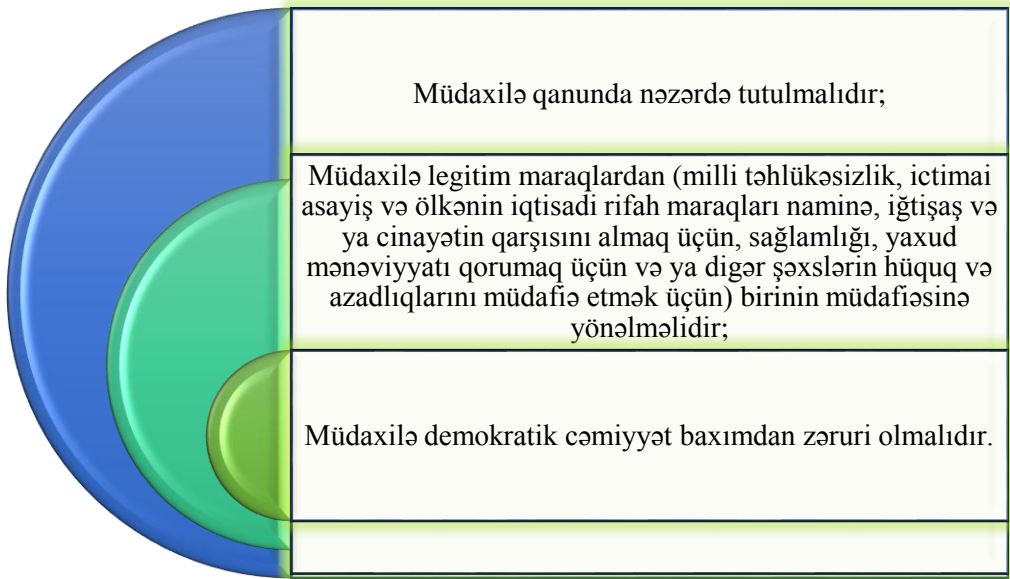
Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası şəxsi həyatın müdafiəsini BMT İnsan hüquqları Bəyannaməsinə paralel olaraq tənzimləmişdir. Konvensiyanın girişindən başlayaraq Bəyannaməyə bağlılığı bildirilmiş və bu bəyannamədən

¹ Çelik Edip. Milletlerarası Hukuk. Fakülteler Matbaası, 1. Kitap, İstanbul, 1984, s.

² Gözlügül Said Vakkas. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İç Hukukumuzda Etkisi. Ankara: Hilmi Usta Matbaacılık, 1999, s. 79-80.

ilhamlandığı xüsusi vurğulanmışdır. Lakin Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının əsl əhəmiyyəti tənzimlədiyi hüquqlar mövzusunda məhkəmə nəzarəti mexanizminin yaradılması, fərdlərin fərdi müraciət hüququ ilə beynəlxalq hüququn subyektinə çevrilməsi və bu hüquqlara müdaxilənin edilməsidir. Konvensiya dövlətlər üçün həm pozitiv (əlaqədar tənzimləmələri etmə), həm də neqativ (hüquqlara müdaxilə etməmə) öhdəlikləri müəyyənləşdirir.

Şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququna bağlı tənzimləməyə AİHK-nın 8-ci maddəsində yer verilmişdir. Bu maddənin birinci paraqrafına görə, hər kəs şəxsi və ailə həyatına, mənzilinə və yazışma sirtinə hörmət göstərilməsi hüququna malikdir. Lakin maddənin ikinci paraqrafında şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququnun həyata keçirilməsinə dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən müdaxiləyə əsas verən hallar və şərtlər müəyyən olunmuşdur:

Göründüyü kimi, AİHK ilə şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququna yönələn müdaxilələrə qarşı müxtəlif təhlükəsizlik tədbirləri istənilmişdir. Bir başqa ifadə ilə adı qeyd edilən hüquqa gətirilə biləcək məhdudlaşdırılmalarda mövzusunda bütün səlahiyyət dövlət orqanlarının üzərinə qoyulmuşdur. Bu səlahiyyətdən istifadə edəcək olan dövlət orqanı özbaşına olaraq deyil, ancaq 8.2-ci maddədə göstərilən şərtlər çərçivəsində konkret vəziyyətin xüsusiyyətlərini əsas götürərək məhdudlaşdırıcı tədbirlər tətbiq edə bilər.

Şəxsi həyata hörmət edilməsi üzrə Şimal ölkələri Hüquqşünaslarının Konqresi

Şimal ölkələrinin hüquqşünasları və bütün dünya ölkələrindən gələn hüquq mütəxəssislərinin iştirakı ilə keçirilən Konqres 22-23 may 1967-ci ildə Stokholmda toplanmışdır.¹ “Qərarlar” adlı ilk bölmədə “şəxsi həyata hörmət edilməsi hüququnun keyfiyyəti” müəyyən edilmişdir. Bu hüququn insan şəxsiyyətinin təməl hüquqlarından birini təşkil etdiyi ifadə edilmiş və bu hüququn şəxsi dövlət maraqlarına, cəmiyyətə və digər fərdlərə qarşı müdafiə ediləcəyi bildirilmişdir.² Beləcə, şəxsi həyata hörmət edilməsi hüququ şəxsin ən cüzi xarici müdaxilə olmadan öz həyatını istədiyi kimi davam etdirməsi mənasında sərbəst olması olaraq göstərilmişdir. Konqresin qərarında bu hüququn qoruyacağı sahə genişləndirilmiş və beləliklə fərdin şəxsi həyatının onun özünə aid olmasını, istədiyi həyat sahəsini və burada keçən fəaliyyətlərini əhatə etməsini qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu Konqresdə qeyd olunan hüququn əhatəsinin dairəsi də müəyyənləşdirilmişdir: “Bu hüquq fərdin aşağıda göstərilən xüsusiyyətlərə qarşı qorunaraq arzuladığı kimi yaşamasıdır:

- a. şəxsi və ailə həyatına, yaşayış sahəsinə qarşı bütün müdaxilələr;
- b. fiziki və fikri bütünlüyünə və ya mənəvi, ya da intellektual azadlığına qarşı bütün təcavüzlər;
- c. şərəfinə və şöhrətinə qarşı bütün təcavüzlər;
- d. söz və hərəkətlərinə zərər vura biləcək bütün müdaxilələr;
- e. şəxsi həyatla bağlı və şəxsi çətin vəziyyətə sala biləcək hərəkətlərin ifşası;
- f. adının və şəxsiyyətinin və ya fotosəklinin istifadəsi;
- g. şəxsi gizli olaraq izləmək, nəzarətdə saxlamaq və şəxsi həyatına müdaxilə etmək;
- h. şəxsin məlumat əldə etməsinə mane olmaq;
- i. şəxsin şifahi və ya yazılı şəxsi məlumatlarını qanunsuz məqsədlə istifadə etmək;
- j. şəxs tərəfindən əldə edilmiş peşə sirri olaraq qiymətləndirilə biləcək informasiyaları açılmaq.

¹ Kongre kararları. Donay Süheyl. İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası, C.XXXIX, S. 1-4, s. 434-449

² İlkiz Fikret, Günaydın Barış. Kişilik Hakları Medyada Etik ve Yargı Kararları // Küresel İletişim Dergisi, 2006, S. 2, s. 3

Konqresdə şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun və digər hüquq və azadlıqların şəxslər tərəfindən məhdud olaraq istifadə olunmayacağı ikinci bölmədə ifadə edilmiş və bunların dövlət nizamı və dövlət mənfəəti ilə ahəng içərisində istifadəsinin vacibliyi bildirilmişdir. Bununla yanaşı, Konqres dövlət orqanlarının insan hüquq və azadlıqlarına müdaxilə etmək səlahiyyətinin hədlərinin vacibliyini, digər şəxslərin və ya cəmiyyətlərin belə bir səlahiyyətinin olmadığı məsələsini ortaya çıxarmışdır. Konqres bu müdaxilələrin hansı hallarda hüququayğun olacağı məsələsində Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına əsaslanmışdır.

Konqres üzrə “Müdafiə” başlıqlı üçüncü bölmədə şəxsi həyata hörmət edilməsi hüququnun hüquq sistemlərindəki müdafiə üsullarından bəhs edilərək, bu üsulların gücləndirilməsi və şəxsi tədbirlərin alınmasının vacibliyi vurğulanmışdır.

İnsan hüquqları üzrə Amerikaarası Konvensiya

1969-cu il noyabrın 20-də isə Kosta-Rikada Amerikaarası diplomatik konfransda İnsan hüquqları üzrə Amerikaarası Konvensiya qəbul edilmişdir ki, həmin Konvensiya da 1978-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Konvensiyadakı iqtisadi, mədəni və sosial hüquqların çatışmazlığının əlavə protokollarla aradan qaldırılmasına cəhd göstərilmişdir. İnsan hüquqları üzrə Amerikaarası Konvensiyadakı bu çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün 17 noyabr 1988-ci il tarixli İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar sahəsində insan hüquqları haqqında Əlavə Protokol (əksər hallarda onu San-Salvador Protokolu da adlandırırlar) və 8 iyun 1990-cı il tarixli “Ölüm cəzasının ləğvi üçün Əlavə Protokol” qəbul olunmuşdur.

İnsan hüquqları üzrə Amerikaarası Konvensiyanın ikinci bölməsində mədəni və siyasi hüquq kateqoriyaları tənzimlənmiş, şəxsi həyatın toxunulmazlığı da bu bölmədə 11-ci maddədə əks olunmuşdur. Konvensiyanın əhatə etdiyi hüquqların həddi ayrı bir maddə ilə müəyyən edilmişdir. Konvensiyaya uyğun olaraq, iştirakçı dövlətlərin üzərinə götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət səlahiyyətləri Amerikaarası Komissiya və İnsan hüquqları üzrə Amerikaarası Məhkəməyə həvalə olunmuşdur. Onların funksiyaları əksər hallarda İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında müəyyən edilən sistemdən götürülmüşdür. Bu orqanların fəaliyyəti praktiki olaraq səmərəli olmamışdır. Məsələn, Məhkəmə öz fəaliyyəti dövründə ondan artıq konsultativ rəy və qərar çıxarmışdır. İlk qərar yalnız 1988-ci ilin 29 iyulunda, yəni Konvensiyanın qüvvəyə minməsin-

dən 10 il sonra çıxarılmışdır. Tərkibi yeddi nəfərdən ibarət olan Komissiya Amerika Dövlətləri Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən dörd illik müddətə seçilir və öz öhdəliklərini yerinə yetirən zaman Komissiyanın üzvləri şəxsi keyfiyyətləri üzrə çıxış edirlər. Onun funksiyaları Konvensiyanın 41-ci maddəsində daha geniş şəkildə şərh olunmuşdur. Konvensiyanın 44 və 46-cı maddəsinə müvafiq olaraq “istənilən şəxslər və ya insan qrupları, o cümlədən də istənilən qeyri-hökumət təşkilatları Konvensiyanın üzv dövlətlər tərəfindən pozulmasına dair ittiham və şikayətlərdən ibarət olan ərizələri Komissiyaya təqdim edə bilirlər”. Komissiya bir iştirakçı dövlətin digər iştirakçı dövləti Konvensiya üzrə təsbit edilmiş insan hüquqlarının pozulmasında mühakimə etməsinə əsaslanmış ərizələri əldə edə və nəzərdən keçirə də bilər. Bu növ ərizələrin qəbul olunması və nəzərdən keçirilməsi yalnız hər iki dövlətin Komissiyanın bu növ ərizələri nəzərdən keçirmək səlahiyyətinin tanınması zamanı mümkün hesab edilə bilər. Komissiya 2 növ məruzələr hazırlayır: fərdi peticiyalar üzrə Amerika Dövlətləri Təşkilatının Baş Məclisinə məruzələr; insan hüquqları üzrə üzv dövlətlərdə vəziyyətə dair ümumi məruzələr.

Amerikaarası Məhkəmə Konvensiya müddəalarına uyğun məsləhətçi rəylər vermək səlahiyyətinə malikdir. Bu zaman sorğu Konvensiya iştirakçısı olmayan Amerika Dövlətləri Təşkilatının üzv dövlətindən də qəbul edilə bilər. 1984-cü ildə isə Məhkəmə özünün rəyində 1948-ci il tarixli İnsan hüquq və vəzifələri haqqında Amerika Bəyannaməsini insan hüquqları sahəsində beynəlxalq öhdəliklərin mənbəyi kimi tanımışdır. Bəyannamədə müəyyən edilmiş hüquqlar Konvensiya iştirakçısı olmayan dövlətlər üçün də məcburidir. Bəyannamədə isə hüquq və azadlıqlarla yanaşı, insanların bir sıra əsas öhdəlikləri də əks olunmuşdur. Məsələn, qanuna tabe olma öhdəliyi, cəmiyyətə bütövlükdə, həmçinin uşaqlara və valideynlərə hörmətlə yanaşmaq, vergiləri ödəmək və s.

Məhkəməyə dövlətlər yalnız o zaman müraciət edə bilirlər ki, Konvensiyanın 48-51-ci müddəasına müvafiq olaraq, Komissiyada mübahisənin nəzərdən keçirilmə proseduru tükənmiş olsun. İşin Məhkəmə tərəfindən baxılmasına təqdim olunması zamanı Məhkəmə İnsan hüquqları üzrə Komissiya tərəfindən nəzərdən keçirilmiş hüquqla bağlı məsələlər və faktların nəzərdən keçirilməsi səlahiyyətinə də malikdir. Məhkəmə dəyən zərərin pul vəsaiti ilə kompensasiya olunmasına dair qərarlar qəbul etmək və eləcə də, nəinki pozulmuş hüquqların, həm də dövlətlərin qanun pozuntuları ilə əlaqədar

olaraq qəbul edəcəkləri tədbirləri həyata keçirmək hüququna da malikdir. Məhkəmənin qərarları qətidir.¹

İnsan və xalqların hüquqlarına dair 1981-ci il tarixli Afrika Xartiyası

Afrikadakı insan hüquqlarının təminatı məqsədilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən regionda təşkil edilən seminarlardan sonra bu sənədin hazırlanması razılaşdırılaraq, 1981-ci ildə Nayrobidə reallaşan iclasda qəbul edilmiş və 1986-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Qısa formada “Afrika Xartiyası” olaraq da adlandırılan Konvensiyada insan hüquqları ilə yanaşı, vəzifələrə də xüsusi önəm verilmişdir.

Afrika Xartiyasında şəxsi həyatın toxunulmazlığı adı altında qayda mövcud olmasa da, şəxsi həyatın əhatəsində əks olunan məlumat əldə etmə hüququ, ailənin müdafiəsi kimi hüquq və vəzifələr müəyyən olunmuşdur. Xartiyanın 4-cü maddəsi insan həyatının toxunulmazlığını bəyan edir: “Hər bir şəxs şəxsiyyətinə və həyatına hörmət və ehtiramın göstərilməsi hüququna malikdir. Heç kəs özbaşına bu hüquqlardan məhrum edilə bilməz”. 5-ci maddədə insan şəxsiyyətinə xas olan ləyaqətə qarşı hörmət və ehtiram hissi və onun hüquqi subyektivliyinin tanınması təsbit olunmuşdur.

Burada da sınaq mexanizmi iki orqanla təmin olunmağa çalışılmışdır. Bunlar İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika Komissiyası və Afrika Dövlətləri Təşkilatının dövlət və hökumət başçıları Birliyidir. Xartiya üzrə öhdəliklərin dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarət üzrə əsas mexanizm olan İnsan və xalqların hüquqları üzrə Afrika Komissiyası Xartiyaya müvafiq olaraq, bu hüquqları təmin etmək və onlara yardım etmək, eləcə də Xartiyanın bütün müddəalarını şərh etmək, dövlət və hökumət başçılarının Birliyi tərəfindən onlara həvalə olunan istənilən digər tapşırıqları yerinə yetirmək məqsədilə yaradılmışdır. Komissiya istənilən münasib tədqiqat metodunu seçə bilər, o, Afrika Dövlətləri Təşkilatının Baş katibindən və ya izahat verməyə qadir olan istənilən digər şəxsdən informasiya ala bilər.²

Transsərhəd Televiziya üzrə Avropa Konvensiyası

Konvensiya Avropa Şurası tərəfindən 5 may 1989-cu il tarixdə qəbul olunmuş və 1993-cü il mayın 1-də qüvvəyə minmişdir. Konvensiyanın məqsədi müəyyən edilən ümumi qaydalar çərçivəsində tərəf ölkələr arasında

¹ Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları: Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, s. 271.

² Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları: Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, s. 271.

transsərhəd televiziya yayımlarının sərbəst edilə bilməsi üçün imkanların təmin olunmasından ibarətdir.

Şəxsi həyatın toxunulmazlığı ayrı bir ad altında Konvensiyada tənzimlənmiş olmamaqla birlikdə “yayımçının öhdəlikləri” başlıqlı 7-ci maddədə yayımçının riayət etməli olduğu xüsusiyyətləri nəzərdə tutulsa da, şəxsi toxunulmazlıq hüququna işarə edildiyi kimi qəbul oluna bilər. Bu maddədə televiziya proqram xidmətlərinin təqdim edilməsi və məzmun baxımından insan şəxsiyyətinə və təməl insan hüquqlarına hörmət prinsipinə, ədəbə zidd olmaması, pornoqrafiya əhatə etməməsi, şiddət meylini və ya irqçi nifrət hisslərini artıracaq xüsusiyyətdə olmaması və ictimaiyyətə reallığı doğru şəkildə təqdim etməsi vacibliyindən bəhs edilmişdir.

Konvensiyaya zidd yayım olduğu təqdirdə 24, 25 və 26-cı maddələrə görə, əlaqədar televiziya proqramının yayımının dayandırılması üçün barışıq əldə olunması ilə və ya ədalət mühakiməsi yolu ilə həllə yer verilmişdir.

“Fərdi məlumatların avtomatlaşdırılmış qaydada işlənməsi ilə əlaqədar şəxslərin qorunması haqqında” Konvensiya

İnformasiyanın əlyetər olması və istənilən məlumata asanlıqla çıxışın mümkünlüyü şəxsiyyətin toxunulmazlığına qəsd edilməsi hallarına gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan, artıq XX əsrin 80-ci illərindən dünya təcrübəsində fərdi məlumatların müdafiəsi ön plana çəkildi və bu sahədə tədbirlər görülməyə başlandı. 1981-ci ildə Strasburqda Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərin “Fərdi məlumatların avtomatlaşdırılmış qaydada işlənməsi ilə əlaqədar şəxslərin qorunması haqqında” Konvensiyanı qəbul etməsi belə tədbirlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Konvensiyanın 1-ci maddəsindən göründüyü kimi, onun əsas məqsədi vətəndaşlığından, yaxud yaşadığı yerdən asılı olmayaraq, hər bir Tərəfin ərazisində hər bir şəxsin hüquq və əsas azadlıqlarına, xüsusilə fərdi məlumatların avtomatlaşdırılmış qaydada işlənməsi ilə əlaqədar olaraq şəxsi həyatın toxunulmazlığı (“məlumatların qorunması”) hüququna hörmət edilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Bununla da, fərdi məlumatların müdafiəsi bütün dövlətlər tərəfindən təmin olunmağa başlandı. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1981-ci il Konvensiyası 30 sentyabr 2009-cu il tarixdə müvafiq bəyanatlarla Azərbaycan Respublikası tərəfindən də təsdiq edilmişdir.

Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydaları (GDPR – General Data Protection Regulation)

27 aprel 2016-cı il tarixində Avropa Parlamenti və Avropa Şurası tərəfindən Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydaları qəbul edilmişdir. 2018-ci ilin mayında bu sənədin icrası artıq məcburi olmuşdur. Qaydalar Avropa Birliyi vətəndaşlarının fərdi məlumatlarının toplanmasını, emalını, ötürülməsini, istifadəsini və mühafizəsini tənzimləyir və aşağıdakı prinsipləri rəhbər tutur: qanunauyğunluq, ədalətlik və şəffaflıq; dəqiqlik; məlumatların saxlanılmasının məhdudlaşdırılması; tamlıq və təhlükəsizlik; hesabatlılıq və s. (Bu barədə növbəti paraqraflarda ətraflı məlumat veriləcəkdir)

Milli hüquqda implementasiya

İnsan hüquq və azadlıqlarını nəzərdə tutan beynəlxalq normalarda əks olunan şəxsi həyata hörmət prinsipi milli qanunvericilik sistemi tərəfindən də dəstəklənir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci maddəsində şəxsi toxunulmazlıq hüququ bəyan olunur. Bu hüquq özündə şəxsi və ailə həyatının sirrini saxlamaq hüququnu, şəxsi və ailə həyatına qanunsuz müdaxilədən müdafiə hüququnu, yazışma, telefon danışıqları, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirrini saxlamaq hüququnu və s. bu kimi hüquqları ehtiva edir (növbəti paraqraflarda bu hüquqlar beynəlxalq normalarla əlaqəli şəkildə təhlil olunacaqdır).

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni texnologiyaların inkişafı, informasiya hüquq münasibətlərinin məzmununda baş verən dəyişikliklər də konstitusiya hüququna öz təsirini göstərir. Buna misal olaraq, 11 oktyabr 2016-cı il tarixli dəyişikliklərlə Konstitusiyanın 32-ci maddəsinə aşağıdakı bəndlərin artırılmasını göstərmək olar:

“...VI. Qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, üçüncü şəxslər haqqında məlumat almaq məqsədi ilə elektron formada və ya kağız üzərində aparılan informasiya ehtiyatlarına daxil olmaq qadağandır.

VII. Məlumatın aid olduğu şəxsin buna razılığını aşkar ifadə etdiyi hallar, ayrılı-seçkiliyə yol verməmək şərtilə anonim xarakterli statistik məlumatların emalı və qanunun yol verdiyi digər hallar istisna olmaqla, informasiya texnologiyalarından şəxsi həyata, o cümlədən əqidəyə, dini və etnik mənsubiyyətə dair məlumatların açıqlanması üçün istifadə edilə bilməz.

VIII. Fərdi məlumatların dairəsi, habelə onların emalı, toplanması, ötürülməsi, istifadəsi və mühafizəsi şərtləri qanunla müəyyən edilir.”

Bu bəndlərlə fərdi məlumatlar konstitusiya müdafiə altına alınmışdır.

3.3. “Şəxsi həyat” anlayışı və fərdi məlumatlar

Strasburq Məhkəməsinə görə, “şəxsi həyat” anlayış verilməsi mümkün olmayan genişəhatəli termindir.¹ Ümumilikdə, ətraf aləmlə münasibətlər qurmaq hüququ, şəxsin öz taleyini özünün həll etməsi və şəxsi müstəqilliyi hüququ, özünə ad və soyad seçmək hüququ və s. hüquqları özündə ehtiva edən bir anlayış kimi şəxsi həyat hüquqla qorunur və müdafiə olunur. Rəqəmsallaşma dövründə şəxsi məlumatların elektron sistemlərə yerləşdirilməsi bu hüququn müdafiəsi mexanizmlərinin yenidən işlənilib hazırlanması məsələsini bir daha gündəmə gətirir.

Bu paraqraf çərçivəsində aşağıdakı sualları cavablandırmağı qarşıya məqsəd kimi qoyuruq:

✚ Şəxsi həyat nədir?

✚ Şəxsi məlumat, yoxsa fərdi məlumat terminindən istifadə olunmalıdır?

Tədqiqata həm beynəlxalq, həm də dövlətdaxili hüquq çərçivəsində yanaşmağa çalışacağıq.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 8.1-ci maddəsində əks olunan hüquqlar əslində bir tamı təşkil edən “şəxsi həyat” anlayışının fərqli vasitələridir. Lakin Konvensiyada şəxsi həyat anlayışı və bunun vasitələrini formalaşdıran hüquqların anlayışı verilmişdir. Zaman keçdikcə inkişaf edən texnologiya qarşısında bu anlayışların tərifinin yetərsiz olacağı bəllidir. Bu səbəblə, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi (bundan sonra Məhkəmə) hər hadisənin xüsusiyyətinə, qaydalarına görə qiymətləndirmə etməklə, vəziyyət və zamanın ehtiyaclarına uyğun inkişafedici bir şərhlə bu anlayışlara bəlli bir məzmun qazandırmaqdadır.

Məhkəmənin şərhinə görə, “şəxsi həyat” “şəxsi toxunulmazlıq hüququ”ndan daha geniş bir məzmunu ifadə etməkdədir.² Məhkəmə bir qərarında bu yanaşmanı belə ifadə etmişdir: “Şəxsi həyat anlayışını, fərdin şəxsi həyatını istədiyi kimi yaşaya biləcəyi bir daxili sahə ilə məhdudlaşdırmaq və bu sahədən kənar qalan xarici dünyanı bu sahədən tamamilə kənar tutmaq həddən artıq məhdudlaşdırıcı bir yanaşmadır. Şəxsi həyata hörmət başqa insanlarla əlaqə qurmaq və bu münasibətləri inkişaf etdirmək hüququnu da bir dərəcəyə qədər əhatə etməlidir.” Avropa İnsan hüquqları Komissiyası da öz

¹ İvana Roanya. İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasında təsbit olunmuş şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnun müdafiəsi. Avropa Şurası Strasburq, 2012, s. 12.

² Tezcan Durmuş Erdem, Mustafa Ruhan Sancaktar Oğuz. Avropa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu. Ankara: Seçkin Kitabevi, 2002, s. 282.

qərarında şəxsi həyatın bir ölçüdə fərdin öz şəxsiyyətini inkişaf etdirmə və reallaşdırma üçün həmcinsləri ilə, xüsusilə həssas münasibətlər qurmaq və bunu davam etdirmək hüququ olduğunu vurğulamışdır. Bu vəziyyət də şəxsin digər insanlarla dəyişik olan münasibətlər qurmasıdır ki, buna cinsi münasibət də daxildir.

Eyni zamanda, Məhkəmənin rəyinə görə, aşağıdakı münasibətlər şəxsi həyat təşkil etmir: heyvanın sahibi ilə heyvan arasındakı münasibətlər; şəxsin nikahdankənar övladı ilə onun meyiti (qohumluq əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi üçün DNT testinin aparılması məqsədilə ekshumasiya olunmuş insan meyiti) arasındakı münasibətlər; məhbus və onun həbsxana şəraiti ilə bağlı kampaniyaya başlamaq məqsədilə yazışdığı şəxs arasındakı münasibətlər.¹

Məhkəmənin müxtəlif şərhələrinə əsasən, “şəxsi həyat” anlayışı daxilində aşağıdakılar qiymətləndirilmişdir:

• **Cinsi həyat və seçimlər.** Fərdin cinsi həyat və seçimləri şəxsi həyatının hissələrindəndir. Bu mənada şəxsin cinsi münasibətləri daxil müxtəlif növdən quracağı münasibətlərdə cinsi seçimlərini müəyyən etmə və mənimsəmə istəyi Konvensiyanın 8-ci maddəsinin müdafiəsi ilə ehtiva olunur. Şəxsin cinsi seçimləri nəticəsində bunlarla rəsmi qeydiyyatların uyğunlaşmasının təmin olunması üçün edilən “düzəliş” müraciətləri, ad dəyişdirmə tələbləri də 8-ci maddə çərçivəsində qiymətləndirilə biləcəkdir.²

Şəxsin cinsiyyətini dəyişdirməsinin qadağan edilib-edilməyəcəyi də mübahisə mövzudur. Məhkəməyə görə, cinsiyyət dəyişimlərinin qəbul edilməsini tələb edən və Konvensiya əhatəsindəki digər hüquqlara sahib olmaq istəyən transseksualların vəziyyəti qanuni, ictimai, tibbi və əxlaqi mövzularda müxtəlif problemlər yaratmaqdadır. Tərəf dövlətlərdə açıq-aşkar bir konsensus olmadığı üçün Məhkəmə bu mövzuda da dövlətlərə geniş bir seçim imkanı tanımışdır. Şəxsi həyata hörmətin transseksualların cinsiyyət seçimini göstərəcək şəkildə şəxsiyyət vəsiqələrinin dəyişdirilməsini vacib edəcək bir nəticəyə heç bir zaman gəlinməmişdir. Beləliklə, Məhkəmə doğum şəhadətnaməsində cinsiyyəti olduğu kimi əks etdirmək sonradan ediləcək bir dəyişikliyin sənədlərdə təhrifə səbəb olacağına dair fikri qəbul etmişdir. Məhkəmə, həmçinin cinsiyyət seçiminin ifşa edilməməsinə yönələn qoruyucu tədbirlərə

¹ İvana Roanya. İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasında təsbit olunmuş şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnun müdafiəsi. Avropa Şurası: Strasburq, 2015, s. 15.

² Dutertre Gilles. Avropa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarından Örnkler. Ankara: Avrupa Konseyi Yayınları, 2007, s. 287.

qarşılıq, bu dəyişimin açıqlanmamasının riskinə, ailə və vərəsəlik məsələlərində çətinliklər yaratma kimi pis nəticələrinə toxunmuş, cəmiyyətin ümumi maraqları ilə fərdin hüquqlarının tarazlanmağında ictimai maraqların lehinə çıxış etmişdir. Bu vəziyyət, xüsusilə transseksualların adlarının dəyişdirilməsinə də aiddir.

- **Ailə həyatının əhatəsi xaricində qalan bəzi münasibətlər.** Ailə həyatı Konvensiyanın 8-ci maddəsində xüsusi olaraq yerini almışdır. Lakin ailə həyatı anlayışı xaricində qalan bəzi münasibətlər də 8-ci maddənin müdafiəsindən yararlı bilər. Bunlar qoruyucu ailələrlə baxdıqları uşaqlar arasındakı münasibətlər, evli olmayan tərəflər arasındakı münasibətlər və eyni cinslilərlə partnyorları arasındakı münasibətlərdir.

- **Əmək və sosial münasibətlər.** Fərdin sosial münasibətləri də onun şəxsi həyatına daxildir. Məsələn, Mc Feeley və başqaları İngiltərəyə qarşı məhkəmə işində¹ başqaları ilə görüşmək və sosial münasibətlər qurmaq şəxsi həyatın əhatəsində qiymətləndirilmiş və bu hüququn məhkumlar üçün də keçərli olduğu qəbul edilmişdir. Niemietz Almaniyaya qarşı işində² isə İHAM şəxsin əmək münasibətlərinin də şəxsi həyatın əhatə dairəsində qiymətləndirilməsi vacibliyini söyləmişdir.

- **Fiziki və mənəvi toxunulmazlıq.** Costello və Roberts İngiltərəyə qarşı məhkəmə işində³ şəxsi həyatın şəxsin fiziki və mənəvi bütünlüyünü də əhatə etdiyi bildirilmişdir. Şəxsin istəyindən kənar edilən psixoloji, fiziki və hər növ tibbi müdaxilə, sınaqlar, testlər, abort, təhlükəsizlik kəməri və ya sənayedə təhlükəsizliklə bağlı tədbirlər alınmasının məcburi olması, şəxsin soyundurularaq şəxsi axtarışı və ya rektal müayinənin aparılması da şəxsi həyatın əhatə dairəsində qiymətləndirilmişdir. Şəxsin zorla tibbi müalicəyə cəlb edilməsi də bu anlayış altında nəzərdən keçirilmişdir. Şəxsin intihar etməsində, xəstəliyi səbəbi ilə müalicəni qəbul etməməsində aclıq aksiyası və ölüm oruclarında aksiyaçıların məcburi qidalandırılması və istəkləri xaricində tibbi müalicəyə məcbur edilməsi şəxsin fiziki toxunulmazlığı anlayışında nəzərdən keçirilməsi vacib olan mövzulardır. Bu formada edilən hərəkətlər Konven-

¹ McFeeley v. United Kingdom. 8317/78, Council of Europe: European Court of Human Rights, 15 May 1980. <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001-92713&filename=MCFEELEY%20AND%20OTHERS%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM.pdf>

² Niemietz v. Germany. 72/1991/324/396, Council of Europe: European Court of Human Rights, 16 December 1992. <https://www.refworld.org/cases,ECHR,3f32560b4.html>

³ Costello-Roberts v. The United Kingdom. 89/1991/341/414, Council of Europe: European Court of Human Rights, 23 February 1993. <https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b6f08.html>

siyanın 8-ci maddəsi çərçivəsində fərdin şəxsi həyatına müdaxilə xüsusiyətini daşıyır. Məhkəmə Matter Slovakiyaya qarşı işində paranoyak psixoz xəstəsi olan müraciətçinin psixi vəziyyətinə nəzarət edilməsi üçün məcburi qaydada ruhi dispanserə götürülməsinin əldə edilən nəticə ilə qeyri-mütənasib olmadığına və 8-ci maddənin 2-ci bəndinə uyğun olduğuna qərar vermişdir.¹

• **Gizli izləmə və dinləmələr.** Şəxsin evinin və ya özünün hər növ optik, akustik və texniki vasitələrlə izlənməsi, müşahidəsi və dinlənməsi onun şəxsi həyatına müdaxilə xarakteri daşıyır. Bu müdaxilənin tək istisnası isə Konvensiyanın 8.2-ci maddəsində təyin olunmuş müdaxilənin qanuni məqsəd üçün qanunauyğun şəkildə və demokratik bir cəmiyyətdə zəruri olma şərtlərini daşmasından ibarətdir. Məhkəmə kəşfiyyat agentlərinin demokratik cəmiyyətdə qanuni məqsəd olaraq var ola biləcəyini qəbul etməklə bərabər, vətəndaşların gizli izlənməsi məsələsindəki səlahiyyətinin sadəcə demokratik qurumları qorumaq üçün mütləq vacib olduğu vəziyyətlərdə razılıq əldə olunaraq qəbul edilə biləcəyini bildirmişdir. Məhkəmə bu qənaətə gələrkən demokratik cəmiyyətlərin çox qarışıq casusluq və terrorçuluq üsulları ilə hədələndikləri, bunun nəticəsində də dövlətin bu cür hədələrə qarşı təsirli bir şəkildə qarşı çıxma bilmək üçün öz sahəsi daxilində hərəkət edən mənfi ünsürlərə qarşı gizli izləmə etmək məcburiyyətində qaldığı reallığından təsirlənmişdir.² Küçə və meydanlara yerləşdirilən kameralarla bağlı Məhkəmə Peck İngiltərəyə qarşı işində³ şəxsi həyata aid gözləntilərin zəif olduğu təşkilati bir sahədə sadəcə görüntü alınmasının şəxsi həyata müdaxilə olmadığını, ancaq bu görüntülərin lentə alınmasını və sistemə, ya da keçici olaraq şəxsi həyatın toxunulmazlığı saymışdır.

• **Ad və soyad, şöhrət, şərəf, həyat tərzi, fotosəkil.** Şəxsin adı və soyadı fərdin şəxsiyyətini, eləcə də ailəsini və aid olduğu cəmiyyətləri müəyyənələşdirməsi səbəbi ilə şəxsi həyatın əhatəsində yer almaqdadır. Tərəf dövlətlər arasında ad dəyişiklikləri və seçimindəki məhdudiyət məsələsində ortaq zəmin olmadığından Məhkəmə bu mövzuda dövlətlərə geniş təqdirə-

¹ Matter v. Slovakia. 31534/96, Council of Europe: European Court of Human Rights, 05 June 1999. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-102842%22%5D%7D>

² Erdem v. Germany. 38321/97, Council of Europe: European Court of Human Rights, 05 July 2001. <https://www.legal-tools.org/doc/4a2597/pdf>

³ Peck v. the United Kingdom. 44647/98, Council of Europe: European Court of Human Rights, 28 January 2003. <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22003-687182-694690%22%5D%7D>

layihlik hüququ tanımışdır. Məhkəmə Stjerna Finlandiyaya qarşı¹ və Guillot Fransaya qarşı² işlərində adın söylənilməsində çətinlik, adın bir çox ləqəb qoşulmasına səbəb olması kimi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirərək qiymətləndirmə aparmış, şəxsin adına yönələn ələsalma kimi səbəblərin adın dəyişdirilməsi üçün təkbaşına yetərli səbəb olmadığını qəbul etmiş, dövlətlərin bu mövzudakı geniş mülahizə hüququnu ortaya qoymuşdur.

Şəxsin fotosəkilləri də onun şəxsiyyətinin və şəxsi həyatının ayrılmaz bir hissəsidir. Xüsusilə, şəxsin həyatının gizli tərəfi ilə əlaqədar olaraq çəkilən fotosəkillərin əhəmiyyəti böyükdür. Hər kəs üçün açıq sahələrdəki davranışların fotosəkillərdə təsviri hər zaman şəxsi həyata müdaxilə xüsusiyyəti daşımasa da, yaşayış yerindəki davranışların fotosəkillərdə təsviri şəxsi həyata müdaxilə hesab oluna bilər.

Məsələyə milli qanunvericilik çərçivəsində baxsaq, Konstitusiyanın 32-ci maddəsində nəzərdə tutulan şəxsi toxunulmazlıq hüququ ilə əhatə olunan şəxsi həyata dair məlumatlar informasiya sahəsində qanunvericilik aktlarında “fərdi məlumatlar”ın məzmununa daxil edilmişdir. Belə ki, “İnformasiya əldə etmək haqqında” 30 sentyabr 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 38-ci maddəsinə görə, əldə olunmasına məhdudiyyətlər qoyulan şəxsi həyata dair məlumatlar aşağıdakılardır:

¹ Stjerna v. Finland. 38/1993/433/512, Council of Europe: European Court of Human Rights, 25 November 1994. <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-3751&filename=001-3751.pdf&TID=thkbhnilzk>

² Guillot v. France. 52/1995/558/644, Council of Europe: European Court of Human Rights, 24 October 1996. http://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2002.07.15_Gillot_v_France.htm

– qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada qeydə alınan özəl hüquqi şəxslərdə, üzvlüyə dair məlumatlar istisna olmaqla, siyasi baxışları, dini etiqadları, əqidələri və dünya görüşlərini əks etdirən məlumatlar;

– etnik mənşə və ya irqi mənsubiyyət haqqında məlumatlar;

– cinayət işləri və ya digər hüquq pozuntularına dair işlər üzrə icraatın gedişində toplanmış informasiyalar açıq məhkəmə iclasınadək və ya hüquq pozuntusuna dair məhkəmə qərarı çıxarılanadək, yaxud insanların mənəviyyəti, şəxsi və ailə həyatının müdafiəsi, yetkinlik yaşına çatmayanın, zərərçəkənin və ya şahidin mənafeyi, yaxud ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üçün tələb edilən hallarda;

– şəxsin məhkumluğu barədə məlumatlar;

– sağlamlıq vəziyyəti haqqında məlumatlar;

– şəxslərin özəl xüsusiyyətləri, qabiliyyətləri və xarakterlərinin digər cizgiləri haqqında məlumatlar;

– sosial yardım və sosial xidmətlər göstərilməsinə dair vəsatətlər barəsində məlumatlar;

– ruhi və fiziki əzablara dair məlumatlar;

– şəxsə qarşı məişət zorakılığının törədilməsinə dair məlumatlar;

– vergi ödənişləri üzrə borclar istisna olmaqla, vergitutma ilə əlaqədar məlumatlar;

– maliyyə əməliyyatları barədə məlumatlar.

Göründüyü kimi, milli-hüquqi tənziyyətə ilə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin yanaşmasında xeyli fərqlər vardır. Məsələn, Məhkəmə maliyyə məsələləri üzrə məlumatlar barədə ümumiyyətlə mövqe bildirmir, yalnız əmək münasibətlərini 8-ci maddənin müdafiə əhatəsinə daxil edir. Eyni zamanda, cinsi həyatla bağlı məlumatları bilavasitə şəxsi həyatla əlaqələndirən Məhkəmədən fərqli olaraq, milli hüquqda bu növ məlumatlar ailə həyatına dair məlumatlara daxil edilir. O ki qaldı şəxsə qarşı məişət zorakılığının törədilməsinə dair məlumatlara, fikrimizcə, milli yanaşma daha konkretir və Məhkəmənin “fiziki və mənəvi toxunulmazlıq” anlayışı ilə ehtiva olunur. Çünki “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” 22 iyun 2010-cu il

tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq, məişət zorakılığı özündə aşağıdakı formaları birləşdirir:

✚ Məişət zəminində fiziki zorakılıq – qanunun şamil edildiyi şəxslərin birinin digərinə qəsdən fiziki təzyiq göstərməsi, yəni zor tətbiq etməklə təhlükəsizliyini pozması, döyməsi, sağlamlığa zərər vürməsi, işgəncə verməsi, azadlıq hüququnu məhdudlaşdırmasıdır;

✚ Məişət zəminində psixi zorakılıq – qanunun şamil etdiyi şəxslərin birinin digərinə qəsdən psixi təzyiq göstərməsi və ya dözülməz psixi şərait yaradılmasına yönəlmiş hərəkətlərdir;

✚ Məişət zəminində iqtisadi zorakılıq – qanunun şamil edildiyi şəxslərin birinin digərini onun mülkiyyətində və ya istifadəsində olan əmlakdan, gəlirlərdən məhrum etməsinə, iqtisadi asılılıq yaranmasına, belə asılılığı saxlamasına yönəlmiş hərəkətlərdir;

✚ Məişət zəminində cinsi zorakılıq – qanunun şamil edildiyi şəxslərin birinin digərini onun iradəsi əleyhinə seksual xarakterli hərəkətlərə məcbur etməsidir.

Sadalanın hərəkətlərin məzmunundan görünür ki, bunlar şəxsin fiziki və mənəvi toxunulmazlığını pozur. Lakin yenə də iqtisadi zorakılıq diqqətdən kənar qalır. Ona görə də məsələ ilə bağlı milli-hüquqi yanaşmanı daha məqbul sayırıq.

Qeyd olunduğu kimi, şəxsi toxunulmazlıq hüququ ailə həyatını da əhatə edir. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin “ailə həyatı” termininə verdiyi anlayış illər ərzində formalaşmışdır və Avropa cəmiyyətində bu məsələyə dair zaman-zaman dəyişən baxışları özündə ehtiva edir. Adətlər dəyişdikcə bu anlayışda dəyişikliklər davam edə bilər. Məhkəmə özünün presedent hüququnda dəfələrlə qeyd edir ki, 8-ci maddədə yer alan “ailə həyatı” anlayışı yalnız nikaha əsaslanan ailələrlə məhdudlaşmır və digər faktiki münasibətləri də əhatə edə bilər. Münasibətlərin “ailə həyatı”nı təşkil edib-etmədiyi barədə qərar verilirəkən bir sıra amillər, o cümlədən, cütlüyün birgə yaşayış-yaşama-ması, onların münasibətlərinin müddəti, birgə övlad dünyaya gətirməklə və ya başqa vasitələrlə bir-birinə bağlı olduqlarını təsdiq etmələri əhəmiyyət kəsb edir.”¹

¹ İvana Roanya. İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasında təsbit olunmuş şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnun müdafiəsi. Avropa Şurası: Strasburq, 2015, s. 30.

Məhkəmə tədqiq etdiyi məhkəmə işində ailə həyatının var olub-olmadığını konkret hadisəyə görə qiymətləndirir və 8-ci maddənin məqsədləri üçün “ailə həyatı”na aşağıdakı münasibətləri daxil edir:

- nəvələrlə nənələr və babalar arasındakı münasibətlər (Marks Belçikaya qarşı);
- yaşlarından asılı olmayaraq bacı-qardaşlar arasındakı münasibətlər (Olsson İsveçə qarşı);
- əmi, dayı, bibi, xala və onların qardaş və bacılarının uşaqları arasındakı münasibətlər (Boyl Birləşmiş Krallığa qarşı);
- valideynlərlə ikinci nikahdan doğulmuş uşaqlar arasındakı münasibətlər, yaxud valideynlərlə nikahdankənar doğulmuş və ya ər-arvad sədaqəti pozulmaqla dünyaya gəlmiş uşaqlar arasındakı münasibətlər (xüsusən valideyn uşağın atası olduğunu etiraf edibsə və tərəflər arasında sıx şəxsi münasibətlər varsa) (X İsveçrəyə qarşı);
- uşağı övladlığa götürmüş şəxslərlə və ya himayədar valideynlərlə uşaqlar arasındakı münasibətlər (Coli və Lebrun Belçikaya qarşı).

Ailə həyatı sosial, mənəvi və ya mədəni bağlarla məhdudlaşmır, həm də maddi xarakterli maraqları, məsələn, maddi təminat öhdəlikləri, vərəsəlik hüquqları, hüquqi məhdudiyətlər, yaxın qohumlar arasında əmlaka sərəncam vermə münasibətləri kimi məsələləri əhatə edir. Lakin 8-ci maddə dövlətlərin üzərinə dini nikahları tanımaq, yaxud vərəsəlik məqsədlərindən ötrü ayrı-ayrı nikahsız cütlük kateqoriyaları üçün xüsusi rejim müəyyən etmək öhdəliyi qoyan maddə kimi şərh oluna bilməz.¹

Məhkəmə tərəfindən ailə həyatına daxil edilən münasibətlər barədə qısaca məlumat verək.

Hüquqi baxımdan ana-ata və uşaq arasındakı münasibətlər hər zaman Konvensiyanın 8.1-ci maddəsinin əhatəsinə daxil olur. Evlilik münasibətlərinin varlığı, bir qayda olaraq milli hüquqa görə həll ediləcəkdir. Uşaqları ilə birlikdə yaşayıb evli olmayan cütlüklərin münasibəti sabitdirsə və evli olan ailədən fərqlənməyən həyat tərzini yaşayırlarsa, bu da qəbul edilə bilər.

Ana ilə uşaq arasındakı münasibət ananın ailə vəziyyətinə baxmadan 8-ci maddənin əhatə dairəsinə daxil olur.² Eyni qərarda Məhkəmə ana və uşaq

¹ İvana Roanya. İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasında təsbit olunmuş şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnun müdafiəsi. Avropa Şurası: Strasburq, 2015, s. 32.

² Marckx v. Belgium. Application No. 6833/74, Council of Europe: European Court of Human Rights, 13 June 1979. <https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b7014.html>

arasında ailə bağının doğum və doğumdan sonra yaranan bioloji bağ səbəbi ilə formalaşdığını qəbul etmiş və “ailə həyatına hörmət”in doğum anından etibarən uşağın ailəsinə bağlılığını təmin edən qanuni etibarın mövcudluğunu bildirmişdir.

Atanın müəyyən olunması istiqamətində Məhkəmənin yanaşması qanuni tənzimləmələrdən savayı, sosial və bioloji reallıqlara əhəmiyyət verilməsi ilə səciyyələnir.

Məhkəmənin yanaşmasına görə, evliliyin sona çatması ilə ailə həyatı sona çatmır. Boşanan ər-arvad və uşaqları arasındakı münasibətlər də 8-ci maddə əhatəsinə daxil olur. Ailə həyatı üçün birlikdə yaşamaq əsas şərt deyildir. Boughanemi Fransaya qarşı məhkəmə işində¹ göstəriləni kimi, “ailə həyatı” anlayışı bir arada yaşanılmadıqda belə, uşağın nikahdan doğulub-doğulmamasından asılı olmayaraq ana və ya ata ilə uşaq arasındakı bağı əhatə edir. Bu məhkəmə işində iddiaçının evlilikdən kənar münasibətlərdən doğulmuş və çox az münasibət qurmuş olduğu oğlu ilə arasındakı münasibətin 8-ci maddə daxilində ailə həyatı olduğuna dair qərar verilmişdir. Məhkəməyə görə, ailə həyatı üçün axtarılan əsl meyar “yetərli səviyyədə və yaxın şəxsi münasibət” olduğundan qan bağı da ailə həyatı üçün şərt deyildir.

Məhkəmə, həmçinin ailə həyatına müdaxilə ilə bağlı məsələlərə də öz münasibətini bildirmişdir. Boşanma zamanı uşağın kimdə qalması məsələsi cütlüklərdən birinə verilməsinin ailə həyatına hörmət edilməsi hüququnu pozduğu iddia edilə bilər. Bu mövzuda Məhkəmə dövlətlərə geniş hüquqlar vermişdir. Lakin Hofmann Avstriyaya qarşı məhkəmə işində² olduğu kimi, cütlüklərdən birinin dini seçimi səbəbi ilə uşaqlar üzərində haqqının məhdudlaşdırılması Məhkəmə tərəfindən 8-ci maddənin pozulması faktı kimi qiymətləndirilmişdir.

Dövlətlər ana və atanın uşaq üzərindəki hüquqlarının və uşaqla münasibət qurulması istiqamətindəki hüquqlarının yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün şərtlər çərçivəsində vacib qabaqlayıcı bütün tədbirləri həyata keçirməlidirlər. Bu cür tədbirlərin xüsusiyyəti və dərəcəsi hər məhkəmə işində ayrıca qiymətləndirməni tələb edir. Dövlət bu cür mövzularda bütün maraq və hüquqları, xüsusilə də uşağın hüquqlarını nəzərdə saxlamalıdır. Məhkəmə uşağın

¹ Boughanemi v. France. 22070/93, Council of Europe: European Court of Human Rights, 24 April 1996. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57991%22%5D%7D>

² Hoffmann v. Austria. 12875/87, Council of Europe: European Court of Human Rights, 23 June 1993. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57825>

kimdə qalması hüququ ilə şəxsi münasibət qurulması mövzularını eyni dərəcədə görməmiş, dövlətlərə uşağın kimdə qalması ilə bağlı qərarlardan savayı, şəxsi münasibət qurulmasına yönələn qərarların yerinə yetirilməsi məsələsində daha da ağır öhdəliklər müəyyən etmişdir. Hokkanen Finlandiyaya qarşı məhkəmə işində¹ iddiaçının qızı ilə şəxsi münasibət qurması hüququnun tətbiqində dövlətin səlahiyyətli nümayəndələrinin yetərli və uyğun tədbirlər almadığına qərar verildiyi halda, uşağın kimdə qalması məsələsində yekun nəticəyə gəlinməmişdir.

Ailə həyatına hörmət göstərilməsi hüququ ailəni bir araya gətirmə öhdəliyini əhatə edir. Ailədən alınaraq və dövlətin qulluq və nəzarəti altına alınan, ya da qoruyucu ailə yanına yerləşdirilən uşaqların bu vəziyyəti tələb edən şərtlər sona çatdıqda, uşağın hüquqlarını diqqətdə saxlayaraq ailənin bir araya gətirilməsi əsas məsələlərdəndir. Məhkəmə Johanson Norveçə qarşı işində² ana və atanın uşaqla şəxsi münasibət qurması və uşağın daimi olaraq onda saxlanılmasını vacib edən qabaqlayıcı tədbirlərin ancaq istisna vəziyyətlərdə alına biləcəyini, bu istisnanın da ancaq uşağın haqlı maraqlarının ola biləcəyini bildirmişdir.

Məhkəmə ana və atanın özbaşına müdaxilələrə qarşı müdafiəsinin tərəfdarıdır. Onların uşağı ilə əlaqədar qərar vermə məsələsində Məhkəmə tərəfindən müəyyən olunmuş bəzi hüquqları vardır. Bunlardan ən əhəmiyyətli olanı ana və atanın uşağı ilə əlaqədar məsələlərdə xüsusilə geri dönməz mövzularda qərar mexanizmlərində əks olunması hüququdur. Məsələn, ana və atanın istəyi xaricində və iştirakı olmadan uzunmüddətli olaraq uşağın qoruyucu ailə yanına övladlığa verilməsi məqsədilə yerləşdirilməsi yönündəki tətbiq 8-ci maddənin pozulması hesab edilmişdir.³ Uşağın istəyi və məlumatı olmadan övladlığa götürülməsi də Konvensiyanın pozulması halı hesab edilir. İrlandiya hüququnda atanın övladlıq müddətində heç bir söz haqqı olmamasının 8-ci maddənin pozulması halı kimi məhkəmə işində Məhkəmə atanın ailə həyatına hörmət göstərilməsi hüququnun pozulduğuna qərar vermişdir.⁴

¹ Hokkanen v. Finland. 19823/92, Council of Europe: European Court of Human Rights, 23 September 1994. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57911%22%5D%7D>

² Johansen v. Norway. 24/1995/530/616, Council of Europe: European Court of Human Rights, 7 August 1996. <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-22752&filename=001-22752.pdf>

³ W v. the United Kingdom. 9749/82, Council of Europe: European Court of Human Rights, 8 July 1987, <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57600%22%5D%7D>

⁴ Keegan v. Ireland. 16/1993/411/490, Council of Europe: European Court of Human Rights, 26 May 1994. <https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b6ff8.html>

Milli qanunvericiliyə nəzər salsaq, ailə həyatına daxil olan məlumatlar İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsindən fərqli olaraq, bir qədər ümumi formada müəyyən olunmuşdur. Belə ki, cinsi həyat haqqında məlumatları, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı haqqında məlumatları, ailə həyatının ayrı-ayrı məqamları haqqında məlumatları və övladlığa götürmə ilə bağlı məlumatları sadalayan qanunverici ailə həyatının ayrı-ayrı məqamlarına daxil olan ünsürləri açıqlamır. Hesab edirik ki, Məhkəmə tərəfindən müəyyən olunan “ailə həyatı” ilə əhatə olunan bütün münasibətləri məhz həmin məqamlara aid etmək olar.

Yaşayış sahəsinə hörmət hüququ. Konvensiyanın 8-ci maddəsində şəxsi və ailə həyatına hörmət daxilində şəxsin yaşayış sahəsinə də hörmət nəzərdə tutulur. Lakin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında mənzil toxunulmazlığı hüququ ayrıca bir maddədə (maddə 33) təsbit olunmuşdur. Qanunla müəyyən edilmiş hallar və ya məhkəmə qərarı istisna olmaqla, mənzildə yaşayanların iradəsi ziddinə onun mənzilinə daxil olmağa icazə verilmir. Burada bir neçə problem meydana çıxır: Konvensiya şəxsi həyata müdaxilə üçün üç şərt müəyyən edir və bu şərtlər, həmçinin mənzilə müdaxiləyə də şamil olunur. Lakin Konstitusiyada müdaxilə üçün “demokratik cəmiyyətdə zərurilik” nəzərdə tutulmamışdır. Milli, yoxsa Konvensiyanın yanaşmasının məqbul sayılmasını müəyyənləşdirmək üçün Məhkəmə təcrübəsini nəzərdən keçirək.

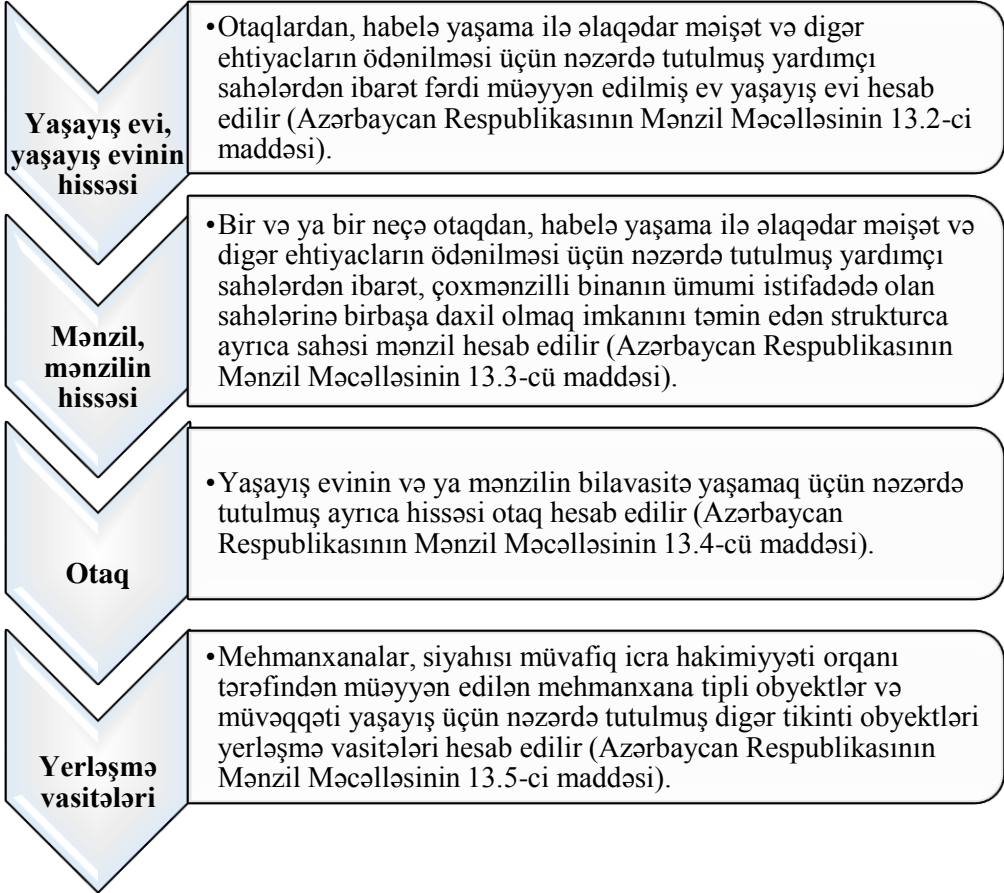
Mənzili “fərdin şəxsi həyatını davam etdirdiyi yer” olaraq qiymətləndirən Məhkəmə bu yerin kirayə və ya özəl mülkiyyət olmasından asılı olmayaraq, 8-ci maddə ilə əhatə olunduğunu vurğulayır. Lakin binada bir çox mənzilin istifadə edildiyi ümumi sahələr (pilləkənlər, lift və s.) şəxsi həyatla ehtiva olunan yerlər olmadığı üçün mənzil anlayışına daxil edilə bilməz.

Eyni zamanda iş yerləri də mənzil anlayışının daxilində düşünülə bilməz. Lakin Məhkəmə bir qərarında¹ həm iş yeri, həm də mənzil olaraq istifadə olunan ofisi fərdin şəxsi həyatını orada davam etdirməsini diqqətdə saxlayaraq mənzil anlayışı daxilində qiymətləndirmişdir.

Milli-hüquqi yanaşma “mənzil” anlayışını geniş məzmununda müəyyənləşdirir və “yaşayış sahəsi”nin məzmununa daxil edir. Belə ki, Mənzil Məcəlləsinin 12-ci maddəsinə əsasən, mənzil hüququnun obyektlərinə daxil olan yaşayış sahələri dedikdə, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq daşınmaz əmlak hesab edilən və vətəndaşların daimi yaşaması üçün

¹ Chappell v. United Kingdom. 10461/83, Council of Europe: European Court of Human Rights, 30 March 1989. <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001-73882&filename=A.R.M.%20CHAPPELL%20v.%20the%20UNITED%20KINGDOM.pdf>

yararlı olan (müəyyən edilmiş sanitariya və texniki norma və qaydalara, qanunvericiliyin digər tələblərinə cavab verən) ayrıca sahə başa düşülür. 13-cü maddənin şərtinə görə, yaşayış sahələrinə aşağıdakılar aiddir:

Göründüyü kimi, respublikamızda “mənzil” termini hüquqi baxımdan daha məhduddur. Ona görə də hesab edirik ki, “yaşayış sahəsi” anlayışı geniş məzmununa malik olduğu üçün Konvensiya normalarına istinad zamanı “mənzil” deyil, “yaşayış sahəsi” terminindən istifadə olunsa, daha düzgün olar. Bundan əlavə, otağı və yerləşmə yerlərini də yaşayış sahəsi kimi qəbul edən milli-hüquqi yanaşmanın mövqeyi daha dolğun hesab oluna bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, yaşayış sahəsinə hörmət edilməsi hüququ məsələsində dövlətlərin neqativ (müdaxilə etməmə) öhdəlikləri olduğu kimi,

pozitiv öhdəlikləri də vardır. Dövlətlər ayrı-ayrı şəxslərdən bu hüququn pozulmasına yönələn müdaxilələrə qarşı qoruyucu tədbirlər alacaqdır.¹

Məhkəmə yaşayış olan evin ictimailəşdirilməsini yaşayış sahəsinə hörmət göstərilməsi hüququna müdaxilə olaraq uyğunlaşdırmaqda isə bu müdaxilənin hüquqazidd olub-olmadığını 8-ci maddənin 2-ci bəndindəki ölçülərə görə qiymətləndirir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ictimailəşdirmə məsələsində dövlətlərə sosial, siyasi və iqtisadi səbəblərlə geniş bir imtiyaz hüququ verilmişdir.

Mənzilin axtarılması və mənzildəki əşyaların zəbt edilməsi də müdaxilə hallarından biri hesab olunur. Bu zaman edilən müdaxilənin 2-ci bəndə uyğunluğu yoxlanılır. Analoji qayda axtarış zamanı da nəzərə alınmalıdır.

Şəxsin yaşayış sahəsinə hörmət edilməsi hüququ üzrə qeyd olunanları ümumiləşdirərək, bu hüququn da şəxsi həyatla bilavasitə əlaqəli olduğunu xüsusi vurğulamaq istərdik. Çünki yaşayış sahəsi fərdin şəxsi və ailə həyatını davam etdirdiyi bir yer olduğu üçün bir çox özəl məlumatların mənbəyi hesab oluna bilər. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında mənzil toxunulmazlığı hüququnun şəxsi toxunulmazlıq hüququ ilə eyni maddədə təsbit olunmasını daha məqsədmüvafiq hesab edirik.

Yazışma sirtinə hörmət hüququ. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsi ilə qorunan şəxsi və ailə həyatına dair məlumatların əhatə dairəsi ilə yanaşı, bu növ məlumatların əldə olunması və ötürülməsi üsul və vasitələri də tənziyyətə predmetinə daxildir.

Yazışma sirtinə hörmət hüququnun çox vaxt digər şəxsi həyata hörmət göstərilməsi hüquqları ilə birlikdə pozulduğu görülməkdədir ki, telefon dinlənilməsi də bunun bariz nümunələrindəndir. Klass və digərləri Almaniyaya qarşı məhkəmə işində² iddiaçılar qeyd edirlər ki, 13 avqust 1968-ci il tarixli “Məktub, Poçt və Telekommunikasiya Gizliliyinin Məhdudlaşdırılması Haqqında” Qanunun bəzi qurumlara şəxsin məktub və poçtunu açmaq və araşdırmaq, teleqram mesajlarını oxumaq, telefon danışıqlarını dinləmək və yazmaq səlahiyyəti verməsinə yazışma sirtinə hörmət hüququna hörmət göstərilmə-

¹ Velosa Barreto v. Portugal. 40/1994/487/569, Council of Europe: European Court of Human Rights, 21 November 1995. <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-79142&filename=001-79142.pdf>

² Klass and others v. Germany. 5029/71, Council of Europe: European Court of Human Rights, 6 September 1978. <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57510>

sinin pozulması kimi yanaşılmışdır. Bu məhkəmə işində iddiaçıların məlumat əldə etməsinə müdaxilə etmədiyi halda adı keçən qanundan irəli gələrək, hər kəsin məktub, poçt və telekommunikasiyanın potensial olaraq izləmə biləcəyi tələbi ilə əlaqədar qanuni tənzimləmələrin bütün istifadəçiləri əlaqələndirdiyi və iddiaçıların da qanundan təsirləndikləri və “zərər çəkmiş şəxs” olduqları qəbul edilərək, 8-ci maddəyə uyğunluğu yoxlanılmışdır. Məhkəmə mübahisəni qanundan irəli gələrək tədqiq etdikdə, mübahisəli dövlətin milli təhlükəsizlik məqsədilə və cəza ilə nizamsızlığın qarşısını almaq üçün demokratik bir cəmiyyətdə zəruri olan bu qanunla müdaxiləsinin haqlı olduğuna qərar vermişdir. Məhkəmə bu qərarında xüsusilə cavabdeh dövlətdə müdaxiləni tənzimləyən qanunların dövlətin səlahiyyətli qurumları tərəfindən sui-istifadəsinə qarşı yetərli və təsirsiz müdafiə sistemi qurulub-qurulmadığını da müəyyənləşdirmişdir.

Məhkəmə cəzaçəkmə müəsisələrindəki həyatın məhdud olduğunu və bəzi məhdudlaşdırmalar gətirdiyini qəbul etməklə birlikdə buradakı tutulan və məhkum olunanların da yazışma sirlərinə hörmət göstərilməsi hüquqlarının olduğunu bildirməkdədir. Golder İngiltərəyə qarşı məhkəmə işində¹ məhkum edilmiş iddiaçının onu təhqir edən həbsxana nəzarətçisinə qarşı iddia qaldırmaq hüququndan istifadə etmək üçün vəkili ilə görüşmək istəyinin rədd edilməsi məhkəmənin əsas mövzusunun formalaşdırmaqdadır. Cavabdeh dövlət müdaxilənin nizamnaməyə uyğun və Konvensiyanın 8.2-ci maddəsi anlamında demokratik bir cəmiyyətdə vacib olduğunu müdafiə etmişdir. Məhkəmə müdaxilənin vacibliyini qiymətləndirərkən həbsdə olmanın üstün və məqbul şərtlərinin də qiymətləndirilməsi vacibliyini vurğulayaraq iddiaçının vəkili ilə xəbərləşməsinə maneələr törədilməsini 8-ci maddənin pozulması kimi qəbul etmişdir.

Tutulmuş şəxslərin və məhkumların yazışmalarının oxunması da digər bir müdaxilə formasıdır. Campbell İngiltərəyə qarşı işində² Məhkəmə vəkillə aparılan yazışmaların konfidensial xarakter daşdığına və bunlara edilən müdaxilənin əsaslandırılmış bir açıqlaması olmasının vacibliyində diqqət çəkmişdir. Məhkəməyə görə, yalnız istisna hallarda bütün yazışmalara müdaxilə mümkündür. Məhkəmə “məktubun içində, normal yoxlama üsulları ilə ortaya

¹ Golder v. The United Kingdom. 4451/70, Council of Europe: European Court of Human Rights, 21 February 1975. file:///C:/Users/User/Downloads/001-57496.pdf

² Campbell v. the United Kingdom. 13590/88, Council of Europe: European Court of Human Rights, 25 March 1992. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57771%22%5D%7D>

çıxmayacaq qanundan kənar bir məlumat olduğu məsələsində əsaslı bir şübhə olması” halında açılmasını qəbul edər. Buradakı əsaslı tələb mövcud şərtlərdə dəyişə biləcəkdir. Məktubun oxunula bilməsi isə “səlahiyyətli şəxslərin, məktubun daxilinin cəzaçəkmə müəssisəsinin və ya başqalarının etibarlılığını təhlükəyə atması və ya başqa formalarda cinayət təşkil etməsi nəticəsi kimi keçərli səbəbləri varsa” mümkündür. Deməli, tutulan şəxsin və ya məhkumun yazışmalarına edilən müdaxilələrdə aparılan yazışmanın məzmunu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, Silver və digərləri İngiltərəyə qarşı məhkəmə işində¹ iddiaçıların məktublarının cəzaçəkmə müəssisəsinin rəhbərliyi tərəfindən göndərilməməsi və tamamilə yoxlanılması 8.2-ci maddədəki meyarlarla qiymətləndirilmişdir. Əlaqədar qərarda cəza və nizamsızlığın qarşısını almaq məqsədilə edilən bəzi müdaxilələrin cəzaçəkmə müəssisəsi haqqındakı məlumatları və hədələmə xarakterli sözləri əhatə edən məktublara göndərilməməsini cəza və nizamsızlığın qarşısını almaq məqsədilə uyğun və yetərli görünən Məhkəmə 8.1-ci maddənin pozulmadığı nəticəsinə gəlmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci maddəsinin 4-cü bəndinə görə, hər kəsin yazışma, telefon danışmaları, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatın sirlini saxlamaq hüququna dövlət təminat verir. Bu hüquq qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada cinayətin qarşısını almaqdan və ya cinayət işinin istintaqı zamanı həqiqəti üzə çıxarmaqdan ötrü məhdudlaşdırıla bilər. Analogi normalar sahəvi qanunlarda da nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin “Şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun təmin edilməsi” adlı 16-cı maddəsi “poçt, teleqraf və digər göndərişlərin üzərinə həbs qoyma, onu yoxlama və götürmə, telefon və digər qurğularla aparılan danışmaların və başqa rabitə və texniki kanallar vasitəsi ilə ötürülən məlumatların və başqa məlumatların tutulmasını yalnız Məcəllə ilə müəyyən edilmiş hallarda, bir qayda olaraq, məhkəmənin qərarı ilə həyata keçirilməsini” təsbit edir. Bunun üçün cinayət təqibi üzrə sübut əhəmiyyətinə malik olan məlumatların olmasını güman etməyə kifayət qədər əsaslar olması vacib şərtidir. Göründüyü kimi, yazışma sirlinə hörmətə müdaxilə üçün legitim maraqlardan yalnız cinayətlərin qarşısının alınması və cinayət işinin istintaqı milli hüquqda əsas götürülmüşdür.

¹ Silver and others v. The United Kingdom. 5947/72; 6205/73; 7052/75; 7061/75; 7107/75; 7113/75; 7136/75, Council of Europe: European Court of Human Rights, 25 March 1983. <https://ddhh.es/wp-content/uploads/2020/09/silver-reino-unido.pdf>

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, “şəxsi məlumat” Konvensiyanın 8-ci maddəsində, Konstitusiyanın 32 və 33-cü maddələrində nəzərdə tutulan şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ baxımdan məhdud mənə kəsb edən anlayışdır. Ona görə də leqal termin olan “fərdi məlumat” ifadəsi daha məqbuldur. Fərdi məlumatların müdafiəsi ilə bağlı qəbul edilmiş ilk beynəlxalq sənəd olan “Fərdi məlumatların avtomatlaşdırılmış qaydada işlənməsi ilə əlaqədar şəxslərin qorunması haqqında” 1981-ci il tarixli Avropa Şurası Konvensiyasının 2-ci maddəsinin a bəndində fərdi məlumatlar “şəxsiyyəti müəyyən edən və ya müəyyənləşdirilməyə imkan verən real şəxsə (məlumat subyekti) aid bütün məlumatlar” şəklində izah edilmişdir.

“Fərdi verilənlərin işlənməsi və bu növ verilənlərin sərbəst fəaliyyətinə dair fərdlərin müdafiəsi haqqında” 1995-ci il tarixli Avropa İttifaqı və Avropa Parlamenti Direktivinin¹ 2-ci maddəsinin a bəndində verilən anlayışda isə fərdi məlumatlar “müəyyən edilmiş və ya müəyyən edilə bilən real şəxs haqqındakı bütün məlumatlar” kimi əks olunmuşdur.² “Müəyyən edilə bilən şəxs” anlayışı altında isə Direktiv birbaşa və ya dolay yolla, xüsusilə şəxsiyyət vəsiqəsi nömrəsinə və ya fiziki, fizioloji, əqli, iqtisadi, mədəni və ya sosial şəxsiyyətinə xas olan bir və ya daha çox amilə istinad edərək müəyyən edilə bilən şəxsi nəzərdə tutur. Göründüyü kimi, qeyd olunan normalar fərdi məlumatları şərh edərkən, hüquqi şəxslərə aid verilənləri nəzərdə tutmur. 2002/58/AT sayılı Elektron Rabitə Direktivinin preambulasında əks olunan 12-ci maddədə elektron rabitə sektorunda fiziki şəxslərlə yanaşı, hüquqi şəxslərə aid fərdi məlumatların da müdafiə altına alınma biləcəyi bildirilmişdir.³ Dövlətdaxili hüquqda fərdi məlumatlara dair yanaşma II Fəsildə unudulmaq hüququnun şərh zamanı qeyd olunmuşdur. Qeyd etməliyə ki, milli-hüquqi yanaşma beynəlxalq-hüquqi sənədlərdən o qədər də fərqlənir.

¹ Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31995L0046>

² Christopher Kuner. *European Data Privacy Law and Online Business*, Oxford University Press, 2003, p. 49.

³ Aydın Akgül. *Kişisel Verilerin Korunması Açısından İdarenin Hukuki Sorumluluğu ve Yargısal Denetimi*, Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2013, s. 10.

3.4. Fərdi məlumatların həyat tsikli və əlaqədar hüquqlar

Fərdi məlumatlarla bağlı məlumat subyektinin hüquqları fərdi məlumatlarla bağlı informasiya prosesinin mərhələlərindən asılı olaraq müəyyən olunur. Eyni zamanda, informasiya sahiblərinin də hüquq və vəzifələri həmin mərhələlər üzrə konkretləşdirilir. Ona görə də fərdi məlumatlarla bağlı informasiya proseslərinin ardıcılıqla şərhə daha məqsədmüvafiqdir. Bunu “fərdi məlumatların hüquqi rejimi” və ya “fərdi məlumatların həyat tsikli” adlandırmaq olar. “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda fərdi məlumatlarla bağlı müxtəlif əməliyyat və proseslərə anlayış verilsə də, bu prosesi əhatə edən vahid anlayış istifadə olunmamışdır. Fərdi məlumatların həyat tsiklinin komponentlərinə ayrı-ayrılıqda nəzər yetirək.

Fərdi məlumatların toplanılması – subyekt barəsində fərdi məlumatların sənədləşdirilmiş qaydada qanuna uyğun olaraq əldə edilməsini əhatə edir. Fərdi məlumatların toplanılmasının iki forması vardır: məcburi və könüllü.

Məcburi qaydada fərdi məlumatların toplanılmasına qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda yol verilir. Məsələn, “Biometrik informasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq, biometrik məlumatların toplanılması.

Könüllü formada fərdi məlumatların toplanılmasına yalnız subyekt tərəfindən verilmiş yazılı, o cümlədən gücləndirilmiş elektron imzalı elektron sənəd formasında razılıq və ya özünün yazılı təqdim etdiyi məlumatlar əsasında yol verilir.

Fərdi məlumatların işlənməsi – fərdi məlumatlar üzərində aparılan əməliyyatlar (fərdi məlumatların yazılması, sistemləşdirilməsi, təzələnməsi, dəyişdirilməsi, çıxarılması, adsızlaşdırılması, saxlanması, ötürülməsi, məhv edilməsini əhatə edir. “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 9.3-9.4-cü maddəsində deyilir ki, fərdi məlumatlar dəqiq, tam olmalı və zərurət yarandıqda təzələnməlidir. Fərdi məlumatların işlənməsi çoxsaylı əməliyyatları özündə birləşdirir ki, bu əməliyyatlara qanunverici öz münasibətini bildirmişdir:

- **fərdi məlumatların adsızlaşdırılması** – fərdi məlumatların, onun subyektinin kimliyini müəyyənləşdirməyə imkan verməyən vəziyyətə salınması;

- **fərdi məlumatların verilməsi** – fərdi məlumatların qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada sorğu əsasında maddi daşıyıcılarla və ya informasiya texnologiyaları vasitəsilə istifadəçilərə təqdim edilməsi;

- **fərdi məlumatların yayılması** – fərdi məlumatların kütləvi informasiya vasitələri, habelə informasiya sistemləri ilə açıqlanması və ya fərdi məlumatlarla şəxslərin hər hansı digər üsulla tanış olmasına imkan yaradılması;

- **fərdi məlumatların transsərhəd ötürülməsi** – fərdi məlumatların qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədindən əlaqədar beynəlxalq təşkilatlara, başqa ölkələrin dövlət və ya yerli özünüidarə orqanlarına, hüquqi və ya fiziki şəxslərinə verilməsi;

- **fərdi məlumatların məhv edilməsi** – informasiya sistemindən fərdi məlumatların silinməsi, məzmununun sonradan bərpa edilməsi mümkün olmayan vəziyyətə salınması və ya fərdi məlumatlar olan maddi daşıyıcıların məhv edilməsi.

Fərdi məlumatların qorunmasında məlumat subyektinin onun şəxsi məlumatları üzərində aparılan əməliyyatlara razılığı, məlumat subyektinin məlumatların işlənməsi prosesində iştirak etməsini və məlumatları idarə etməsini verilənlərin işlənməsində qanuniliyi təmin edən vacib amillərdən biridir. Bir sıra münasibətlərdə bəlli vəziyyətlərdə fərdi məlumatların toplanılması, işlənməsi və saxlanılmasından əvvəl əlaqədar şəxsin razılığının alınmasının vacib olduğu bildirilmişdir.¹ Bu cür tənzimləmələrdə icazənin verilməsinin məqsədi həyata keçirilən fəaliyyətlərin hüquqa uyğunluğunu təmin etməkdir. Beynəlxalq və regional normalar birmənalı şəkildə məlumat subyektinin razılığını ön plana çəkir. “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 8-ci maddəsində isə məsələyə aşağıdakı kimi münasibət bildirilmişdir:

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş qaydada fərdi məlumatların məcburi şəkildə toplanılması və işlənməsi halları istisna olmaqla, hər hansı şəxs barəsində fərdi məlumatların toplanılmasına və işlənməsinə yalnız subyekt tərəfindən verilmiş yazılı, o cümlədən gücləndirilmiş elektron imzalı elektron sənəd formasında razılıq və ya özünün yazılı təqdim etdiyi məlumatlar əsasında yol verilir. Subyektin fərdi məlumatların işlənməsi üçün yazılı razılığa daxil edilməlidir: subyektin kimliyini müəyyənləşdirməyə imkan verən məlumatlar; subyektdən razılıq alan mülkiyyətçinin və ya operatorun kimliyini müəyyənləşdirməyə imkan verən məlumatlar; fərdi məlumatların toplanılması və işlənməsi məqsədi; subyekt tərəfindən

¹ Article 29 Data Protection Working Party. Opinion 15/2011 on the definition of consent, 01197/EN WP187, 13.07.2011. http://ec.europa.eu/justice/policies/privacy/docs/wpdocs/2011/wp187_en.pdf

işlənilməsinə razılıq verilmiş fərdi məlumatların və onların işlənilmə əməliyyatlarının siyahıları; subyektin razılığının qüvvədə olma dövrü və onun geri götürülməsi şərtləri; fərdi məlumatların müvafiq informasiya sistemində müəyyən olunmuş saxlanma müddəti başa çatdıqdan və ya subyektin ölümündən sonra onun barəsində toplanılmış fərdi məlumatların qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məhv edilməsi və ya arxivləşdirilməsi şərtləri. Subyekt vəfat etdikdə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada ölmüş elan edildikdə, xəbərsiz itkin düşmüş, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edildikdə, habelə yetkinlik yaşına çatmadığı, özü razılıq vermək iqtidarında olmadığı hallarda bu Qanunla tələb olunan razılıq müvafiq olaraq onun vərəsələri, qanuni nümayəndələri, valideynləri və ya himayəçilərindən biri tərəfindən verilir. Subyektdən onun fərdi məlumatlarının toplanılması və işlənilməsi üçün razılığın alınması haqqında sübutun təqdim olunması vəzifəsi mülkiyyətçinin və ya operatorun üzərinə düşür. Vəfat etmiş şəxslər barəsində fərdi məlumatların işlənilməsinə subyektin sağlığında qadağan qoyulmamışdırsa, həmin məlumatlar qanunvericiliklə müəyyən olunmuş hallarda işlənilə bilər. Açıq fərdi məlumatların toplanılmasını və işlənilməsini həyata keçirən mülkiyyətçi və ya operator subyektin tələbi ilə həmin məlumatların açıq fərdi məlumatlar kateqoriyasına aid olduğunu sübut etməlidir.

Məlumatın şəxsi müəyyənləşdirə bilən olub-olmaması mənasında incələnməsi üçün lazım olan digər bir məsələ isə ləqəblərdən istifadə edən verilənlərin, şifrəli verilənlərin və anonim verilənlərin olmasıdır. Ləqəbdən istifadə edilən verilənlər, xüsusilə statistik məqsədlərlə birdən çox şəxslə bağlı birdən çox məlumatın toplanması vacibliyində, bu şəxslərin müəyyənləşdirilə bilməməsi üçün adlarının başqa adlarla dəyişdirilməsi vəziyyətində yaranan verilənlərdir. Bəzi müəlliflər şifrələnmiş məlumatların və saxta məlumatların fərdi məlumatlarla bağlı qanunvericiliyə əsasən qorunmasının maddi cəhətdən ağır və bahalı olacağını iddia edirlər (xüsusən də tibbi tədqiqatlar kimi uzunmüddətli tədqiqatlardan danışarkən).¹

Adsızlaşdırılmış verilənlərdə aparılan əməliyyatların nəticəsində müəyyən edilə bilən fərdlə verilən arasındakı əlaqə qoparılmaqla, fərdin kimliyinin təsbiti imkansız hala gətirildiyindən, verilənlərin aid olduğu şəxslər üçün

¹ Lucas Bergkamp – Jan Dhont. Data Protection in Europe and the Internet: An Analysis of the European Community's Privacy Legislation in the Context of the World Wide Web // The EDI Law Review, 2000, No. 7, p.74.

əlyetərliyi mümkün olmamaqdadır. Bu səbəblə, ədəbiyyatda adsızlaşdırılmış (anonim) verilənlər fərdi məlumatlar hesab olunmur.¹ Həmçinin 95/46/AT sayılı Avropa İttifaqı Direktivinin birinci bölməsinin 26-cı maddəsində də anonim verilənlərin fərdi məlumatlar olmadığı bildirilmişdir. Milli hüquqa nəzər salsaq, “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 5.3-cü maddəsinə müvafiq olaraq, adsızlaşdırılmış məlumatlar açıq fərdi məlumatlar kateqoriyasına daxil edilir və açıq kateqoriyalı fərdi məlumatların konfidensiallığının təmin edilməsi tələb olunmur.

Fərdi məlumatların informasiya sistemi dedikdə, fərdi məlumatların bəlli meyarlara görə tənzimlənərək işləndiyi bir qeydiyyat sistemi başa düşülür. Qısa sözlə, bu sistem qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada fərdi məlumatların toplanılmasını, işlənilməsini və mühafizəsini təmin edən informasiya sistemidir. İnformasiya sistemləri elektron və ya adi qaydada həyata keçirilməlidir və bu zaman fərdi məlumatların təsnifləşdirilməsindən istifadə olunur. Məsələn, ad, soyad və ya şəxsiyyəti təsdiq edən sənədin nömrəsi və s. 95/46/AT sayılı Avropa İttifaqı Direktivində “fərdi məlumatların informasiya sistemi” yerinə “fərdi məlumatların sənədləşdirilməsi sistemi” terminindən istifadə edilmişdir. Direktivdə fərdi məlumatların sənədləşdirmə sistemi müəyyən bir meyara görə əldə edilə bilən formada qurulmuş fərdi məlumat sistemi olaraq izah edilir. Bu verilənlər sisteminin mərkəzi və ya mərkəzi olmayan və ya funksional və ya coğrafi əsasda bölünməmiş olması əhəmiyyətli deyildir.

Fərdi məlumatların həyat tsiklində subyektlərin dairəsi də xüsusi qeyd olunmalıdır. Bura fərdi məlumatların operatoru, mülkiyyətçisi və istifadəçisi aid edilir. Qanunvericiliyə görə, fərdi məlumatların operatoru dedikdə, fərdi məlumatların toplanılmasını, işlənilməsini və mühafizəsini həyata keçirən fərdi məlumatların mülkiyyətçisi və ya onun bu funksiyaları müəyyən həcmdə və şərtlərlə həvalə etdiyi dövlət və ya yerli özünüidarə orqanı, hüquqi və ya fiziki şəxs başa düşülür. 95/46/AT sayılı Avropa İttifaqı Direktivində fərdi məlumatlarla işləyənlər verilənlərdən məsul olan və fərdi məlumatların istifadəçisi olaraq iki qrupa bölünürlər. Direktivdə verilənlərdən məsul olanlar – fərdi məlumatların necə və hansı məqsədlər üçün istifadəsinə təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə qərar verən fiziki və

¹ Walden Ian. Anonymising Personal Data // International Journal of Law and Information Technology, 2002, C.10, S.2, pp. 224-237.

ya hüquqi şəxs, rəsmi dövlət qurumu, müəssisə və ya digər qurumlardır. Verilənlərdən məsul olan şəxs verilənləri müdafiə edən səlahiyyətli şəxsdən fərqlidir. Verilənləri müdafiə edən səlahiyyətli şəxs bir müəssisədə fərdi məlumatların qorunması qaydalarına riayət etməkdə məsul olan şəxsdir. Verilənlərdən məsul olan şəxs fərdi məlumatların istifadəçisindən də fərqli biridir. Direktivə görə, fərdi məlumatların istifadəçisi verilənlərdən məsul olan şəxsin təlimatına əsasən fərdi verilənləri işləyən fiziki və ya hüquqi şəxs, rəsmi qurum, təşkilat və ya digər qurumlardır. “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda fərdi məlumatların istifadəçisi yalnız özü üçün zəruri informasiyanın əldə olunması məqsədilə səlahiyyətləri daxilində mülkiyyətçi tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada və həcmdə fərdi məlumatlardan istifadə hüququ verilmiş dövlət və ya yerli özünüidarə orqanı, hüquqi və ya fiziki şəxs kimi qəbul edilmişdir.

Fərdi məlumatların transsərhəd ötürülməsi həm “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsi, həm də 1981-ci il Konvensiyası ilə tənzimlənir. 14-cü maddəyə görə, fərdi məlumatların transsərhəd ötürülməsi zamanı bu məlumatların təhlükəsizliyi mülkiyyətçi və ya operator tərəfindən təmin edilir. Fərdi məlumatların transsərhəd ötürülməsi aşağıdakı hallarda qadağan edilir:

- Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi üçün təhdid yaratdığıda;
- fərdi məlumatların ötürüldüyü ölkənin qanunvericiliyi həmin məlumatların Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş səviyyədə hüquqi mühafizəsini təmin etmədikdə.

Subyektin fərdi məlumatların transsərhəd ötürülməsinə razılıq verdiyi, habelə fərdi məlumatların ötürülməsinin subyektin həyat və sağlamlığının qorunması üçün zəruri olduğu hallarda fərdi məlumatların transsərhəd ötürülməsi onların hüquqi mühafizəsi səviyyəsindən asılı olmayaraq həyata keçirilə bilər.

Fərdi məlumatların ölkələr arasında ötürülməsi ilə əlaqədar beynəlxalq hüquqda da tənzimləmələr mövcuddur. Avropa Şurasının 108 sayılı Müqaviləsinin 12-ci maddəsi bir tərəf dövlətdən digərinə ötürülən məlumatların şəxsi həyat səbəbi ilə qadağan edilməsini, ya da xüsusi bir icazəyə əsasən bloklanması qadağan edir. 181 sayılı Əlavə Protokolla edilən tənzimlənməyə görə, fərdi məlumatların Müqaviləyə tərəfdar olmayan dövlətlərə və ya beynəlxalq təşkilatlara transsərhəd ötürülməsi üçün o ölkənin və ya beynəlxalq

təşkilatın Müqaviləyə uyğun fərdi məlumatları müdafiə sistemində malik olmaları vacibdir.

95/46/AT sayılı Avropa İttifaqı Direktivində ümumi olaraq kifayət qədər bir müdafiə sistemi olmayan üçüncü ölkələrə fərdi məlumatların transferini qadağan edən qayda qəbul edilmişdir. Direktiv yetərli müdafiə sisteminin tənzimlənməsində xüsusilə diqqət edilməsi vacib olan şərtləri müəyyən etmişdir. Bu şərtlər verilənlərin xüsusiyyəti, emalı və müddəti, transsərhəd ötürən ölkə və transsərhəd qəbul edən ölkə, üçüncü ölkədə keçərliliyi olan ümumi və lokal hüquq qaydaları, bu ölkədə riayət edilən qaydalar və tətbiq edilən təhlükəsizlik tədbirləridir. 2000-ci ildə Avropa Parlamenti ABŞ tərəfindən fərdi məlumatların müdafiəsində Avropa İttifaqı normalarına uyğunlaşdırmaq məqsədilə qəbul etdikləri Safe Harbor prinsiplərini fərdi məlumatların müdafiəsi baxımından uyğun bir tənzimləmə olaraq qəbul etmişdir. Safe Harbor prinsipləri Avropa İttifaqına üzv dövlətlərdə fərdi məlumatları transsərhəd ötürmək istəyən ABŞ müəssisələrinin riayət edəcəkləri prinsipləri əhatə etməkdədir:¹

¹ Safe Harbor Privacy Principles. <https://www.enisa.europa.eu/topics/threat-risk-management/risk-management/current-risk/laws-regulation/data-protection-privacy/safe-harbor-privacy-principles>

Xəbərdarlıq

- Məlumat subyektlərinə fərdi məlumatlarının toplandığı və necə istifadə ediləcəyi barədə məlumat verilməlidir. Təşkilat şəxslərin hər hansı bir sorğu və ya şikayətlə təşkilatla necə əlaqə qura biləcəyi barədə məlumat verməlidir.

Seçim

- Məlumat subyektlərinin fərdi məlumatların toplanılmasını və üçüncü şəxslərə ötürülməsini dayandırmaq seçimi olmalıdır.

Üçüncü şəxslərə transsərhəd ötürmə

- Üçüncü şəxslərə fərdi məlumatların ötürülməsi yalnız müvafiq məlumatların qorunması prinsiplərinə əməl edən digər təşkilatlar üçün keçərlidir, yəni fərdi məlumatların eyni səviyyədə müdafiəsini təmin etməyən üçüncü şəxslərə transsərhəd ötürülməsinə yol verilməməlidir.

Təhlükəsizlik

- Fərdi məlumatların tamlığı və təhlükəsizliyi üçün lazımı tədbirlər görülməli, toplanmış məlumatların itirilməsinin qarşısını almaq üçün əlabatan səylər göstərilməlidir.

Düzgünlük

- Fərdi məlumatlar toplandıqda məqsədlə əlaqəli və uyğun olmalıdır.

Əlyetərlik

- Məlumat subyektləri onlar haqqında toplanılan məlumatlara daxil olmaq və səhv olduqda onları düzəltmək və ya silmək imkanına malik olmalıdırlar.

Təminat (tətbiq)

- Bu qaydaları tətbiq etmək üçün təsirli vasitələr olmalıdır.

3.5. Fərdi məlumatların mühafizəsi üzrə dövlətlərin öhdəlikləri

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 8.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan müdaxilələrin, yəni qabaqlayıcı tədbirlərin 8-ci maddəyə uyğun olub-olmadığı qiymətləndirilərkən əlaqədar dövlətə “qiymətləndirmək hüququ” adlı bəlli bir səlahiyyət verilmişdir. Buna ilk dəfə 10-cu maddə (ifadə azadlığı) əhatəsindəki *Handyside* (07.12.1976) qərarında toxunulsa da, bu prinsip 8-ci maddə ilə əlaqədar olaraq açılan məhkəmə işləri baxımından da keçərlidir. Həmin qərara görə: “... Dövlət qulluqçuları ölkələrindəki əhəmiyyətli güclərlə birbaşa və sürətli təmasları səbəbi ilə beynəlxalq hakimlərlə müqayisədə daha yaxşı qərar verə biləcək vəziyyətdədirlər. Bu baxımdan, vacib kütləvi ehtiyacın səviyyəsi məsələsində ilk qiymətləndirməni yerli səlahiyyətli qurumlar həyata keçirməlidir.” Bu o deməkdir ki, 10-cu maddə dövlətlər üçün həm hüquq yaratma, həm də hüququ tətbiq etmə üzrə səlahiyyətlər müəyyənləşdirir. Lakin yekun qərar vermə səlahiyyəti Məhkəməyə aid olduğu üçün yerli orqanlara verilən qiymətləndirmə hüququnun doğru istifadə edilib-edilmədiyini məsələsi Məhkəmənin rəyinə əsasən, dəyişikliklərlə nəticələnə bilər. Məhkəmə qiymətləndirmə hüququna birincisi, 8-ci maddədə edilən müdaxilənin 2-ci bəndində bildirilən dövlət maraqlarına görə yerində olub-olmadığını bildirərkən, eləcə də dövlətin bu məsələ ilə bağlı pozitiv öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün yetərinə say göstərib-göstərmədiyini qiymətləndirərkən öz yanaşmasını bildirir. X və Y Niderlanda qarşı məhkəmə işində¹ dövlətin öhdəlikləri ilə əlaqədar bu ifadələrə yer verilmişdir: “8-ci maddə sadəcə dövləti müdaxilə etməyə məcbur edə bilməz. Bu neqativ öhdəliklərlə yanaşı, şəxsi həyata və ailə həyatına təsirli bir şəkildə hörmət göstərilməsinin təbiətində olan pozitiv öhdəliklər də ola bilər. Bu öhdəliklər fərdlərin öz aralarındakı münasibətlər sferasında belə şəxsi həyata hörmət göstərilməsini təmin edəcək qabaqlayıcı tədbirlər görməyi əhatə edə bilər.”

Axtarış və götürmə məsələlərində isə Məhkəmə Konvensiyaya tərəfdar dövlətlərin bəzi cinayətlər haqqında maddi sübut tapmaq üçün yaşayış sahələrinin axtarılması və götürmənin icrası kimi qabaqlayıcı tədbirlərə müraciət edə biləcəyini qəbul etməkdədir. Bu cür qabaqlayıcı tədbirlər normalda bir

¹ X and Y v. the Netherlands. 8978/80, Council of Europe: European Court of Human Rights, 25 March 1985. https://www.coe.int/t/dg2/equality/domesticviolencecampaign/resources/x%20and%20y%20v%20the%20netherlands_EN.asp

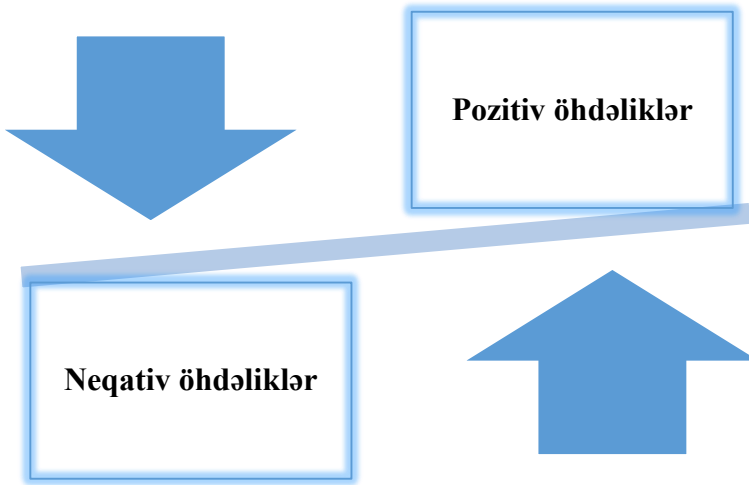
fərdin 8.1-ci maddə çərçivəsindəki şəxsi həyat və ya ailə həyatına dair hüquqlarına müdaxilə mənasına gəlməməli, mütləq şəkildə belə tədbirləri izah etmək üçün istifadə edilən səbəblər əlaqədar və yetərli olmalıdır və hədəflənən məqsədə görə qeyri-mütənasib olmamalıdır. Məhkəmə bundan başqa, əlaqədar qanunların və tətbiqlərin fərdlər üçün yetərli və təsirli müdafiə mexanizmləri təmin etməsi məsələsində məmnun olmağı da axtarmaqdadır. Məhkəmə prosesləri axtarıqların “qanuni” olması ilə “özbaşınalığa və istismara qarşı üsul baxımından yetərli mexanizmlərə sahib” olması şərtlərinə fokuslanmışdır. Bu mənada, tərəf dövlətlər bildirilən mövzuda qiymətləndirmə hüququna sahib olmasına baxmayaraq, milli qanunların səlahiyyətli subyektlərə məhkəmədən alınmış axtarış qərarı olmadan axtarış əmri vermə və axtarış etmə icazəsi verdiyi vəziyyətlərdə məhkəmələr xüsusilə həssas davranmalıdır.

Məhkəməyə görə, fərdlər 8-ci maddənin qoruma altına aldığı hüquqlar məsələsində səlahiyyətli subyektlərin özbaşına müdaxiləsinə qarşı qorunacaqsansa, bu cür səlahiyyətlər məsələsində çox ciddi sədlərdən formalaşan bir çərçivə olmalı və məhkəmə hər bir işdə keçərli olan xüsusi şərtlərə baxaraq haqqında bəhs edilən məhkəmə işində nəzərdən keçirilən müdaxilənin hədəflənən məqsədə uyğun olub-olmadığını qiymətləndirməlidir.

Axtarış əmri məhkəmələrə verildikdə, yəni məhkəmə nəzarətinin bir hissəsi olduqda, 8-ci maddənin tələblərini yerinə yetirəcək səviyyədə yetərli müdafiə olması ehtimal olunur. Milli qanunlar əvvəlcədən məhkəmədən qərar alınmadan yaşayış sahələrinin axtarışına icazə verildikdə, axtarış yalnız axtarıqları tənzimləyən digər qanunların fərdlərin hüquqlarına yetərincə qoruma təmin etdiyi vəziyyətlərdə 8-ci maddəyə uyğun olur. Məsələn, Funke Fransaya qarşı məhkəmə işində¹ gömrük orqanları iddiaçının xaricdəki malları haqqında məlumat almaq üçün evini axtarmışlar və Fransa qanunlarına görə qanundan kənar xüsusiyyətlər daşıyan gömrük cinayətləri ilə əlaqədar olaraq xaricdəki bank hesabları haqqında sənədləri müsadirə etmişlər.

Ümumilikdə, Konvensiyanın 8-ci maddəsi əhatəsindəki şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ baxımından dövlətlərin öhdəliklərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

¹ Funke v. France. 10828/84, Council of Europe: European Court of Human Rights, 25 February 1993. <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57809%22%5D%7D>

Pozitiv öhdəliklər. Əsas hüquq və azadlıqların müdafiəsindən bəhs etdikdə uzun müddət bu hüquqların neqativ status hüquqlar əhatəsində olduğu nəzərdən keçirilərək dövlətin hər zaman müdaxilə etməmə öhdəliyi altında olduğu düşünülmüşdür. Dövlətin vətəndaşı əsas hüquq və azadlıqlar sahəsində sərbəst buraxması və bu sahəyə müdaxilə etməməsi şərt olaraq qəbul edilmişdir. Lakin bu klassik və yerli anlayış insan hüquqları anlayışının beynəlxalq səviyədə müdafiə olunmağa başlaması ilə bərabər dəyişməyə başlamışdır. Xüsusilə, Konvensiya öhdəliklərinin tətbiq olunub-olunmadığını müəyyənləşdirən İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi insan hüquqlarının qorunmasında formalaşmış klassik anlayışa fərqli bir baxış tərzini gətirmişdir. Dövrün tələbindən irəli gələrək, pozitiv öhdəliklər anlayışı neqativ status hüquqlar əhatəsində dövlətin neqativ öhdəliklərinin bu hüquqların təsirli bir şəkildə istifadəsi üçün yetərli olmadığına gətirib çıxarmışdır. Məhkəmə proseslərində meydana gələn bu anlayış şəxsi hüquq və azadlıqların təsirli bir formada müdafiəsi üçün dövlətin toxunulmazlıq öhdəliklərini yerinə yetirməsinin yetərli olmadığını bildirməkdədir. Bu mənada dövlətin şəxsi hüquq və azadlıqların təsirli bir şəkildə müdafiəsi üçün bir sıra öhdəlikləri mövcuddur. Son 30 il müddətində Məhkəmə Konvensiya əhatəsində pozitiv öhdəlikləri artan bir perspektivdə araşdırmaqdadır. Pozitiv öhdəliklərin tələbləri dövlətlərin fərqli formalarda ortaya çıxan fəaliyyətlərini əhatə etməkdədir. Məhkəmənin hakimlərindən Martens “pozitiv öhdəliklər” anlayışını “tərəf dövlətlərin etməsi tələb olunan fəaliyyətlər” olaraq izah etmişdir.

Hər nə qədər pozitiv öhdəliklər anlayışının meydana çıxma tarixini tam olaraq müəyyənləşdirmək mümkün olmasa da, şəxsi hüquq və azadlıqların müdafiəsi məsələsində inkişaf edən ehtiyaclar diqqətə alınaraq, Məhkəmə hələ də bu öhdəliklərin inkişafına həyata keçirdiyi proseslərlə töhfə verməkdədir.

Müasir dövrdə dövlətin hüquqlardan istifadə etməsinə müdaxilə etməməsi, hüquqların təsirli formada istifadəsi üçün yetərli olmayıb, dövlətin hərəkətə keçərək fərdlərə hüquqların istifadəsi üçün uyğun bir mühit təmin edilməsi vacibdir. Beləliklə, fərd hüquqlarını təsirli bir şəkildə istifadə edə biləcəkdir. Hüquqlar baxımından öhdəliklərin müəyyən edilməsi, əlaqədar hüququn əhatəsini müəyyən etmək üçün olduqca əhəmiyyətlidir. BMT Konvensiyası ilə əlaqədar Steiner və Alstonun fikirləri də bu mənada qiymətləndirilməlidir. BMT-nin 1966-cı il tarixli Şəxsi və siyasi hüquqlararası Konvensiyası, 1979-cu il tarixli Qadınlara qarşı hər növ ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi Konvensiyası və digər insan hüquqları Konvensiyalarının mənə və məzmununu anlamaq üçün dövlətlərin bu hüquqlarla əlaqədar vəzifələrini tədqiq etmək köməklik göstərəcəkdir. Bəzi öhdəliklərə diqqət yetrisək, həm haqqında bəhs edilən hüquqların mənasını izah etmək, həm də perspektivlərini tənzimləmək və inkişaf strategiyalarına diqqəti cəlb etmək mümkün olacaqdır. Daha sonra bu tədqiqat hüququn, dövlətin əlaqədar vəzifələri daxilində həll ediləcək və beləcə hüququn məzmununu, ya da hazırlanan məzmununu açıq bir anlayış olaraq əldə etməyimizi təmin edəcəkdir.¹

Pozitiv öhdəliklərin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün Məhkəmə qərarlarının məzmununa baxmaq lazımdır. Bu mənada Şuenin yazılarında² Konvensiyadakı hüquqlara dair dövlətlərin pozitiv öhdəliklərinə yönələn daha nəzəri bir izah tapa bilərik. Şue pozitiv və neqativ hüquqlar arasında ənənəvi fərqi rədd edərək vurğulayır ki, ənənəvi ayrı-seçkilik dövlətin müsbət və ya mənfi vəzifələri əsasında həyata keçirilmişdir. Müəllif hər hüququn tam mənası ilə təminatı üçün bir çox vəzifənin yerinə yetirilməsinin vacibliyini bildirmişdir. O, klassik ayrı-seçkilikdə həyata keçirilən vəzifə bölgüsündə sadəcə dövlətə vəzifəni yükləmək, ya da yükləməmək şəklində sadə bir ayrı-seçkilikdən daha

¹ Steiner H.J., Alston P. *International Human Rights in Context*, Oxford University Press 2. Edition Oxford, 2000, pp. 180-181.

² Shue Henry. *Basic Rights: Subsistence, Affluence, and US Foreign Policy*, Princeton University Press, Second Edition, Princeton, New Jersey, 1996, 236 p.

məzmunlu olaraq dövlət orqanlarının ayrı-ayrı vəzifələrinin müəyyən edilməsi vacibliyini bildirərək üç növ vəzifə müəyyən etmişdir:

1. Hüquqdan məhrum olmağa qoymayan vəzifələr;
2. Hüququ məhrumiyyətdən qoruyan vəzifələr;
3. Məhrumiyyət şəklində yardım vəzifəsi.

Şuenin yanaşmasının maraqlı cəhəti ondadır ki, o, həmçinin fərdlərin fiziki təhlükəsizliyi üçün də fərqli vəzifə olduğunu bildirmişdir:

1. İnsanın fiziki təhlükəsizliyinin ortadan qaldırılmaması üçün vəzifələr – hüquqdan məhrum olmağa qadağa qoyan vəzifələr;
2. İnsanın fiziki təhlükəsizliyinin digər insanlar tərəfindən qadağan olunmasını qadağa edən vəzifələr – hüququn yoxluğundan qoruyan vəzifələr;
3. Hüquqdan məhrum olanlara yardım vəzifəsi.

Bu mənada ayrı-seçkiliyi vəzifə halında tənzimləyən Şue bəzi hüquqların mənfi vəzifələr gətirməsinə qarşı digər hüquqların müsbət vəzifələr gətirdiyi anlayışını yanlış hesab etməkdədir. Pozitiv öhdəliklər anlayışı da xarakterik olaraq klassik ayrı-seçkiliyi rədd etməkdədir. Xüsusilə neqativ status hüquqları əsasında dövlətin mənfi öhdəliklərini aradan qaldıraraq bu hüquqların da dövlətə bir çox öhdəliklər verdiyini vurğulamaqdadır.

Şuenin yuxarıdakı izahı onu göstərir ki, əsas hüquqlar Konvensiyada qorunduğu şəkli ilə dəyişik formalardakı fərqli çətinlikləri dövlətə əlavə vəzifə olaraq yükləyər. Pozitiv və neqativ öhdəliklər arasındakı xüsusi tarazlıq bəlli hüquqlar baxımından dəyişiklik göstərsə də, əsas təməl hüquqlar üçün pozitiv öhdəliklər qalmaqdadır. Bu səbəblə, Konvensiyada tərəf dövlətlərin Konvensiyaya uyğunlaşmaq başlıca öhdəlikləri olduğu üçün pozitiv öhdəliklər altında olmaları da məntiqi olaraq qaçılmazdır.

Son olaraq qeyd etmək istərdik ki, hüquq və azadlıqlar sahəsində dövlətin pozitiv öhdəliyi “nəticə alma” öhdəliyi olmayıb, bir “üstünlük”, yəni “mümkünü etmə tələbi”dir. Eyni zamanda, pozuntunun fərddən fərdə baş vermə halında (üfüqi tətbiq etmə) bu pozuntuya dövlətin münasibəti onunla şərtlənir ki, dövlət faktiki olaraq müdaxilədən yenə cavabdehlik daşımaqdadır.

Pozitiv öhdəliklərlə bağlı bəzi məhkəmə qərarlarına müraciət etməyi məqsəduyğun sayırıq:

Şəxsi həyat və cinsi toxunulmazlıqla bağlı pozitiv öhdəliklər. Ruhi xəstə olan bir şəxsə ögey atası tərəfindən təcavüz edilməsi ilə bağlı X və Y Niderlandda qarşı məhkəmə işində Məhkəmə Hollandiya cinayət hüququnun çatışmazlıqlarını və şəxsə əyani və təsirli müdafiə təmin edilməsini ön plana çəkmiş,

dövlətin pozitiv öhdəliklərini yerinə yetirmədiyinə qərar vermişdir. Qərar da 8-ci maddənin məqsədinin fərdi dövlət orqanlarının özbaşına müdaxilələrindən qarşı qorumaq olsa da, bu neqativ öhdəliyə əlavə olaraq, dövlətin şəxsi həyata və ya ailə həyatına təsirli bir şəkildə hörmət göstərmənin əsasında dayanan bəzi pozitiv öhdəliklərinin də ola biləcəyini bildirmişdir. Bu öhdəliklərin şəxsi həyatın qorunması məqsədilə övladlığa götürmə qaydalarını, hətta fərdlərin öz aralarındakı münasibətləri də əhatə edəcəyini bildirmişdir. Bu qərar fərdlər arasındakı münasibətləri tənzimləmək üçün dövlətlərə pozitiv tədbirlər gətirməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Xüsusilə dövlətlər tərəfindən uşaqlar və digər həssas qrupa daxil olan şəxslərin müdafiəsi üçün lazımi hüquqi əsasın formalaşdırılması və övladlığa götürülən uşaqların vəziyyətlərinin araşdırılaraq pis münasibətə məruz qalmalarına maneçilik göstərilməsi vacib idi. Sadəcə cinayət qanunlarında bu cür pis münasibətlərə cəza verilməsi yetərli olmayıb, fərdlərin müdafiəsi üçün lazımi xüsusi hüquq sahəsində də tənzimləmələr edilməlidir.¹

Stubbings və digərləri İngiltərəyə qarşı məhkəmə işində Məhkəmə şəxsi hüquq əhatəsində pozitiv öhdəliyin hüdudlarını müəyyən etmişdir. Qərar iddiaçı dörd qadın və uşaqları arasındakı fərqli şəxslər tərəfindən edilən ağır cinsi təcavüzə məruz qaldıqlarını iddia qaldırmaları ilə bağlıdır. İddiaçılar illər sonra psixoloji müalicə alana qədər məruz qaldıqları təcavüzün xüsusiyyətinə agah olmadıqlarını müəyyən etmişlər və təcavüzlərə qarşı hüquqi müdafiədən istifadə etmişlər. Lordlar Kamerası² 1980-ci il tarixli “İddia müddəti haqqında” Akta görə, iddiaçıların altı il əvvəl 18 yaşını tamamladıqları zaman iddia qaldırmalarının qadağan olunduğunu müəyyən etmişdi. Bununla yanaşı, iddiaçılar təsirli hüquq yolundan məhrum olduqlarından İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə müraciət etmişlər. Məhkəmə İngilis Cinayət hüququnda cinsi təcavüzün ağır bir cəza sayıldığını, bu cəzalarda iddia müddətinin tətbiq olunmadığını, cəzanın ağır olduğunu və iddia sahiblərinin bu mənada cinayət işi açma biləcəyini bildirmişdir. Ancaq şəxsi hüquq baxımından iddia müddəti qaydalarının tətbiqinin hüquqi olduğunu və Konvensiyanın 8-ci maddəsinin fərdlərin şəxsi həyatını müdafiədə hüdudsuz bir qanuni yol tutması şəkildə dövlətlərə pozitiv bir öhdəlik yükləmədiyini bildirmişdir. Bu səbəblə 8-ci maddənin pozulmadığı nəticəsinə gəlinmişdir.

¹ Mowbray Alastair. The Development of Positive Obligations under the European Convention on Human Rights by the European Court of Human Rights. Hart Publishing, Oxford, 2004, p. 128.

² İngiltərə hüquq sistemindəki bu cür məhkəmə işlərinə baxan məhkəmədir.

Stubbings qərarından göründüyü kimi, fərdlərin şəxsi həyatı qorunarkən cinayət hüququ və şəxsi hüquq bir tam olaraq qəbul edilmiş və dövlətlərə bu tam əhatəsində fərdlərin cinsi istismardan müdafiəsi öhdəliyi gətirilmişdir. Lakin məhkəmələrdə fərdlərə 8-ci maddə əhatəsində sərhədsiz bir qanuni tənzimləmənin çox geniş bir öhdəlik olacağını qəbul edərək dövlətlər baxımından bunun məhdudlaşdırıla biləcəyi bildirilmişdir.

Fərdi məlumatların əldə olunması hüququ ilə bağlı pozitiv öhdəliklər. Fərdi məlumatlar şəxsi həyatın bir hissəsidir. Bu mənada, həm fərdi məlumatları əldə edə bilməmək şəxsi həyata müdaxilə olaraq qiymətləndiriləcəkdir, həm də başqalarının bu məlumatları əldə edə bilməməsinin şəxsi həyata müdaxilə olaraq qəbul edilməsi və vacib tədbirlərin alınması şərtidir.

Gaskin və başqaları İngiltərəyə qarşı məhkəmə işində¹ iddiaçı kiçik yaşda dövlətin müdafiəsi altına alınmış və yetkinlik yaşına çatana qədər burada qalmışdır ki, onun tələbi bu dövrə aid bütün sənədlərinin əlyətərliyinin təminatı ilə bağlıdır. Məhkəmə qərarında dövlətin 8-ci maddədən qaynaqlanan pozitiv öhdəliyi üzrə sosial xidmət mənbələrinin konfidensiallığını təmin etməkdən irəli gələn dövlət marağı ilə fərdin şəxsi həyatı haqqındakı məlumatları əldə etmək hüququ arasında ədalətli bir tarazlıq qurulub-qurulmadığını qiymətləndirmişdir. Məhkəmə fərdlərin öz uşaqlarını və ilkin inkişaf dövrlərini bilmək və anlamaq üçün lazımı məlumatları əldə etmək hüququnu tanıyaraq, bu hüququn fərdin razılığına bağlı olmasını prinsip olaraq 8-ci maddəyə uyğun hesab etmişdir. Lakin fərdin uyğunsuz olaraq icazə vermədiyi hallarda son qərarı verəcək bir səlahiyyətin olması vacibliyini də bildirmişdir. Belə bir tətbiqin olması 8-ci maddənin pozulması mənasına gələcəyi bildirilmişdir. Bu mənada dövlətlərə fərqli bir pozitiv öhdəlik yüklənmişdir.

Məhkəmə Guerra və digərləri İtaliyaya qarşı məhkəmə işi² əhalini yaşadıkları bölgədə olan bir kimya fabrikinin gətirdiyi risklərlə əlaqədar məlumatlandırılmamaq və fabrikdə reallaşa biləcək qəzalarla əlaqədar qabaqleyici tədbirlər almamaq mövzusu ilə əlaqədardır. Bu məhkəmə işində Məhkəmə çevrəyə gələ biləcək ciddi zərərin şəxslərin rifahına mənfi yöndə təsir edə biləcəyi və onları şəxsi və ailə həyatlarını pozacaq şəkildə evlərində oturma hüquqlarından məhrum edə biləcək reallığı ilə 8-ci maddənin pozulacağına qərar

¹ Gaskin v. United Kingdom. 10454/83, Council of Europe: European Court of Human Rights, 7 July 1989. <https://swarb.co.uk/gaskin-v-the-united-kingdom-echr-7-jul-1989/>

² Guerra and Others v. Italy. 116/1996/735/932, Council of Europe: European Court of Human Rights, 19 February 1998. http://www.hrcr.org/safrica/environmental/guerra_italy.html

vermişdir. Bu qərar dövlətlərə ətraf mühitin çirkləndirilməsindən mənbələnən ciddi risklərlə əlaqədar olaraq yerli əhalinin məlumatlandırılması mövzusunda dövlətlərə pozitiv bir öhdəlik yükləmişdir.

Ad seçimi üzrə pozitiv öhdəliklər. Burghartz və başqaları İsveçrəyə qarşı məhkəmə işində¹ iddiaçı İsveçrə qanunlarına görə evli qadınlar soyadı olaraq ərlərinin soyadından əvvəlki soyadının istifadə hüququna malik olmalarına baxmayaraq, bu hüququn təmin olunmadığı üçün şikayət etmişdir. Məhkəmə qərarında bildirmişdir ki, Konvensiyanın 8-ci maddəsi adlar hüququnda açıq müddəalar əks etdirməməkdədir. Bu, fərdin adı, şəxsiyyətinin və ailə əlaqələrinin müəyyən edilməsində istifadə edilən bir vasitə olaraq fərdin şəxsi və ailə həyatı ilə əlaqəlidir. Bir dövlət hüququ mövzusu olaraq cəmiyyətin və dövlətin adların tənzimlənməsi mövzusu ilə maraqlanması və tənzimləmə müəyyənləşdirməsi zəruridir. Qeyd olunan məhkəmə işində iddiaçının özünə görə akademik dünyada tanınan soyadını istifadə etməsinin onun karyerasına əhəmiyyətli şəkildə təsir edə biləcəyini bildirilərək, mövcud iddianın 8-ci maddənin əhatəsində olduğu bildirilmişdir. Məhkəmə bu işdə Konvensiyanın 14-cü maddəsində tənzimlənen ayrı-seçkiliyin qadağan olunması ilə mövzunu əlaqələndirərək, məsul dövlətin ərlərin soyadı məsələsində “tərəfsiz və məqbul ittihamın səlahiyyətini” təmin edə bilmədiyini qeyd etmiş və 8-ci maddənin pozulduğuna qərar vermişdir.

Guillot Fransaya qarşı məhkəmə işində² 8-ci maddənin ön adlara tətbiq olunub-olunmayacağı qiymətləndirilmişdir. İddiaçı qızına “Fleur de Marie” adını vermək istəmişdir. Doğum, ölüm və evliliklərin qeydiyyatını aparan yerli orqanlar müqəddəs adların olduğu təqvimdə olmadığı üçün bu adı qeydiyyatla almaqdan imtina etmişdir. Yerli orqanlar tərəfindən ön ad olaraq “Fleur-Marie” məsləhət verilmişdir. Cütlük bu vəziyyətin şəxsi və ailə həyatlarına hörmət hüququnun pozulduğunu iddia etmişdir. Məhkəmə 8-ci maddənin pozulmadığına qərar vermiş və Fransız yerli orqanları iddia sahiblərinin “Fleur-Marie” adını qeydiyyatla almalarına icazə vermişdir.

Uşaq hüquqlarının qorunması üzrə pozitiv öhdəliklər. W və başqaları İngiltərəyə qarşı məhkəmə işində³ iddiaçı və həyat yoldaşının ailəvi problemləri

¹ Burghartz v. Switzerland. 16213/90, Council of Europe: European Court of Human Rights, 22 February 1994. <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57865>

² Guillot v. France. 52/1995/558/644, Council of Europe: European Court of Human Rights, 24 October 1996. http://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2002.07.15_Gillot_v_France.htm

³ W v. the United Kingdom. 9749/82, Council of Europe: European Court of Human Rights, 8 July 1987. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57600%22%5D%7D>

mövcuddur. Bu səbəblə üçüncü oğlan uşaqlarını könüllü olaraq baxım üçün yerli səlahiyyətli orqanlara təslim etmişlər. Daha sonra yerli orqan valideynin razılığı olmadan uşağın qəyyumluğunu valideynlərindən almışdır. Övladlığa götürmə komissiyası yenə valideynə xəbər vermədən yerli orqanın qərarını təsdiqləmiş, uşağı övladlıq olaraq başqa bir ailəyə vermiş, iddiaçı və həyat yoldaşının uşaqla görüşünə məhdudiyət qoymuşdur. Nəticə etibarilə sosial xidmət qurumu iddiaçı və həyat yoldaşının uşaqla görüşməsinə tamamilə qadağan etmişdir. Bundan əlavə, qərara qarşı iddiaçı və həyat yoldaşı Ali Məhkəmədə iddia qaldırsa da, Ali Məhkəmə uşağın övladlığa götürən ailədə qalmasına qərar vermişdir.

Məhkəmə bu iş üzrə ailə həyatına hörmət hüququnun pozulmasına qərar vermiş və qərarında dövlətlərin ailə həyatına hörmət məsələsində pozitiv öhdəlikləri olduğunu bildirmişdir. Bu mənada uşaqların dövlətin müdafiəsi altına alınması və təbii valideynləri ilə görüşməsinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar olaraq, verilən qərarların həssas və çox çətin qərar olduğu qəbul edilmiş, lakin yerli orqanların bu səlahiyyətindən istifadə edərkən sərt tətbiqin qəbul edilməyəcəyi bildirilmişdir: "...Müəyyən edilməsi tələb edilən valideynlərin qərar vermə müddətinin hamısına maraqlarının müdafiəsi əsas şərtə riayət edəcək dərəcədə daxil edilib-edilmədikləridir. Edilməmişlərsə, ailə həyatlarına hörmət göstərilməmiş deməkdir və bu qərardan irəli gələn müdaxilə 8-ci maddədəki mənası ilə "məcburi" olaraq görülə bilməz."

Konvensiyanın 8-ci maddəsi əhatəsində ailə həyatına hörmət göstərmək valideynlərin təkrar bir yerə gətirilməsi məsələsində bir pozitiv öhdəlik təşkil edir. Bu öhdəlik əsasən uşağın qulluğunu dövlət orqanına verən keçici əmrə artıq ehtiyac duyulmadığında meydana gəlir. Məhkəmə bu öhdəliyin yerinə yetirilməsi üçün zəruri saydığı vəziyyətlərdə uşağın dövlətin qulluğunda qalması və valideynlərin övladı ilə təkrar bir araya gəlməsi arasında ədalətli bir tarazlıq yaradılmalı olduğunu bildirmişdir. Məhkəmə bu tarazlığı formalaşdırmağa çalışarkən xüsusilə haqqında danışılan maraqların təbiətinə və ciddiliyinə görə valideynlərin maraqlarının qarşısına keçilə biləcək olan uşağın marağına daha çox əhəmiyyət verilməsini bildirmişdir.

Beləliklə, şəxsi həyatın toxunulmazlığı fərdin şəxsiyyətini inkişaf etdirmək və mənəvi dəyərlərini müdafiə altına almaq üçün başqaları tərəfindən bilinməsini istəmədiyi halların yaratdığı və qorunması hüquqi baxımdan zəruri olan həyat fəaliyyəti üzərindəki əsas şəxsi hüququdur. Ona görə də pozitiv öhdəliklərin yerinə yetirilməsi zamanı bu məqamlar nəzərə alınmalıdır.

Ümumilikdə, insan hüquqları məsələsində dövlətin neqativ sahədə “şaqli” öhdəliyini yerinə yetirməsi ilə yanaşı, pozitiv, yəni “üfüqi” öhdəliklərinin də tənzimlənməsi əsl vəzifə olaraq qəbul edilməkdədir. Analoji öhdəliklər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də öz əksini tapmaqdadır. Bu cür pozitiv öhdəliklər həm dövlətin informasiya siyasətinin istiqamətlərinə daxildir, həm də müxtəlif təhlükəsizlik məsələlərinin tənzimlənməsi zamanı meydana çıxır. Belə ki, fərdi məlumatlardan məsul olan şəxsin fərdi məlumatların təhlükəsizliyinə qarşı öhdəlikləri “Fərdi Məlumatlar haqqında” Qanunun 5-ci maddəsində tənzimlənmişdir. Qanunda qeyd edilir ki, fərdi məlumatlar toplanıldığı andan mühafizə olunur və bu məqsədlə daxilolma (əldə olunma) növünə görə konfidensial və açıq kateqoriyalara bölünür. Konfidensial fərdi məlumatlar qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş tələblərə uyğun səviyyədə mülkyyətçi, operator və bu məlumatlara giriş hüququ olan istifadəçilər tərəfindən mühafizə olunmalıdır. Konfidensial fərdi məlumatlar qanunla müəyyən olunmuş hallar istisna olmaqla, üçüncü şəxslərə yalnız subyektin razılığı əsasında verilə bilər. Açıq fərdi məlumatlar kateqoriyasına müəyyən olunmuş qaydada adsızlaşdırılmış, subyekt tərəfindən açıq elan olunmuş və ya ümumi istifadə üçün yaradılmış informasiya sisteminə subyektin razılığı ilə onun barəsində daxil edilmiş məlumatlar aiddir. Şəxsin adı, soyadı və atasının adı daimi açıq fərdi məlumatdır. Xüsusi kateqoriyalı məlumatlar, onların xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla, konfidensial, həm də açıq fərdi məlumatlar kateqoriyasına aid edilə bilər. Fərdi məlumatların mühafizəsi mülkyyətçilər və operatorlar tərəfindən təmin olunmalıdır. Fərdi məlumatların toplanılması, işlənməsi və mühafizəsi sahəsində fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər fəaliyyət müddətində və işdən çıxdıqdan sonra həmin məlumatların yayılmaması barədə yazılı iltizam verməlidirlər. Telekommunikasiya, poçt rabitəsi, ünvan və digər sahələr üzrə cəmiyyətin informasiya təminatını ödəmək məqsədilə ümumi istifadəli informasiya sistemlərinə subyektin yazılı razılığı əsasında onun təqdim etdiyi məlumatlar (adı, soyadı, atasının adı, doğulduğu tarix və yer, cinsi, vətəndaşlığı, telefon nömrəsi və elektron ünvanı, yaşadığı və olduğu yer, ixtisası və iş yeri, məşğul olduğu fəaliyyət növü, ailə vəziyyəti, şəkli və digər məlumatlar) daxil edilə bilər. Fərdi məlumatlar ümumi istifadəli informasiya sistemlərinə açıq mənbələrdən daxil edildikdə, həmin informasiya sisteminin operatoru daxil edilən məlumatların tərkibini və əldə edilmə mənbəyini subyektə bildirməlidir. Bu məlumatlar subyektin, məhkəmənin və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanının yazılı tələbi ilə həmin informasiya sistemindən təxirə salınma-

dan çıxarılmalıdır. Mülkiyyətçi və ya operator fərdi məlumatların mühafizəsinin (o cümlədən təsadüfi və icazəsiz məhv edilməsinin, itirilməsinin, qanunsuz müdaxilənin, dəyişdirilməsinin və digər halların qarşısının alınmasının) təmin edilməsinə zəmanət verən texniki-təşkilati tədbirlər görməlidir. Fərdi məlumatların mühafizəsinə dair tələblər müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən olunur. Fərdi məlumatların arxivləşdirilməsinə aid qaydalar Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Qanunun 6-cı maddəsi isə fərdi məlumatların toplanılması, işlənməsi və mühafizəsi sahəsində dövlət tənzimləməsinin əsas formalarını müəyyənləşdirir. Maddədə fərdi məlumatların toplanılması, işlənməsi və mühafizəsi sahəsində dövlət tənzimləməsi tədbirləri kimi milli informasiya məkanının fərdi məlumatlar bölümünün formalaşdırılması və onun təhlükəsizliyinin təmin olunması, bu sahədə təhdidlərin və mühafizə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, fərdi məlumatların toplanılmasının və işlənməsinin hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsi, fərdi məlumatların toplanılması və işlənməsi zamanı əsas insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi, fərdi məlumatların toplanılması və işlənməsi üzrə fəaliyyətin lisenziyalaşdırılması, fərdi məlumatların informasiya sistemlərinin dövlət qeydiyyatının aparılması, fərdi məlumatların informasiya sistemlərinin, habelə müvafiq informasiya texnologiyaları vasitələrinin sertifikatlaşdırılması, fərdi məlumatların informasiya sistemlərinin yaradılması və tətbiq edilməsi sahəsində hüquqi və texniki sənədləşdirmənin standartlaşdırılması, fərdi məlumatların informasiya ehtiyatlarının və sistemlərinin və onların layihə sənədlərinin dövlət ekspertizasının həyata keçirilməsi, dövlət idarələrarası fərdi məlumatların informasiya sistemlərinin yaradılması və idarə edilməsi sahəsində dövlət tənzimləməsi göstərilmişdir.

3.6. Fərdi məlumatların qorunması üzrə xarici dövlətlərin təcrübəsi: müqayisəli hüquqi təhlil

Avropada bir çox dövlətlərin qanunvericiliyində fərdi məlumatların mühafizəsi ilə bağlı qanunlar qırx ildən artıqdır ki, yer tutmaqdadır. Müasir dövlətlərin demək olar ki, hamısı bu mövzuda əsas qanunlar qəbul etmişlər. Hələ də bu sahədə bir tənzimləmə etməmiş dövlətlər isə bəzi səbəblərlə fərdi məlumatların beynəlxalq normalarda təsbit olunan prinsiplər əsasında

müdafiəsinə çalışmaqdadırlar. Bu istiqamətdə meyl etmənin əsas səbəbi daha əvvəl avtoritar rejimlərin olduğu ölkələrdə təkrar bu təcrübələrin yaşanması üçün əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə əhəmiyyət verilməsidir. Digər səbəb isə elektron ticarət də başda olmaqla texnologiya ilə inkişaf edən ticarətin önündəki maneələri aradan qaldırma istəyindən irəli gəlir.¹

Fərdi məlumatların qorunması üzrə Avropa təcrübəsi

Almaniya. Fərdi məlumatlar haqqında ilk sahəvi qanun 1970-ci ildə Almaniya qəbul edilmiş Hessen vilayətinin “Fərdi məlumatların mühafizəsi haqqında qanun” hesab edilir. Həmin qanun sonradan bütün Avropada bu qəbildən olan sənədlərin hazırlanması üçün əsas kimi götürülmüşdür. Qanunda qeyd edilmişdir ki, “informasiya axınları cəmiyyətin sinir mərkəzini təşkil edir və vətəndaşlar haqqında informasiyanın əldə edilməsi onu “ictimai qüvvəyə çevirir.”²

Alman Mülki Qanunu şəxsi həyatın müdafiəsinə və şəxsi həyatın da içində əks olunduğu ümumi şəxsi hüquqların müdafiəsinə yönələn normalara yer verməmişdir. Lakin buna baxmayaraq, şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ Alman qanunvericiliyində təsbit olunmuş digər hüquqlar çərçivəsində müdafiə oluna bilmişdir. Məsələn, şəxsin həyatı, bədəni, sağlamlığı və azadlığı üzərindəki hüquqları açıq şəkildə müdafiə olunmuşdur. Bundan başqa, ad üzərindəki hüquq da ayrıca əks olunmuşdur. Fərdin şərəf və ləyaqəti isə həm cəza hüququ, həm də mülki hüquq baxımdan müdafiə altına alınmışdır. Lakin belə tənzimləmələrin şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququna yetərli zəmanət verdiyi deyilə bilməz. Alman Mülki Qanununda nəzərdən keçirilən dəyərlər arasında şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun sayılmaması, bu hüququn Alman xüsusi hüququnda mütləq bir hüquq xüsusiyyətini daşmadığı nəticəsini ortaya qoymaqdadır. Dolayısı ilə Alman Mülki Qanununda mütləq hüquq xüsusiyyətini daşıyan dəyərlərdən kənar qalan şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququna yönələn təcavüzlər səbəbi ilə hüquqi məsuliyyətin ortaya çıxması imkanı da yoxdur.

Bununla belə, 1949-cu il tarixli Almaniya Konstitusiyasının 1-ci maddəsində insan şərəf və ləyaqətinin müqəddəs olduğu elan edilməklə dövlət

¹ David Banisar. Freedom of Information and Access to Government Record Laws Around the World. The Freedom info Global Survey, 2004, p. 2.

² Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrzalı Ş.S. İnformasiya hüququ: Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, s. 158.

orqanlarının buna hörmət göstərmək və qorumaqla məsul olduqlarının bildirilməsi və 2-ci maddəsində də hər kəsin başqalarının hüquqlarını pozmadığı, konstitusional nizamə, ya da əxlaqa zidd davranmadığı müddətcə şəxsiyyətini sərbəst inkişaf etdirmə hüququnun olduğunun izah edilməsi vəziyyəti dəyişdirmişdir. Eyni zamanda, Konstitusiyanın 10-cu maddəsində məktub, poçt və xəbərleşmənin gizliliyi və 13-cü maddəsində mənzil toxunulmazlığı əsas hüquq olaraq müdafiə altına alınmışdır. Bu yolla Konstitusiyada təsbit olunmuş ümumi şəxsi hüquqlar və bu hüquq əhatəsinə daxil olan şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ mütləq bir hüquq xüsusiyyətini qazanmışdır.

Alman cinayət hüququnda sadəcə şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququna ediləcək təcavüzləri cinayət kimi qəbul edən bir normaya rast gəlinmir. Yalnız Cinayət Məcəlləsinin 123 və 124-cü maddələrində mülkiyyət hüququnun müdafiəsi əsası ilə deyil, fərdin azadlığının müdafiəsinə əsaslanan mənzil toxunulmazlığının pozulması cinayət olaraq kriminallaşdırılmışdır.¹ 201-ci maddədə bir şəxsin ictimaiyyətə xitab etməyən danışıqlarının səs yazma səlahiyyəti olmayan başqa şəxs tərəfindən lentə alınması və belə bir lentin istifadəsi və ya üçüncü bir şəxsin istifadəsinə təqdim edilməsi qadağan edilmişdir. Bu maddə yalnız səslərin lentə alınmasını deyil, eyni zamanda telefon dinlənilməsini və hər cür gizli dinləmə alətini istifadə edərək ictimaiyyətə açıqlanmayan danışıqların müəyyən edilməsini də cinayət olaraq tənzipləmişdir. Bəzi hallarda gizli dinləmə edilə biləcəyinə icazə verilsə də, lakin gizli çəkilişlə bağlı tənzipləmə edilməmişdir.²

İsveçrə. İsveçrə hüququnda həm şəxsi hüquq sahəsində, həm də dövlət hüququ sahəsində şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnu müdafiə edəcək qanunlara rast gəlinir. İsveçrədə şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun “ümumi şəxsiyyət hüququ” anlayışı daxilində müdafiə olunduğu görülməkdədir. Bu ümumi şəxsiyyət hüququ İsveçrə mülki qanunvericiliyində 27 və 28-ci maddələrdə tənziplənmiş və şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnu da əhatəsinə almaqla şəxsə gələ biləcək bütün təcavüzlərə qarşı müdafiə altına almışdır.

İsveçrədə dövlət hüququ sahəsində isə konstitusiyaya hüququ baxımından İsveçrə Federal Konstitusiyasında şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnu tənzipləyən hər hansı bir normaya rastlanmamaqdadır.

¹ Jescheck Hans Heinrich. Alman Federal Cumhuriyeti Ceza Hukukuna Giriş (Çev. Feridun Yenisey). Birinci Baskı, İstanbul: Beta Yayınları, 1989, s. 75.

² Sağlam Fazıl. Türk ve Alman Anayasa Hukukları Açısından Gizli Ses Kaydı // AÜSBF Dergisi, 1975, C. XXX, No: 1-4, Ankara, Mart – Aralık, s. 107-116.

İsveçrə cinayət hüququ baxımından fərdin şəxsi həyatının toxunulmazlığı hüququ, 20.12.1968-ci il tarixli qanunla xüsusi olaraq müdafiə altına alınmışdır.¹ Bu qanunla “başqa şəxslər arasındakı danışıqları dinləmə və yazma”, “danışıqları icazəsiz müəyyən etmə”, “fərdə aid sirrlərə və ya şəxsi həyatına gizli kamera ilə daxil olaraq toxunulmazlığını pozma”, “dinləmə, səs yazma və görüntünü çəkmə cihazlarını bazara təqdim etmə və bunların reklamını həyata keçirmə”, “telefondan pis məqsədlər üçün istifadə etmə” hərəkətləri cinayət olaraq qəbul edilmişdir.²

Fransa. Fransa hüququ şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququna müdafiə təmin edən tənzimləmələrə geniş yer vermişdir. Fransada başlanğıc olaraq xüsusi hüquq sahəsində Fransız Mülki Məcəlləsi şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququna münasibət bildirmişdir ki, şəxsiyyətin və şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun təhlükəsizliyinin təminatı 1382 və 1383-cü maddələrə əsaslanır. Bu maddələrə görə, qüsurlu bir hərəkətlə hüquqazidd olaraq başqasına zərər verən kimsə səbəb olduğu zərəri təmin etməklə məsuldur. Fransa məhkəmələri bu qanunlardan şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququna edilən təcavüzlərdə də geniş olaraq istifadə edirlər. Məsələn, şəxsin məktublarının izah edilməsi, danışıqlarının dinlənməsi kimi halların qüsurlu davranış olduğu qəbul edilmişdir.

Fransa dövlət hüququ sahəsində şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququna bağlı müxtəlif tənzimləmələr mövcuddur. Belə ki, Fransa Konstitusiyası bu hüququ ayrı bir hüquq olaraq təsbit etmişdir. Bununla yanaşı, Konstitusiyanın preambulasında bu konstitusiyanın ayrılmaz bir hissəsi olaraq göstərilən 1789-cu il tarixli İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsinin azadlıq, mülkiyyət və təhlükəsizlik prinsiplərini mənimsəməsi səbəbi ilə fərdi dəyərlərin və dolayısı ilə şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun konstitusional təminatdan yararlandığı deyilə bilər.³

Fransa cinayət hüququnda cinayət təqibi məqsədi ilə xəbərləşmə vasitələrinin yoxlanılması mümkün hesab edilir. Lakin bu yoxlama hər bir cinayət üçün aparıla bilməz, yəni xəbərləşmə vasitələrinin dinlənməsi cinayət təqibi üzrə sübut olaraq istifadə oluna bilməsi halında yolveriləndir. Məsələn, ən az

¹ Danışman Ahmet. Ceza Hukuku Açısından Özel Hayatın Korunması // Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1999, No. 99, Konya, s. 79.

² Öztekin Tosun. Özel Hayatın Gizliliğini Đhlal Suçları. Değişen Toplum ve Ceza Hukuku Karşısında Türk Ceza Kanununun 50. Yılı ve Geleceği Sempozyumu, İstanbul, 1977, s. 371.

³ Akın İlhan. Kamu Hukuku. İstanbul: İÜHF Yayınları, 1987, s. 296.

iki il azadlıqdan məhrum etmə cəzası alma ehtimalı olan şəxslərin işi üzrə xəbərləşmənin yoxlanmasına imkan verilmişdir.¹

İtaliya. İtaliyanın mülki hüququnda şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququndan bəhs edilməmiş, lakin İtalyan doktrinası kommentariya yolu ilə şəxsin belə bir hüquqa sahib olduğunu müdafiə etmişdir.

1947-ci il İtaliya Respublikasının Konstitusiyasında şəxsin əsas hüquq və azadlıqları arasında şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququndan aydın şəkildə bəhs edilmişdir. 13, 14 və 15-ci maddələrdə fərdin şəxsi və ailə həyatı dairəsinə daxil olan məsələlərə, habelə əlaqədar təməl hüquq və azadlıqları tənzimləyən normalara yer verilmişdir. Konstitusiyanın 13.2 və 13.3-cü maddələrinə görə, məhkəmə orqanlarının əsaslandırılmış qərarları və yalnız qanunlarda göstərilən şərt və şərtlərə əsaslanmadığı təqdirdə, heç kim həbs oluna bilməz, axtarış və şəxsi azadlığa dair digər məhdudiyətlər tətbiq edilə bilməz. Qanunda açıq göstərilən fəvqəladə zərurət və təcili vəziyyətlərdə təhlükəsizlik orqanları müvəqqəti tədbirlər görə bilər. Bu tədbirlər 48 saat ərzində məhkəmə orqanları tərəfindən uyğun görülərsə, silinmiş sayılır və nəticəsi yoxdur. 14-cü maddənin göstərişinə əsasən: “Mənzil toxunulmazdır. Mənzillərdə araşdırma aparılması, ya da əşyanın müsadirə edilməsi yalnız qanunun müəyyən edəcəyi vəziyyətlər daxilində ola bilər.”

Göründüyü kimi, İtaliya Respublikasının Konstitusiyası açıq şəkildə şəxsi həyatın toxunulmazlığı haqqında danışmamış, lakin şəxsi həyatın əhatə dairəsinə daxil olan dəyərlərlə hüquq və azadlıqlara yer verməklə fərdin şəxsi və ailə həyatını da müdafiə altına almışdır.

İtaliya cinayət hüququ sahəsinə şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun daxil edilməsi “Şəxsi həyatın və Xəbərləşmə Sərbəstliyinin və Gizliliyinin Müdafiəsi haqqında” 06 aprel 1974-cü il tarixli 98 sayılı qanunla təsdiqlənmişdir. Bu qanunla gətirilən dəyişikliklər və əlavələrlə şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ real formada müdafiə altına alınmışdır.

Fərdi məlumatların qorunması üzrə İngilis-Amerikan dövlətlərinin təcrübəsi

İngiltərə. İngilis hüququnda şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququna həm ümumi hüquq sistemində uyğun olaraq məhkəmə qərarları ilə, həm də qəbul edilmiş qanunlarla müdafiə olunur. İngilis hüququ yazılı olmadığı üçün şəxsi

¹ Gökçen Ahmet. Ceza Muhakemesi Hukukunda Basit El koyma ve Postada El koyma (Özellikle Telefonların Gizlice Denetlenmesi) // DEÜHF Döner Sermaye İşletmesi Yayınları, 1994, No. 49, Ankara, s. 189-190.

həyatın toxunulmazlığı hüququnun anlayışı ilə müxtəlif fikir və hesabatlar təqdim edilmişdir. Younger Komitəsi tərəfindən 1972-ci il tarixində təqdim edilən hesabatda şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun əhatəsinin dəqiq olaraq izah olunmasının çətin olduğu bildirilmişdir, lakin bu hüququn iki cəbhəsinin olduğu ifadə edilmişdir. Birincisi, şəxsi həyatın konfidensiallığı və qorunmasıdır. İkincisi isə fərdin özü haqqında necə və hansı dərəcəyə qədər informasiya verə biləcəyini özünün təyin etməsidir.¹

İngilis hüququnda hüquqlar məhkəmə qərarları ilə təmin olunduğundan şəxsi həyatın qorunmasına bağlı məhkəmə qərarı olmadıqda bu hüquq çox vaxt mülkiyyətin qorunmasına bağlı qərarlar kimi məhkəmə qərarları ilə qorunmaqdadır. Misal üçün, şəxsin özəl mülkə icazəsiz daxil olub dinləmə cihazı yerləşdirilməsi faktı üzrə şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun pozulması səbəbi ilə deyil, mülkiyyət və istifadə hüququ pozulduğu üçün məhkəməyə müraciət edilə və sanksiyalar tətbiq edilə bilər.

1969-cu ildə Böyük Britaniya parlamenti “Məlumatların müşahidə edilməsi haqqında Bill” qəbul etmişdir. Qanuna əsasən, məlumatlar bazasına nəzarət etmək bir nəfər dövlət qulluqçusuna həvalə edilmişdi. Qanun bu sahədə hüquqların pozulması, o cümlədən kompüterin yaddaşına səhv informasiyanın yerləşdirilməsi ilə bağlı xüsusilə sərt cəzalar (5 il həbs və ya 1000 funt sterlinq cərimə) nəzərdə tuturdu. Hazırda Böyük Britaniyada fərdi məlumatların tənzimlənməsi 1984-cü ilin “Məlumatlar bazasının qorunması haqqında” qanunu ilə tənzimlənilir. Onun əsasını 1981-ci ildə Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş “Fərdi məlumatların avtomatlaşdırılmış qaydada işlənməsi ilə əlaqədar şəxslərin qorunması haqqında” Konvensiya təşkil edir. Bu qanunla fərdi məlumatların mühafizə məsələləri üzrə Nazir vəzifəsi, fərdi məlumatların Registratoru və onların mühafizəsi üzrə Məhkəmə təsis edilmişdir. Registrator kraliçə tərəfindən fərmanla təyin edilir və hər il parlamentə hesabat verir. Fərdi məlumatların registrdən çıxarılması və ya ləğvi barədə qərar Nazirlər Kabineti, Baş Prokuror və Lord-Vəkilin birgə verdiyi yazılı məlumat əsasında qəbul edilir. Böyük Britaniyada bu təyinatla yanaşı, İnformasiya Tribunalı və Telekommunikasiya Ombudsmanı da mövcuddur. İnformasiya tribunalı fərdi məlumatların mühafizəsi işi ilə məşğul olur.²

¹ Bailey S.H., Harris D.J., Jones B.C. Civil Liberties Cases and Materials. Second Edition, London Butter Worths, 1985, p. 351.

² Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrzalı Ş.S. İnformasiya hüququ: Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, s. 163.

Telekommunikasiya Ombudsmanı isə şəxslərin İnternetə çıxış imkanlarının, informasiya və biliklərin əlyətərliyinin təminatı məqsədilə fəaliyyət göstərir.¹

Şəxsi həyatla bağlı mövzularda İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin verdiyi qərarlar ingilis hüququ üzərində xüsusi təsirə malikdir.

Amerika Birləşmiş Ştatları. Ümumiyyətlə, ABŞ fərdi məlumatlar problemi ilə məşğul olan ilk dövlət hesab edilir. Bu istiqamətdə fəaliyyətin başlanğıcı 1964-1965-ci illərdə ABŞ Konqresinin “Elektron Hesablama Maşınları (EHM) və məxfiliyin pozulması” adlı komissiyasının gördüyü işlərlə bağlı olmuşdur. 1966-cı ildə senator Con Mak Karti “EHM və hüquqları haqqında Bill” təklifi ilə çıxış etmiş və bu da “Məxfilik qaydaları” adlı hökumət qərarının qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. 1974-cü ildə dövlət orqanlarında saxlanan məlumatların əldə edilməsini tənzimləyən “Şəxsi sirlərin qorunması haqqında”, “Şəxsiyyətin hüquqları haqqında” (1974), bundan 6 il sonra isə “Şəxsi məlumatların qorunması haqqında” (1980) qanun qəbul olunur.²

Amerika hüququnda əks olunan “Right to privacy” (özəl həyat/şəxsi toxunulmazlıq hüququ) çox geniş bir əhatəyə malikdir. Mənzil və xüsusi sənədlərin toxunulmazlığı, cinsi fəaliyyət, ailə, ər və arvadın hüquqları, doğum nəzarəti, abort şəxsi həyata hörmət hüququ çərçivəsində tanınmış və müzakirə edilmişdir.

Şəxsi həyat haqqında Komitə şəxsi həyat hüququnun anlayışını bu formada vermişdir: “Şəxsi həyat – şəxsi və emosional sahələrdə cəmiyyətin bütün təzyiqlərinə müqavimət göstərməklə muxtariyyətin təmin edilməsində özünü göstərən xüsusi bir müstəqillik növüdür.” Burada şəxs sadəcə özünün özəlinin qorunmasını deyil, eyni zamanda fərdi özəlliklərini cəza və buna bənzər təzyiqlərə məruz qalmadan yaşamaq, inkişaf etdirmək, başqalarına qarşı müdafiə etmək hüququna malik olmalıdır.

Federal Məhkəmə şəxsi həyata hörmət hüququnun iki mənfəəti qoruduğunu bildirmişdir. Birincisi, fərdi mövzuların açıqlanmasından qaçma mənfəəti, ikincisi isə bəzi vacib əhəmiyyətli qərarlar alarkən asılı olma mənfəəti.³

¹Complaining to the telecommunications ombudsman. <https://www.ombudsman-services.org/sectors/communications/complaints-we-deal-with>

²Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrzalı Ş.S. İnformasiya hüququ: Dərslük. Bakı: Nurlar, 2019, s. 162.

³Harold J. Spaeth. The Constitution of the United States. B. ed – Harper Prenal, New York, 1991, pp 133-137.

Amerika hüququnda şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ federal səviyyədə ortaya çıxan mövzularla da müdafiə altına alınmışdır. Bu mövzular arasında federal xüsusiyyətli olanlara, şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququ ilə bağlı Virjiniya, Oklohoma qanunlarını, nəzarət mövzusunda Alabama, Kaliforniya qanunlarını, rabitə məxfiliyi mövzusunda Oregon, Vaşinqton cinayət qanunlarını, təcavüzə məruz qalan şəxsin şəxsiyyətinin açıqlanmasının qarşısının alınması mövzusunda Florida, Cənubi Karolina qanunlarını, gizli dinləməni qadağan edən Nyu-York və Tennessə qanunlarını nümunə olaraq göstərə bilərik.

Amerika qaydalarına görə, şəxsi həyata müdaxilə sayılan hallardan bəziləri bunlardır: şəxsin şəkli, adı kimi şəxsiyyətini formalaşdıran dəyərlərinin ticarət və ya reklam məqsədilə icazəsiz istifadəsi, istəyindən asılı olmadan şəxsi həyat və şəxsi problemlərinə sızmalar, şəxsi həyatına bağlı görüntü və detalların yayımlanması, şəxsin dövlətdə yanlış tanınması hallarıdır.

Gizli dinləmə də Amerika hüququnda ətraflı olaraq ciddi şərtlərlə formalaşdırılmış, həm məhkəmələri, həm də doktrinanı həddən çox çalışdırmış və mübahisələrə səbəb olmuşdur. Sadəcə hüququayğun şəkildə reallaşdırılan gizli dinləmə nəticəsində əldə edilən informasiyalar şəxsin əleyhinə istifadə edilən cinayət icraatında sübut kimi istifadə olunur. Fərdin şəxsi həyatının toxunulmazlığı hüququ ciddi bir maneə olaraq gizli dinləmənin qarşısına çıxmışdır. Belə ki, gizli dinləmə ilə fərdin şəxsi həyatının toxunulmazlığı hüququ qarşı-qarşıya gəlmişdir, aparılan gizli dinləmələrlə kimsənin icazəsiz olaraq şəxsi həyatına daxil olmaqda və onun hüquq ətrafında müdafiəyə alınmış əhəmiyyətli hüququnu pozmaqdadır. Buradakı əsas mövzu gizli dinləmənin kim tərəfindən ediləcəyi, bir cinayət istintaqı səbəbi ilə və səlahiyyətli orqanın icazəsini göstərən qərarla aparılan gizli dinləmələrin hüquqa uyğun sayılıb-sayılmayacağıdır. Çünki nəticədə şəxsi həyata təcavüzdən bəhs edilir və bu şəxsin razılığı alınmadan həyata keçirilməkdədir. Burada şəxsi həyata müdaxilə yönündən müdafiə oluna biləcək məqam konkret bir vəziyyətdə üstün mənfəət olan dövlət xeyrinə fərdin maraqlarından imtina edilməsi və onun hüquq və azadlıqlarının hüquq həddləri daxilində pozula bilməsi olacaqdır.

Beləliklə, Amerika hüququnda şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun təhlükəsizliyi ABŞ Konstitusiyasının 4-cü əlavəsinə uyğun olaraq məhkəmə qərarları ilə təmin edilmişdir. Xüsusilə gizli dinləmə məsələsində məhkəmə qərarları və tənzimlənən qanunlar bu hüququ müasir hüquqa uyğun olaraq qorumaqdadır.

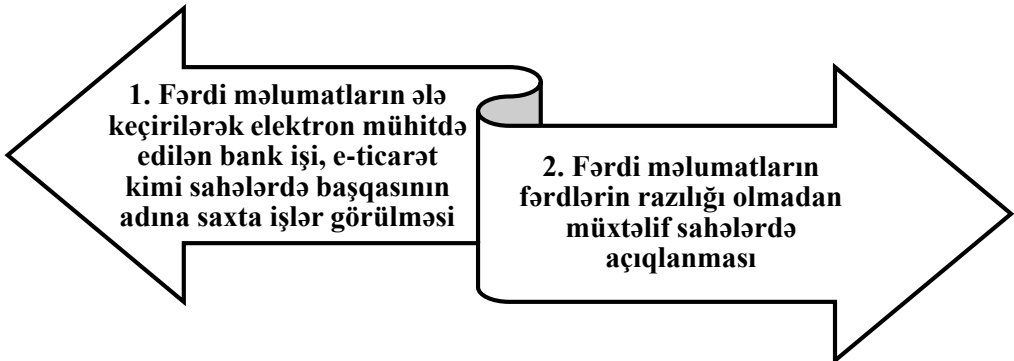
IV FƏSİL

SÜNİ İNTELLEKT VƏ FƏRDİ MƏLUMATLARIN TƏHLÜKƏSİZLİYİ

4.1. İnformasiya təhlükəsizliyi və fərdi məlumatların təhlükəsizliyinin təminatı: süni intellekt sistemlərinin təsir istiqamətləri

Müasir cəmiyyətdə texnologiyanın inkişafı, fərdin şəxsi həyatına edilən müdaxilələri çox asan hala gətirmişdir. Texnologiyadan istifadə edərək öyrənilən fərdin şəxsi həyatı ilə bağlı məlumatlar, kütləvi informasiya vasitələri olan mətbuat, radio, televiziya və internet vasitəsilə çox geniş kütlələr üzərindəki təsiri, bu yolla fərdlərin şəxsi həyatlarına yönələn yayımların daha ağır nəticələr yaratmasına səbəb olmaqdadır. Bu da fərdi məlumatların təhlükəsizliyinin təminatı məsələlərini gündəmə gətirir. Fərdi məlumatların təhlükəsizliyində fərdlərin deyil, birbaşa məlumatların təhlükəsizliyi qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Məlumatların təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün alınan tədbirlərlə məlumatların əlaqədar olduğu şəxslər də müdafiə olunursa, məlumatların müdafiəsi də təmin oluna bilər. Bu səbəblə fərdi məlumatların müdafiəsinə bağlı bir sıra hüquqi tənzimləmədə məlumat təhlükəsizliyi əsas prinsiplər arasında əks olunmaqdadır. “Fərdi məlumatların müdafiəsi” anlayışının məlumatların təhlükəsizliyini əhatə etdiyini söyləsək yanlışdır. Fərdi məlumatların müdafiəsi üçün məlumatların təhlükəsizliyinin də təmin olunması vacibdir.

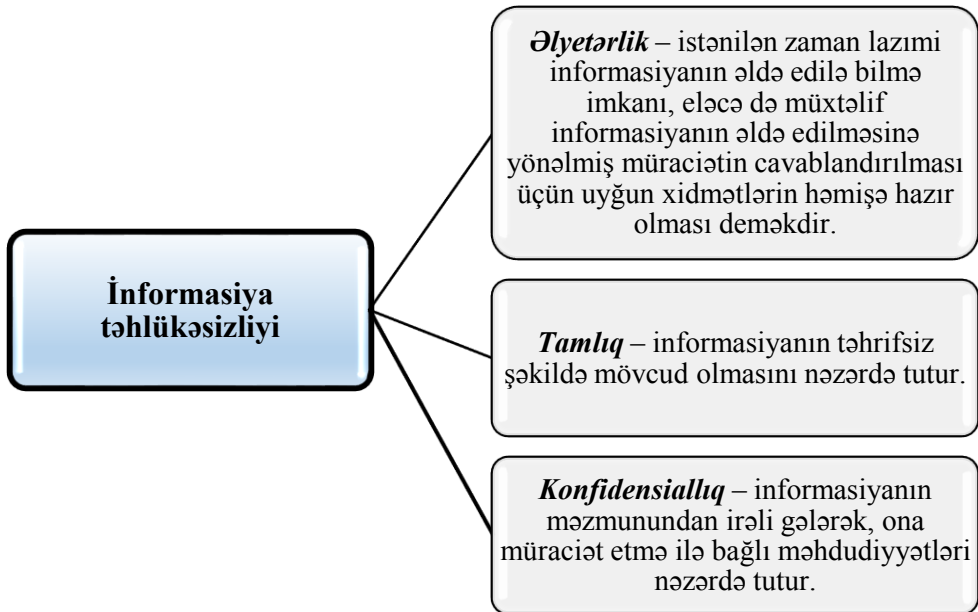
İnformasiya texnologiyalarından istifadə edərək fərdi məlumatlara edilən hücumları məqsədlərindən asılı olaraq iki qrupa bölmək olar:

Birinci qrupa daxil olan hücumlar daha çox məlumat təhlükəsizliyi ilə əlaqədar olub, ikinci qrupdakı hücumlar isə fərdi məlumatların müdafiəsi ilə əlaqəlidir. Verilənlərin təhlükəsizliyi prinsipi İƏİT və 95/46/AT sayılı Avropa İttifaqı Direktivində inkişafa, eyniliklərə açıq şəkildə tənzimlənmişdir. Avropa Şurasının 108 sayılı Müqaviləsində məlumatların müdafiəsi üçün uyğun təhlükəsizlik tədbirlərinin alınması vacibliyi bildirilmişdir. Direktivə görə, bildirilən tədbirlər həm əlaqədar sistemin qurulma mərhələsində həm də verilənlərin işlənmə mərhələsində həyata keçirilməlidir. Bununla yanaşı, uyğun tədbirlər təsbit edilərkən, texnologiyanın çatdığı səviyyə qorunacaq fərdi məlumatların xüsusiyyəti, mövcud pozuntu təhlükəsi və maliyyə nəzərdə tutulmalıdır. Həmçinin verilənlərdən məsul olan şəxslər fərdi məlumatlara zərər verə biləcək ehtimal olunan tədbirlərə qarşı texniki və təşkilati təhlükəsizlik baxımından vacib qabaqlayıcı tədbirlər görməkdə və bunları sənədləşdirməkdə məsuldurlar. Fərdi məlumatlarla çalışanların da məlumatlara qarşı haqsız müdaxilə edə biləcəyi nəzərə alınmalıdır. Məlumat emal edənlərin mümkün qədər ən az məlumat əldə etməsi təmin edilməli və bu insanların fəaliyyətləri uyğun vasitələrlə idarə olunmalıdır.¹

Ümumilikdə, fərdi məlumatların təhlükəsizliyi “informasiya təhlükəsizliyi” anlayışından daha məhdud olub, onun tərkibinə daxildir. Bu o deməkdir ki, informasiyanın tamlığının, konfidensiallığının və əlyətərliyinin təminatını nəzərdə tutan informasiya təhlükəsizliyi təmin olunduğu halda fərdi məlumatlar da qorunmuş olacaqdır. İnformasiya təhlükəsizliyinin yetərli səviyyədə təmin olunmaması fərdlər və qurumlar üzərində iqtisadi, siyasi, sosial və fiziki zərərlərə səbəb ola bilər. Bu zərərlərdən müdafiə olunmaq üçün informasiya təhlükəsizliyinin həm əlaqədar şəxslər, həm də verilənlərdən məsul olan şəxs tərəfindən təmin olunması vacibdir. Verilənləri toplayan və işləyən sistemlərin müdafiəsi ilə yanaşı, fərdlər də özlərini müdafiə etməlidir. Fərdi məlumatları icazə olmadan əldə etmə və bənzər müdaxilələr bir çox ölkədə cinayət olaraq izah edilmiş və bu fəaliyyətləri reallaşdıranlara qarşı sanksiyalar tənzimlənmiş olsa da, bu cəza olmadan fərdi məlumatların informasiya təhlükəsizliyi prinsipini mənimsəmiş qurumlar və fərdlər tərəfindən müdafiəsinin daha təsirli bir üsul olduğu unudulmamalıdır. Bir sözlə, informasiya təhlükəsizliyinin qəbul edilmiş aşağıdakı üçlüyü həm fərdi məlumatların təhlükəsizliyinin, həm də şəxsi toxunulmazlıq hüququnun təminatına xidmət edir:

¹ Küzeci Elif. Kişisel Verilerin Korunması. Ankara: Turhan Kitabevi, 2010, s. 244.

Süni intellekt kiberməkanda “oyun qaydalarını dəyişdirir”, müdaxilə müddətlərini qısaltır və yetərinə mənbəyə sahib olmayan təhlükəsizlik əməliyyatlarını tamamlamaq üçün çox yüksək miqdarda risk verilənlərini analiz edir. Kiberhücumların həcmi və mürəkkəbliyi dinamik şəkildə artdığı üçün süni intellekt də təhlükəsizlik əməliyyatlarının təhlükənin bir addım önündə qalmasına köməklik göstərir. Milyonlarca araşdırma, bloq və xəbər hekayələrində mövcud olan təhlükələri tənzimləyən süni intellekt minlərcə günlük xəbərdarlığın verdiyi rahatsızlıqla mübarizə etməyə yardımçı olur və müdaxilə müddətini böyük ölçüdə sürətləndirir.

Süni intellekt bloqlar və xəbər hekayələri kimi təşkilati və təşkilati olmayan mənbələrdən qaynaqlanan milyardlarla verilənlərdən istifadə edilərək öyrənilir. Süni intellekt kompüter bilikləri və əhatəli öyrənmə texnikaları ilə kibertəhlükələri “anlamaqla” biliyini artırır. Süni intellekt proqnozları toplayır və pisniyyətli sənədlər, IP adreslər və ya daxildən gələn təhlükələr arasındakı münasibətləri müəyyən etməklə mühakimə bacarığından istifadə edir. Təhlükəsizlik analitiklərinin təhlükələrə 60 qat daha sürətlə müdaxilə etməsinə imkan yaradan bu analiz bir neçə saniyə, ya da bir neçə dəqiqə vaxt aparar. Süni intellekt zaman alan araşdırma öhdəliyini aradan qaldırır və nizamlı risk analizi təmin edir. Bu yolla təhlükəsizlik analitiklərinin ciddi

qərarlar almaq üçün sərf etdikləri zaman azaldılmış olur və təhlükə riskini yaxşılaşdırmaqla nizamlı bir müdaxilə planı yerinə yetirilir. Koqnitiv təhlükəsizlik süni intellektlə insan zəkasının güclü yönlerini birləşdirir. Koqnitiv süni intellekt hər təsirlə birlikdə təhdidləri fəal şəkildə düzəltməyi və təhlil etməyi öyrənir, eləcə də informasiyaya əsaslanan qərarlar qəbul etmələri üçün təhlükəsizlik analitiklərinə sürətli və dəqiq bir şəkildə fəaliyyət göstərə bilən məlumatlar təqdim edir. İnkişaf etmiş süni intellekt növü olan koqnitiv informatika kompüter bilikləri alqoritmləri və hərtərəfli öyrənmə şəbəkələri də daxil olmaqla müəyyən zaman daxilində daha güclü və ağıllı hala gələn müxtəlif süni intellekt formalarından yararlanır.

Süni intellekt fərdi məlumatların təhlükəsizliyinin təminatı üzrə bir çox uğurlu faktlarla nəticələnmişdir.¹

✚ Harward Business Review-ə görə, Associated Press süni zəka proqramını avtomatik olaraq çox gəliri olmayan xəbərləri yazmaqla bağlı təlimatlandıraraq 12 qat daha çox hekayə yaratdı. Bunun sayəsində jurnalistlər daha dəqiq hekayələr yazmaqla daha çox müstəqillik əldə etdilər;

✚ Mount Sinai Icahn School of Medicine tərəfindən yaradılan Süni intellekt dəstəklili bir vasitə olan Deep Patient həkimlərin xəstəliklə bağlı hələ diaqnoz qoyulmadan əvvəl yüksək riskli xəstələri müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Bu sistem xəstənin tibbi tarixçəsini təhlil edərək xəstəliyin başlanmasından əvvələ qədər demək olar ki, 80 xəstəliyi ehtimal edə bilər;

✚ Harward Business Review müəssisələrdə süni intellektin tətbiqini aşağıdakı faiz nisbəti ilə müəyyən etmişdir: təhlükəsizliklə bağlı problemləri müəyyən etmək və onun qarşısını almaq (44%); istifadəçilərin texnoloji problemlərini həll etmək (41%); istehsalın idarə edilməsi işlərini azaltmaq (34%); icazə verilmiş satıcıların istifadəsində şirkətdaxili uyğunluğu müəyyən etmək (34%).

Təhlükəsizlik məsələlərini araşdırmağı hədəfləyən qlobal antivirus proqramı ESET ABŞ, İngiltərə və Almaniyada informasiya sektorunda 900 qərarverici ilə süni intellekt (AI-Artificial İntelligence) və kompüter öyrənmə (ML-Machine Learning) ətrafında inkişaf edən ciddi marağa yönələn fikir və yanaşmaları əks etdirən bir tədqiqat ortaya çıxardı. Tədqiqata görə, ABŞ-dakı qərar qəbuledicilər Avropadakı həmkarları ilə müqayisədə bu texnologiyaları

¹ Kate Crawford, Jason Schultz. Big data and due process: Toward a framework to redress predictive privacy harms. Boston College Law Review, 2014, Vol.55, pp. 93-128

kibertəhlükəsizlik problemlərinin həllində əsas çıxış yolu olaraq qiymətləndirirlər (ABŞ 82%, İngiltərə 67%, Almaniya 66 %). İştirakçıların çoxu AI və ML texnologiyalarının təhlükələrin daha sürətlə müəyyən edilərək reaksiya vermə imkanı təmin edəcəyini (79%) və ixtisaslı kadrlara ehtiyacın bir bölməsini qarşılıyacağını (77%) xüsusi vurğulamışlar.

Lakin onu da qeyd etməliyik ki, yeganə texnologiyaya əsaslanmaq da o qədər ağlabatan fikir deyil. ESET-in Baş Texnologiya Müdiri Juraj Malcho demişdir: “AI və ML ətrafında birləşən bu münasibətlə birlikdə xüsusilə ABŞ-dakı bir sıra BT (Technical Board) qərarvericilərin bu texnologiyaları kibertəhlükəsizlik problemlərini aşmaqda əsas vasitə olması çox narahatverici bir məqamdır. Keçdiyimiz 10 il ərzində öyrəndiyimiz əsas məqam bəzi problemlərin asan həllinin olmamasıdır. Xüsusilə də oyun sahələrinin dəqiqələr daxilində dəyişə bildiyi kiberdünyada bu ümumiyyətlə mümkün deyil. Qloballaşmış dünyada sağlam bir kibertəhlükəsizlik quruluşu qurmaq üçün tək bir texnologiyaya əsaslanmaq olmaz. BT qərarvericilərin kibercinayətlə mübarizədə texnologiya öyrənməsinin şübhəsiz vacib bir vasitə olduğunu bilmələri ilə yanaşı, bu müəssisənin strategiyasının təkə bir hissəsi ola biləcəyinin də fərqiində olmaları lazımdır.”¹

4.2. Süni intellekt sistemlərində fərdi məlumatların emalı və avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmləri

Texnologiyadakı inkişaflara paralel olaraq müəssisələr və dövlətlər fərdi məlumatlarını toplayaraq işlədikləri şəxslərin davranış və tələblərini ehtimal edə bilmək məqsədilə “profil yaratma” və “avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmləri”nə əsaslanan məlumat tətbiqetmələrinə hər keçən gün daha da çox müraciət etməkdədirlər.² Bank, maliyyə, səhiyyə, vergi, sığorta, bazar və reklam sferası qərarverməyə yardımçı olmada profil yaratma və avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmlərinin daha nizamlı olaraq istifadə olunduğu

¹ Decision makers perceive AI to be the Silver Bullet. <http://www.snsmidwest.com/decision-makers-perceive-ai-to-be-the-silver-bullet/>

² Şehriban İpek Aşikoğlu. Avropa Birliyi və Türk Hükukunda Kişisel Verilerin Korunması və Böyük Veri. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2018, s.142.

sahələrdən hesab edilir.¹ Verilənlər sistemi məlumatların əldə olunması metodları ilə işləndikdə fərdlərin davranışı və xarakterlərini ehtimal etməyə çalışır. Bu vəziyyət ədəbiyyatda profil yaratma və seqmentasiya olaraq qarşı-mıza çıxmaqdadır. Profil yaratmanı bəlli bir kateqoriyadakı şəxslərin fərdi məlumatlarının işlənərək yenə o qrupdakı şəxslər haqqında bir informasiya (knowledge) və ya nəticə olaraq (inferences) istehsalı və bunların da fərdlərin keyfiyyətləri və davranış qaydaları haqqında fərziyyələr etmək üçün istifadə olunması kimi izah edən yanaşmalara da rast gəlinir.²

Fərdlərin və qrupların necə idarə olunacağı və yönləndiriləcəyi yaradılan profillərə bağlıdır. Çünki istehsal olunan davranış ölçüləri sinifləndirmə alqoritmləri vasitəsilə müxtəlif qrup və profillərlə uyğunlaşdırılmaqdadır. Profildən istifadə edən Amerika pərakəndə ticarət şirkəti “Target” müştərilərinə hamiləliyin hansı ayında olduqlarına bağlı olaraq maraqlarını çəkə bilən kuponları göndərə bilmək üçün 25 məhsulun satınalma modellərini analiz edərək, şəxslərin “hamiləlik ehtimalı” hesablarını müəyyənləşdirdi. Lakin ailəsindən hamilə olduğunu gizlədən hələ yetkinlik yaş həddinə çatmamış şəxslərdə bu vəziyyət ciddi problemlərə səbəb oldu.

Süni intellekt və kompüter texnologiyaları sahəsində irəliləyişlər fərdlərin hüquq və azadlıqları üzərindəki böyük təsirləri olan profil yaratma və avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmlərinə yönələn istifadədə rahatlıq təmin etməkdədir.³ Texnologiyalarda olan inkişaflara paralel olaraq getdikcə daha da artan bu fəaliyyət Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydaları (GDPR – General Data Protection Regulation) ilə qüvvədən düşən 95/46/EC sayılı Avropa Parlamenti və Avropa Şurası Direktivində əhatəli bir şəkildə tənzimlənməmişdir. Bu Direktivin davamı olaraq mövcud saysız-hesabsız boşluqları dolduraraq günümüzün şərtlərinə uyğunlaşdıran Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydalarında istər profil yaratma və avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmlərinə yönələn nəticələr, istərsə də profil yaratmaq məqsədli fərdi məlumatların toplanılması və yığılması bu profillərin şəxslərə yönələn

¹ Article 29 Data Protection Working Party, “Guidelines on Automated individual decisionmaking and Profiling for the purposes of Regulation 2016/679”, 17/EN, WP251rev.01, Adopted on 3 October 2017, As last Revised and Adopted on 6 February 2018, 2018 (Çevrimiçi) https://ec.europa.eu/newsroom/article29/document.cfm?doc_id=498267 December 2019, p.5.

² Mireille Hildebrandt. Defining Profiling: A New Type of Knowledge? // In M. Hildebrandt, and S. Gutwirth (Eds.), *Profiling The European Citizen*, Springer, 2008. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4020-6914-7_2

³ Article 29 Data Protection Working Party, “Guidelines on Automated...”, p. 5.

hansı növ tətbiqlərdə və hansı formada istifadə oluna biləcəyinə yönələn tənzimləmələrə də yer verilmişdir. Lakin “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda profil yaratma və ya avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmləri haqqında heç bir məlumat yoxdur. Yalnız respublikamız tərəfindən təsdiq edilmiş “Fərdi məlumatların avtomatlaşdırılmış qaydada işlənməsi ilə əlaqədar şəxslərin qorunması haqqında” Konvensiyanın 2-ci maddəsində “avtomatlaşdırılmış məlumat faylı” və “avtomatlaşdırılmış işlənmə” terminləri nəzərdə tutulmuşdur. Avtomatlaşdırılmış məlumat faylı avtomatlaşdırılmış qaydada işlənen istənilən məlumat toplusunu bildirirsə, avtomatlaşdırılmış işlənmə tam və ya qismən avtomatlaşdırılmış vasitələrlə həyata keçirilən aşağıdakı əməliyyatları əhatə edir: məlumatların saxlanması, bu məlumatlar üzərində məntiqi və/və ya riyazi əməliyyatların aparılması, onların dəyişdirilməsi, pozulması, axtarılması və yaxud yayılması. Əslində, dolayısı ilə bu anlayışları profil yaratmaya şamil etmək olar. Çünki əsas etibarilə insan nəzarətinin mövcudluğu ilə xarakterizə olunan profil yaratma kimi avtomatlaşdırma üçün də nəzarət mexanizmi insana verilmişdir. Belə ki, 2-ci maddənin “d” bəndinə müvafiq olaraq, “faylın nəzarətçisi” milli qanunvericiliyə əsasən, avtomatlaşdırılmış məlumat faylının məqsədi, fərdi məlumatların hansı kateqoriyalarının saxlanması və onlar üzərində hansı əməliyyatların aparılması barədə qərar vermək səlahiyyətində olan fiziki və ya hüquqi şəxsi, dövlət orqanını, agentlik və ya digər orqanı bildirir. Belə olduğu halda, Elektron Hökumət Portalında şəxslərin məlumatlarının “bir pəncərə” prinsipi” əsasında toplanılmasını profil yaratma kimi qiymətləndirə bilərikmi? – Fikrimizcə, qeyd olunan portal rəsmi informasiyanın toplanması üzrə fəaliyyət göstərir. Profil yaratma isə daha geniş səciyyə daşıyır.

Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydalarının “Definitions” (Anlayışlar) başlıqlı 4-cü maddəsinin 4-cü bəndində “profil yaratma”nın (profilling) anlayışı bu qaydada verilmişdir: “Profil yaratma – real şəxslə əlaqədar müəyyən şəxsi keyfiyyətləri qiymətləndirmək üçün fərdi məlumatların istifadəsindən formalaşdırılan, xüsusilə o şəxsin işdəki keyfiyyəti, maddi vəziyyəti, sağlamlığı, şəxsi istəkləri, maraq dairələri, etibarlılığı, davranış qaydaları, yaşadığı yer və ya fəaliyyətinə dair keyfiyyətləri təhlil etmək və ya ehtimal etmək üçün istifadə olunan, fərdi məlumatların avtomatik olaraq istifadə olunması mənasını daşıyır.”¹ Bu anlayışa görə profil – fərdi məlumat-

¹ European Parliament ve Council of Europe, Regulation (EU) 2016/679, GDPR, Article 4/4, p. 33.

ları istifadə edən, yəni onun üzərində işləyən, verilənləri avtomatik işləyən, bir real şəxslə bağlı bəlli şəxsi keyfiyyətləri qiymətləndirmək üçün istifadə olunan fəaliyyətdir.

Dolayısı ilə profil yaratma fəaliyyəti anlayışın ehtiva etdiyi avtomatik fəaliyyətin qismən və tamamilə avtomatik olmasına görə və bundan başqa toplanılan fərdi məlumatların bir qərar qəbul etmə mexanizmi yolu ilə işlənilib-şəxsləndirilməsi vəziyyətinə görə öz daxilində müəyyən hissələrə bölünür. Məsələn, qismən və ya tamamilə avtomatik yolla profil yaratmaq məqsədilə toplanılan informasiya hələ bir qərar qəbul etmə mexanizmi ilə qiymətləndirilməmişdirsə, bu “ümumi profil” hesab edilir. Bu məlumatlar bir qərar qəbul etmə mexanizmindən istifadə olunaraq ancaq insanlar tərəfindən qiymətləndirilmişdirsə, “avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmlərindən faydalanılan profil” hesab edilməkdədir. Bu məlumatlar insanların qiymətləndirilməsindən asılı olmadan tamamilə bir alqoritmin verdiyi qərarla avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmlərinə əsaslanırsa, o zaman “tamamilə avtomatik qərar qəbul etmə mexanizminə əsaslanan profil” hesab ediləcəkdir.

Günümüzdə daha çox kredit verən banklar, sığorta firmaları, işə düzəltmə agentlikləri, reklam agentlikləri profillərdəki məlumatlardan istifadə edərək əldə etdikləri məlumatları avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmlərinin köməyi ilə qiymətləndirirlər. Şəxslərə veriləcək kredit miqdarını və şəxsin krediti ödəmədə risk səviyyəsini mövcud kredit keçmiş, kredit almaq tezliyi, bir yerdə daimi çalışıb-çalışmaması, aldığı əmək haqqı, digər kredit ödənişləri, ödənişlərinin cəmi kreditlərinə olan nisbəti və s. məlumatları əsas götürərək “kredit risk qeydiyyatı” şəklində hesablayan sistemlərdə və ya minləri, on minləri aşan işçilərə sahib olan böyük şirkətlərdə işə giriş və çıxışı tənzimləmək üçün bu mənada işçi sayını minimum səviyyədə tutmaq, etik qaydalara uyğun olaraq ədalətli bir qiymətləndirmə edə bilmək üçün profil verilənlərindən istifadə edən avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmlərindən yararlanmaqdadırlar.¹

Avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmlərini profillərdən fərqləndirən xüsusiyyət “insan müdaxiləsi” faktorudur. Avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmlərindəki alqoritmlərdə insan müdaxiləsi mövcud deyil, tamamilə alqoritmin özünə əsaslanan meyarlar əsasında təkbaşına verdiyi qərarla əldə

¹ Christina Tikkinen-Piri, Anna Rohunen, Jouni Markkula, “EU General Data Protection Regulation: Changes and Implications for Personal Data Collecting Companies”, *Computer Law & Security Reviews*, Cilt.34, Sayı.1, 2018, pp.134-153, p.141

edilən bir qiymətləndirmə nəticəsidir. Şəxsin kredit keçmişi və vərdişlərinə əsaslanaraq avtomatik olaraq verilən kredit risk qiymətləndirməsi buna ən yaxşı nümunədir. Avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmlərində edilən qiymətləndirmələr nəticəsində hər hansı bir fərdi profilin yaradılıb-yaradılmaması vacib deyil. Əsasən profildə avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmlərindən istifadə edilməklə bərabər bu mexanizmlərdən yararlanmadan yaradılan profillər də mövcuddur. Misal üçün, avtomobil yollarında sürət həddinin aşılmasına görə tətbiq edilən inzibati tənbeh tədbirləri profillərə yönələn bir fəaliyyətə əsaslanmayan avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmidir. Digər tərəfdən, şəxsin müəyyən zaman daxilində maşın idarəetmə vərdişlərini izləyərək şəxslərə özəl maşın idarəetmə profilləri yaradılmaqla və profillərə əsaslanaraq bir qərar qəbul edilməsi mümkündür.¹

4.3. Süni intellekt sistemləri tətbiqi zamanı fərdi məlumatların qorunması ilə əlaqədar hüquqlar: hüquqi və təcrübi problemlər

Süni intellekt sistemlərinin tətbiqi zamanı fərdi məlumatların qorunmasında haqqında məlumat toplanılan şəxsin hüquqlarını dörd kateqoriyada müəyyənləşdirmək olar:

Məlumat əldə etmə, düzəltmə, sildirmə hüququ
Etiraz etmə və zərərlərin qarşısının alınmasını tələb etmək hüququ
Profil yaratma da daxil olmaqla avtomatik qərar qəbul etmənin mövcudluğu və reallaşdırılan fəaliyyətin şəxs baxımından əhəmiyyəti və proqnozlaşdırılan nəticələr də daxil olmaqla məntiqə əsaslanan əhəmiyyətli məlumatların təqdim edilməsi hüququ
Profil yaratmaq, insan müdaxiləsi tələb etmək və izah etməni tələb etmək hüququ

Məlumat əldə etmə, düzəltmə, sildirmə hüququ. “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun “Subyektin hüquqları” adlı 3-cü fəslinin eyni adlı 7-ci maddəsində hüquqlar belə sıralanmışdır:

¹Aşkoğlu Ş.İ. Avrupa Birliyi və Türk Hukukunda Kişisel Verilerin Korunması ve Büyük Veri. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2018, s.142.

- informasiya sistemində özü barəsində fərdi məlumatların mövcudluğu, onların mülkiyyətçisi və ya operatoru haqqında məlumat almaq (7.1.1.);
- informasiya sistemində özü barəsində fərdi məlumatların toplanılmasının, işlənilməsinin və üçüncü şəxslərə verilməsinin hüquqi əsaslandırılmasını tələb etmək, bu məlumatların toplanılmasının, işlənilməsinin və üçüncü şəxslərə verilməsinin subyekt üçün hansı hüquqi nəticələrə səbəb olacağı barədə məlumat almaq (7.1.2);
- informasiya sistemində özü barəsində toplanılmış fərdi məlumatların məzmunu ilə tanış olmaq (7.1.3.);
- informasiya sistemində özü barəsində fərdi məlumatların toplanılması və işlənilməsi məqsədini, işlənilmə müddətini, üsullarını, onun fərdi məlumatları ilə tanış olmaq icazəsi olan şəxslərin, o cümlədən məlumat mübadiləsi aparılması nəzərdə tutulan informasiya sistemlərinin dairəsini bilmək (7.1.4.);
- informasiya sistemində özü barəsində toplanılmış və işlənilən fərdi məlumatların dəqiqləşdirilməsini və qanunvericiliklə müəyyən olunmuş hallar istisna olmaqla, məhv edilməsini tələb etmək, habelə həmin məlumatların müəyyən olunmuş qaydada arxivə verilməsi barədə müraciət etmək (7.1.5.);
- özü barəsində fərdi məlumatların toplanılmasına və işlənilməsinə qadağan qoyulmasını tələb etmək (7.1.6);
- informasiya sistemində özü barəsində toplanılmış və işlənilən fərdi məlumatların əldə edilməsi mənbələri barədə məlumat almaq, həmin məlumatların qanuniliyinin sübuta yetirilməsini tələb etmək (7.1.7.);
- informasiya sistemində özü barəsində toplanılmış və işlənilən fərdi məlumatların mühafizəsini tələb etmək (7.1.8);
- özü barəsində toplanılan və işlənilən fərdi məlumatların olduğu informasiya sistemlərinin uyğunluq sertifikatının mövcudluğu və dövlət ekspertizasından keçirilməsi haqqında məlumat almaq (7.1.9.);
- bu Qanunla və Azərbaycan Respublikasının başqa normativ hüquqi aktları ilə müəyyən edilmiş digər hüquqlardan istifadə etmək (7.1.10.)

Fərdi məlumatların toplanılmasının və işlənilməsinin qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məcburi xarakter daşdığı hallar istisna olmaqla, subyekt onun barəsində olan məlumatların toplanılmasına və işlənilməsinə etiraz etmək hüququna malikdir. Subyektin etirazı mülkiyyətçiyə və ya operatora yazılı surətdə təqdim olunmalıdır. Subyektin etirazının əsaslandırılması tələb olunmur. Mülkiyyətçi və ya operator həmin etirazı aldıqda göstərilən fərdi məlumatların toplanılmasını və işlənilməsini dərhal dayandırmalıdır

(maddə 7.2). İnformasiya texnologiyaları vasitəsilə fərdi məlumatların toplanılması və işlənməsi nəticəsində qəbul olunan qərar subyektin mənafeyini pozduğu halda, qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məcburi xarakter daşdığı hallar istisna olmaqla, subyektin bu məlumatların göstərilən üsulla toplanılmasına və işlənməsinə etiraz etmək hüququ vardır. Mülkiyyətçi və ya operator fərdi məlumatların informasiya texnologiyaları vasitəsilə işlənməsinə qarşı etiraz aldıqda, subyektə onun barəsində məlumatların digər üsulla işlənməsinə razılıq almalı və ya fərdi məlumatların işlənməsini təxirə salmadan dayandırmalıdır (maddə 7.3). Subyekt onun barəsində fərdi məlumatların qanunsuz toplanılması və işlənməsi, mühafizəsinin təmin edilməməsi, habelə bu Qanunun tələblərinə əməl olunmaması nəticəsində onun hüquqlarının pozulduğu hallarda müvafiq icra hakimiyyəti orqanına və ya məhkəməyə şikayət etmək, habelə ona vurulmuş mənəvi və maddi ziyanın ödənilməsinə məhkəmə qaydasında tələb etmək hüququna malikdir (maddə 7.4). Subyekt bu Qanunun 7.1-7.3-cü maddələrində göstərilən hüquqlarını mülkiyyətçiyə və ya operatora kağız formatında yazılı ərizə və şəxsiyyətini təsdiq edən sənədi təqdim etməklə və ya gücləndirilmiş elektron imzalı elektron sorğu verməklə həyata keçirir (maddə 7.5).

Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydalarında haqqında məlumat toplanılan şəxsin məlumat əldə etməsi maddə 15-də (cəmi 4 bənddə), məlumatların düzəldilməsini istəmə hüququ 16-cı maddədə (tək bənddə), məlumatları sildirmə və ya unudulma hüququ isə maddə 17-də (cəmi 3 bənddə) tənzimlənmişdir. Qaydaların “Right of access by the data subject” (əlaqədar şəxsin əldə etmə hüququ) başlıqlı 15-ci maddəsinin 1-ci bəndinə görə, əlaqədar şəxs özü ilə əlaqədar fərdi məlumatların işlənilib-şəxsin işlənmədiyi mövzusunda verilənlərdən məsul olan şəxsə təsdiq alma və bu vəziyyətdə fərdi məlumatlarına aşağıdakı məlumatları da daxil etməklə əldə etmək hüququna malikdir:¹

- işlənilmənin məqsədləri;
- əlaqədar fərdi məlumat kateqoriyaları;
- fərdi məlumatların açıqlandığı və ya açıqlanacağı alıcılar və ya alıcı kateqoriyaları, xüsusilə üçüncü ölkələrdəki və ya beynəlxalq təşkilatlardakı alıcılar;

¹ European Parliament, Council of Europe Regulation (EU) 2016/679, GDPR, Article 15, p. 43.
<https://gdpr-info.eu/>

- mümkünə fərdi məlumatların saxlanılacağı məsləhət bilinən müddət və ya mümkün deyilsə, o dövrü müəyyən etmək üçün istifadə edilən meyarlar;
- verilənlərdən məsul olan şəxsdən fərdi məlumatların düzəldilməsini və ya silinməsinə və ya verilənlər mövzusu ilə əlaqədar fərdi verilənlərin işlənilməsinin hazırlanmasını tələb etmə və ya bu fəaliyyətə etiraz etmə hüququnun mövcudluğu;
- sınaq edənlərə şikayət etmə hüququnun olması;
- fərdi məlumatların əlaqədar şəxslərdən toplanılmadığı vəziyyətlərdə mənbələrinə əsaslanan mövcud məlumatlar;
- Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydalarında 22.1 və 22.4-cü maddələrdə bildirilən profil yaratma da daxil olmaqla avtomatik qərar qəbul etmənin varlığına əsaslanan və varlığı halında qiymətləndirmədə istifadə edilən məntiqə (aparılan qiymətləndirmənin məntiqə əsaslanması) yönələn məqbul və anlamlı məlumatlarla yanaşı, bu növ fəaliyyətlərlə əlaqədar fərd baxımından əhəmiyyətli və əvvəlcədən görülən nəticələrinə əlaqədar əhəmiyyətli məlumatlar.

Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydalarının 15.2-ci maddəsinə görə, fərdi məlumatların üçüncü bir ölkəyə və ya beynəlxalq bir təşkilata ötürüldüyü hallarda əlaqədar şəxs ötürülən məlumatla bağlı 46-cı maddədə göstərilən qaydalar üzrə müvafiq təhlükəsizlik tədbirləri barədə məlumat almaq hüququna malikdir. Qaydaların 15.3-cü maddəsinə görə, verilənlərdən məsul olanlar işlənən şəxsi məlumatların surətini aidiyyəti şəxsə təqdim edə bilər. Şəxsə verilən məlumatlarla bağlı cüzi bir məbləğ tələb oluna bilər. Əlaqədar şəxsin tələbi ilə məlumatların elektron yollarla ötürülməsi tələb olunursa, informasiya daha geniş tətbiq olunan elektron yolla təmin olunacaqdır. 15.4-cü maddəyə görə, 15.3-cü maddədə nəzərdə tutulan nüsxənin verilməsi zamanı başqalarının hüquq və azadlıqlarına xələl gətirilməməlidir.¹

Məlumatların düzəlməsini tələb etmək hüququ Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydaları “Rectification and erasure” (düzəltmə və silmə) başlıqlı 3-cü bölməsində əks olunan “Right to rectification” (düzəltmə hüququ) başlıqlı 16-cı maddəsində tək bənddə tənzimlənmişdir. Buna görə əlaqədar şəxs özü ilə bağlı yanlış məlumatların tez bir zamanda düzəldilmə-

¹ European Parliament, Council of Europe Regulation (EU) 2016/679, GDPR, Article 15, p. 43.
<https://gdpr-info.eu/>

sini məsul qurumdan istəmə hüququna malikdir. Məqsəd şəxsin fərdi məlumatlarında çatışmayan hissələri tamamlamaqdır.¹

Qaydaların 17-ci maddəsində təsbit olunan “Right to erasure (right to be forgotten)” (sildirmə hüququ/unudulmaq hüququ) əlaqədar şəxsin özü ilə bağlı fərdi məlumatların lazımsız gecikmə də daxil olmaqla silinməsinə verilənlərlə bağlı məsul qurumdan tələb etmək hüququnu ehtiva edir. Belə ki, məsul qurum aşağıdakı tələblərdən biri keçərli olduğu təqdirdə fərdi məlumatları lazımsız gecikmə də daxil olmaqla silmə öhdəliyi daşıyır:²

- fərdi məlumatların toplanması məqsədləri və ya başqa bir şəkildə işlənmə məqsədləri ilə bağlı olaraq artıq ehtiyac olmaması;
- əlaqədar şəxsin 6.1 və 9.2-ci maddəyə əsaslanan və tətbiq olunması üçün başqa bir qanuni tələbin olmadığı vəziyyətlərdə razılığından imtina etməsi;
- əlaqədar şəxsin məlumatın işlənməsinə etiraz etməsi;
- fərdi məlumatların qanunlara zidd olaraq istifadə olunması;
- fərdi məlumatların tabe olduğu Birlik və Üzv dövlətlərinin hüququndakı qanunauyğunluğa tabe olması üçün silinməsinin vacibliyi.

Göründüyü kimi, informasiya əldə etmə, düzəltmə, sildirmə hüququ Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydalarının 15-17-ci maddələrində əhatəli və geniş formada istisnalarla birlikdə tənzipləndiyi halda “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun “Subyektin hüquqları” adlı 3-cü fəslinin eyni adlı 7-ci maddəsində yalnızca hüquqlar şəklində sadalanmışdır.

Etiraz etmə və zərərlərin qarşısının alınmasını tələb etmək hüququ. Etiraz etmə və zərərlərin qarşısının alınmasını tələb etmək hüququ “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun “Subyektin hüquqları” adlı 3-cü fəslinin eyni adlı 7-ci maddəsinin 2-ci və 3-cü bəndlərində tənziplənmişdir.

Profil yaratma da daxil olmaqla avtomatik qərar qəbul etmənin mövcudluğu və reallaşdırılan fəaliyyətin şəxs baxımından əhəmiyyəti və proqnozlaşdırılan nəticələr də daxil olmaqla məntiqə əsaslanan əhəmiyyətli məlumatların təqdim edilməsi hüququ. Alqoritmik sistemlərlə qərar verilmədən əvvəl əlaqədar şəxsin maarifləndirilməsi, qərarın doğru bir şəkildə verilməsinə təsir etmə baxımından əhəmiyyətlidir. Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydalarına görə, fərdi məlumatlar istər əlaqədar şəxsdən

¹ European Parliament, Council of Europe Regulation (EU) 2016/679, GDPR, Article 16, p. 43.
<https://gdpr-info.eu/>

² European Parliament, Council of Europe Regulation (EU) 2016/679, GDPR, Article 17, p. 43-44.
<https://gdpr-info.eu/>

əldə edilmiş olsun, istərsə də olmasın verilənlərdən məsul olanın 22.1 və 22.4-cü maddələrdə bildirilən profil yaratma da daxil olmaqla avtomatik qərar vermənin varlığına bağlı və varlığı halında qiymətləndirmədə istifadə olunan məntiqə yönələn məqbul və əsaslı məlumatla yanaşı, bu növ fəaliyyətlərin əlaqədar şəxs baxımından əhəmiyyəti və vacib bilinən nəticələrinə bağlı əhəmiyyətli məlumatları əlaqədar şəxsə təqdim etmə və əməliyyatların əlaqədar şəxsə münasibətdə ədalətli və şəffaf olduğunu təmin etmə öhdəliyi mövcuddur. Dolayısı ilə verilənlərlə məsul olanın bu öhdəliyi əlaqədar şəxs baxımından bir hüquq formalaşdırmaqdadır. Buna görə məlumatları toplanılan əlaqədar şəxsin özü haqqında profil yaradılıb-yaradılmamasına, bu verilənlərin qiymətləndirilməsində bir avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmini istifadə edib-etməməsinə, bu sistemin necə çalışdığına fərdi məlumatları bu yollarla işləmənin şəxs baxımından əhəmiyyətinə və fərdə təsir etmə imkanlarına bağlı olaraq verilənlərlə məsul olan şəxslərdən izahat istəmək hüququna malikdir. “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda sistemin irəli sürdüyü məntiqə əsaslanan izah gətirilməsi məqsədilə hər hansı bir tənzimləmə mövcud deyildir.

Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydalarının 13(2)(f) və 14(2)(g) maddələrinə əsasən, verilənlərdən məsul olanların edəcəyi məlumatlandırmanın daxilində aşağıdakı təməl vasitələr əks olunmalıdır:

- fərdi məlumatlarla işləmə müddətində bir profil yaradılıb-yaradılmadığı;
- profil yaratmanın məqsədi;
- profilin səbəb olacağı nəticələr;
- verilənlərin fəaliyyətinin arxasında dayanan məntiq;
- tamamilə avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmi ilə qərarın alınmadığı.

ICO prinsiplərində sadə dillə sadə bir izahın verilə bilməsi üçün əsaslı məlumatlandırma, cədvəllər (dashboard), anında məlumatlandırma (just-in-time), logolar (icons) və hər növ innovativ həllin istifadəsinin vacibliyini təkidlə ifadə etməkdədir.¹ Avstraliya verilənlərin mühafizəsi orqanının verilənlərin analitikası və Fərdi Məlumatların Mühafizəsi ilə bağlı prinsipləri haqqında hazırladığı prinsipdə məlumatlandırma mətnlərinin ola bildikcə sadə, dəqiq və təsirli formalaşdırılması vacibliyini bildirmişdir. Dinamik, rəngarəng keçidlərdən formalaş-

¹ (ICO - Information Commissioner’s Office), “What methods can we use to provide privacy information”, May 16, 2018. <https://ico.org.uk/for-organisations/guide-to-data-protection/guide-to-the-general-dataprotection-regulation-gdpr/the-right-to-be-informed/what-methods-can-we-use-to-provide-privacy-information> 31 December 2019.

dırılan və istifadəçi dostu bir dizayn, məlumat nəzarətçisinin kifayət qədər məlumat vermədə daha təsirli olacağı bildirilmişdir.¹

Sistemin çalışma məntiqinə əsaslanan təsirli bir məlumatla nə nəzərdə tutulduğu, ehtiyaclarının nə olduğu və necə izah olunacağı mənasında tənzimləmədə isə bir dəqiqlik mövcud deyil.

Profil yaratmaq, insan müdaxiləsi tələb etmək və izah etməni tələb etmək hüququ. Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydalarının 22-ci maddəsində avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmləri ilə profil yaratma birlikdə nəzərdən keçirilmişdir. Bu maddədə profil yaratma da daxil olmaqla avtomatik fərdi qərar qəbul etmə məsələsi “Automated individual decision-making, including profiling” başlığı altında tənzimlənmişdir. Əlaqədar şəxsin özü ilə əlaqədar qanuni təsirlər və ya bənzər vacib təsirlər yaradan, profil yaratma da daxil olmaqla yalnızca avtomatik fəaliyyətə əsaslanan bir qərara tabe olmama, rədd etmə/etiraz etmə hüququna malikdir. Ancaq 22.2-ci maddəyə görə: a) qərarın əlaqədar şəxslə verilənlərdən məsul olan şəxs arasında bir müqavilə bağlaması və ya tətbiq olunması üçün vacib olması; b) qərarın verilənlərdən məsul olan şəxslərə tabe olduğu Birlik və ya Üzv dövlətlərin qanunları tərəfindən səlahiyyətləndirilməsi və verilənlər mövzusunun hüquq və azadlıqlarını və qanuni maraqlarını qorumaq üçün uyğun tədbirlər gətirməsi və qərarın əlaqədar şəxsin açıq razılığına əsaslanması hallarında 22.1-ci maddə keçərli olmayacaqdır. 22.4-cü maddə osə müəyyənləşdirir ki, 22.2-ci maddədə istinad olunan qərarlar 9.2-ci maddənin (a) və ya (g) bəndlərinin tətbiq olunmadığı və əlaqədar şəxsin hüquq və azadlıqları ilə qanuni maraqlarının müdafiəsi üçün uyğun tədbirlər əsas müzakirə mövzusu olmadığı müddətcə, 9.1-ci maddədə bildirilən özəl xüsusiyyətli fərdi verilənlərə əsaslandırılmayacaqdır.

Buradakı “oxşar əhəmiyyətli təsirlər” ifadəsi Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydalarının 71-ci paragrafında “where it produces legal effects concerning him or her” anlayışının davamında “or similarly significantly affects him or her” şəklində verilmişdir. İlk anlayış “şəxsin özü ilə əlaqədar qanuni təsirlər yaradan” mənasına gəlməkdədir. Davamındakı anlayış isə “və ya bənzər şəkildə şəxsə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən” mənasında istifadə olunmaqdadır. Doktrinada “similarly significantly affects” anlayışının nə kimi əhəmiyyətli təsir olduğu müzakirə mövzudur. Ancaq Fərdi Məlumatların

¹ Office of the Australian Information Commissioner. Guide to Big Data and The Australian Privacy Principles, March 21, 2016. <https://www.oaic.gov.au/privacy/guidanceand-advice/guide-to-data-analytics-and-the-australian-privacy-principles/#s2-3-notificationapp-5>, 1 yanvar 2020.

Qorunmasının Ümumi Qaydalarının 71-ci paragrafında bu cür təsirlərə yol açacaq vəziyyətlərə nümunə olaraq "...such as automatic refusal of an online credit application or e-recruiting practices without any human intervention" anlayışı ilə "kredit almaq üçün müraciətin avtomatik olaraq rədd edilməsi və ya hər hansı bir insan müdaxiləsi olmadan e-işə alınma kimi" tətbiqlər göstərilmişdir. Bu nümunələri əsas gətirərək "bənzər əhəmiyyətli təsirlər" yaradan proqramların şəxsin iqtisadi vəziyyətinə təsir edəcək iki nümunə ilə (kredit almaq və işə qəbul) məhdudlaşdırıldığı görülməkdədir. Bu məqamda isə Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydalarının istər 71-ci paragrafında, istərsə də "Definitions" (Anlayışlar) başlıklı 4-cü maddəsinin 4-cü bəndində keçən "profil yaratmanın" (profiling) anlayışı yardımcı olacaqdır. Müxtəlif şirkətləri bu cür avtomatik qərar mexanizmi proqramlarını istifadəyə yönəldən əsas səbəb özəl xüsusiyyətli fərdi məlumatlar üçün açıq icazənin tələb olunması və fərdlərin belə bir icazəni verməyə könüllü olmayacaqlarını düşünərək bu verilənləri başqa yollarla əldə etməyə çalışmalarıdır. Məsələn, şəxsin Facebook bəyənmələrindən (like) cinsi oriyentasiyasının, irqinin, dini görüşlərinin, psixoloji vəziyyətinin və ya siyasi görüşünün müəyyən edilməsi kimi vəziyyətlər bu tətbiqin bir nəticəsidir. Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydalarının 71-ci paragrafında adı çəkilən fərdi məlumatlar Qaydaların 9-cu maddəsində adı keçən irqi və ya etnik kökə işarə edən fərdi məlumatlar, siyasi fikirləri ortaya çıxaran fərdi məlumatlar, dini və ya fəlsəfi inancları açıq şəkildə çıxaran fərdi məlumatlar, həmkarlar ittifaqına üzvlüyünü ortaya çıxaran fərdi məlumatlar, genetik məlumatlar, biometrik məlumatlar, sağlamlıqla bağlı məlumatlar, bir şəxsin cinsi həyatı ilə bağlı məlumatlar və bir kişinin cinsi oriyentasiyası ilə bağlı məlumatlar kimi xüsusi keyfiyyətli məlumatları əhatə edir ki, "Fərdi məlumatlar haqqında" AR Qanununun "Qanunda istifadə olunan əsas anlayışlar" adlanan 2-ci maddəsində fərdi məlumatlar, xüsusi kateqoriyalı fərdi məlumatlar şəklində təsnifləşdirilmiş və görüldüyü kimi daha məhdud münasibətləri tənzimləyir.

Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydalarının 22-ci maddəsinə görə, əlaqədar şəxslər özlərinin vacib bildiyini deyil, özləri ilə əlaqədar hüquqi nəticələr yaradan və ya bənzər vacib təsirlər yaradan qərarlara tabe olmama hüququna malikdirlər. Bunun mənbəyi məhrumetmə prinsipidir (Deprivation principle). Şəxs cəzalandırıldığı və ya bir hüquqdan məhrum edildiyi vəziyyətlərdə qərarın zəruriliyini öyrənmə hüququna sahibdir. Şəxslərin öz iradəsi xaricində hüquqi tənzimləmələrin məcburi olması ilə məruz qaldığı və təsir

etdiyi nəticələrdə səbəbini öyrənmə hüququ vardır.¹ Hüququn üstünlüyü prinsipinin tələbi olaraq (rule of law) dövlət həyata keçirdiyi fəaliyyətlərin hüquqauyğun olmasını təmin edə bilmək üçün aldığı qərarları əsaslandırma prinsipi əhatəsində izah etməlidir. Həyata keçirilən fəaliyyətlərə tabe olan hüquqi və sosial mənada təsirlənən şəxslərin izah tələb etməsi və informasiya sahibi olması ən təbii hüququdur.

Maddə 22-də tənzimlənən “human-in-the-loop” şəklində ifadə edilən hüquq avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmləri ilə alınan qərarlar haqqında insan müdaxiləsi tələb edərək (human intervention) fikirlərinin alınması və qərara qarşı etiraz edilməsi şəklində izah edilməkdədir. Alqoritmik qərar qəbul etmə sisteminin informasiya təmin etmək və ya təhlillər etməklə, insanın özbaşına alacağı qərarlarda dəstək verdiyi müddətə “human-in-the-loop” deyilir.²

Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydalarının 71-ci paragrafında qəbul edilən qərarın açıqlanmasını tələb etmək hüququ ilə bağlı doktrinada müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bryce Goodman və Seth Flaxman tərəfindən qələmə alınan yazı³ Qaydaların izah tələb etmək hüququnu formalaşdırmaqdan o yana incəlikləri izah etməyən mövzu ilə bağlı bir məqalə olmuşdur.

İkinci olaraq belə bir hüququn olmadığına bağlı Sandra Wachter, Brent Mittelstadt və Luciano Floridi də bir məqalə⁴ yazmışdır. Son olaraq isə Andrew D. Selbst ilə Julia Powles tərəfindən qələmə alınan məqalə⁵ izah tələb etmək hüququnun olduğunu dəstəkləmişdir. Əsas məsələ informasiyanın nə mənə daşdığına bağlı real həyatda sistemin əsası haqqındamı və ya bəlli bir fərdi qərara bağlı olacağı və hansı dərinlikdə izah etmənin vacib olacağına bağlı mübahisələr davam etməkdədir.⁶

¹ M.Nedim Bekri. Gerekçeli Karar Hakkı. Ankara Barosu Dergileri, 2014, Cilt.72, Sayı.3, s. 205-228. <http://www.ankarabarusu.org.tr/siteler/ankarabarusu/tekmakale/2014-3/6.pdf>

² Jake Goldenfein. Algorithmic Transparency and decision-making accountability: Thoughts for buying machine learning algorithms”, In Office of the Victorian Information Commissioner (Ed) Closer to the Machine: Technical, Social, and Legal aspects of AI. 2019. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=344587331 December 2019.

³ Bryce Goodman, Seth Flaxman. European Union regulation on algorithmic decision-making and a “right to explanation. AI Magazine, 2017, Vol. 38, No.3, pp. 50-57.

⁴ Sandra Wachter, Brent Mittelstadt, Luciano Floridi. Why a Right to Explanation of Automated Decision-Making Does Not Exist in the General Data Protection Regulation // International Data Privacy Law, 2017, Vol.7, No. 2, pp. 76-99.

⁵ Andrew Selbst, Julia Powles. Meaningful information and the right to explanation. International Data Privacy Law, Vol.7, No. 4, November 2017, pp. 233-242.

⁶ Gianclaudio Malgieri, Giovanni Comandé. Why a Right to Legibility of Automated Decision-Making Exists in the General Data Protection Regulation // International Data Privacy Law, 2017, Vol.7, No. 3, pp. 243-265.

Fairness Accountability and Transparency in Machine Learning (FAT/ML) tərəfindən də hesab verə bilən bir alqoritmik sistemin izah edilə bilən olmasının vacibliyi izah edilmişdir:

1. Hansı formada istifadəçiyə və maraqlı tərəflərə izahın veriləcəyinin müəyyən edilməsi;

2. Alqoritmin və ya sistemin hansı səviyyədə və ətraflı son istifadəçiyə və ya maraqlı tərəflərə açıqlanacağıının müəyyən edilməsi;

3. Verilənlərin mənbəyinin nə qədərini açıqlanacağıının müəyyən edilməsi.

Fərdi Məlumatların Qorunmasının Ümumi Qaydaları əhatəsində cavablandırmağa ehtiyacı olan suallar aşağıdakılardır:

İnsan müdaxiləsinin avtomatik qərar qəbul etmə müddətinin heç bir mərhələsindəmi mövcud olmaması lazımdır? İnsan müdaxiləsi hansı səviyyəyə qədər edilə bilər?

Əlaqədar şəxslərin təşkilatlara insan müdaxiləsi tələb etdiyi zaman necə bir tələb irəli sürmələri lazımdır?

İnsan müdaxiləsi tələb edən şəxslərə qurumlar tərəfindən nələr izah edilməlidir?

Alqoritm sistemini nəzərdən keçirəcək olan insanın aşağıdakı sadalananlar əhatəsində məsul olması vacibdir:¹

1. Süni intellekt sistemlərinin necə çalışması və məhdudluqları;
2. Sistemin yanlış yönləndirildiyini öyrənmə bilmək və səbəblərini anlaya bilmək;
3. Sistemin hansı sıxılıqla qüsurlu ola biləcəyini göz önünə alaraq çatışmazlıqlara minimum səviyyədə şübhə ilə yanaşmaq;
4. Alqoritmik sistemin çatışmazlığını rədd etmək və ya qəbul etməklə əlaqədar mənalı izahlar verə bilmək.

Sistemin izah edilə bilən modellə dizayn edilməsi, gözdən keçirəcək şəxslərin təlimatlandırılması kimi tədbirlərin alınmasının ardından da sistemin aldığı qərarların uzun müddətli bir nəzarət müddəti altında saxlanması, sistemi gözdən keçirənlərin neçə dəfə sistemin aldığı qərarları qəbul etdiyi və ya rədd etdiyinin analiz edilməsi sistemin tənzimləmə əhatəsində tamamilə avtomatik qərar qəbul etmə mexanizmi olaraq qəbul edilib-edilməyəcəyinin təsbiti baxımından əhəmiyyətli olacaqdır.

4.4. Fərdi məlumatların təhlükəsizliyinin pozulması və onunla mübarizə yolları

Fərdi məlumatların təhlükəsizliyinin pozulması ilə nəticələnən əməllər müxtəlif dövlətlərdə müxtəlif cür kriminallaşdırılmışdır. Əsas etibarilə, avtomatlaşdırılmış sistemlərə edilən müxtəlif məqsədli qəsdlər fərdi məlumatların təhlükəsizliyini pozmuş olur. Ona görə də bu məsələ ilə bağlı xüsusi tənzimləmələr yaradılmışdır. Məsələn, “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun “Milli informasiya məkanının fərdi məlumatlar üzrə bölümlü” adlı 18-ci maddəsində deyilir ki, milli informasiya məkanının fərdi məlumatlar üzrə bölümünün formalaşdırılması, istifadəsi və inkişafı vahid elmi-texniki konsepsiya əsasında həyata keçirilir. Fərdi məlumatların informasiya sistemlərinin milli informasiya məkanında dayanıqlı və mühafizə ilə təmin olunmuş şəkildə qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsi və bu sahədə pərakəndəliyə yol verilməməsi üçün onların təminat vasitələrində informasiya texnologiyaları və

¹ Reuben Binns, Valeria Gallo. Automated Decision Making: The role of meaningful human reviews // Information Commissioner’s Office, April 12, 2019. <https://ico.org.uk/about-the-ico/news-and-events/ai-blog-automated-decision-making-the-role-of-meaningful-human-reviews/>

təhlükəsizlik standartları tətbiq edilir. Milli informasiya məkanının fərdi məlumatlar üzrə bölümündə paylanmış ayrı-ayrı informasiya sistemlərində eyni subyekt barədə məlumatların uzlaşdırılmasını, bu sahədə pərakəndəliyin və təkrarçılığın qarşısının alınmasını təmin etmək üçün fərdi identifikasiya nömrəsi tətbiq olunur. Ayrı-ayrı mülkiyyətçilərin və müxtəlif təyinatlı fərdi məlumatların informasiya sistemlərinin və ehtiyatlarının birləşdirilməsi, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, yolverilməzdir.

Bundan başqa, “Fərdi məlumatların avtomatlaşdırılmış qaydada işlənməsi ilə əlaqədar şəxslərin qorunması haqqında” Konvensiyanın 7-ci maddəsinə görə, avtomatlaşdırılmış məlumat fayllarında saxlanılan fərdi məlumatları təsadüfi və ya icazəsiz məhdədən və ya gözlənilməyən itkidən, eləcə də icazəsiz istifadə, dəyişdirmə və yaxud yayılmadan qorumaq üçün müvafiq təhlükəsizlik tədbirləri görülür.

Eyni zamanda, qanunvericiliklə dairəsi konkret müəyyən olunmuş fərdi məlumatların qorunması üzrə normaların pozulmasına görə hər bir şəxs üçün məsuliyyət müəyyən olunmuşdur. Bu normaların pozulması inzibati və ya cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində yazışma, telefon danışığı, poçt, teleqraf və digər məlumatların sirrini pozma (maddə 155), şəxsi və ailə həyatının sirri olan məlumatların, belə məlumatları əks etdirən sənədlərin, video və foto çəkilişi materiallarının, səs yazılarının yayılması, habelə satılması və ya başqasına verilməsi qanunsuz toplanılması (maddə 156), Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilmiş əsaslar olmadan, mənzildə yaşayanın iradəsi ziddinə mənzilə daxil olma (maddə 157), Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilmiş əsaslar olmadan hüquqi şəxslərin mülkiyyətində və ya icarəsində olan binalara (otaqlara) daxil olma (maddə 158) kimi əməllərə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur.

Bundan əlavə, qəsd obyektini fərqli olan müxtəlif cinayətlərin törədilməsi zamanı da fərdi məlumatların təhlükəsizliyi pozulmuş olur. Məsələn, terrorçuluq şəxsi həyata müdaxiləyə haqlı hesab edilən səbəblərdən hesab edilir. MC Veigh-Oneill və Evans İngiltərəyə qarşı məhkəmə işində¹ anti-terrorçuluq qanunları əhatəsində sorgulanıb, şəxslərin üstlərinin axtarılması, barmaq izlə-

¹ McVeigh, O'Neill and Evans v. United Kingdom. 5 EHRR 71, (1981) 25 DR 15, 8022/77, 8025/77, 8027/77, [1981] ECHR 11, (1982) DR 25, Council of Europe: European Court of Human Rights, 18 March 1981. <https://swarb.co.uk/mcveigh-oneill-and-evans-v-united-kingdom-echr-1981/>

rinin alınması, fotoşəkillərinin çəkilməsi və bunların saxlanması kimi əməliyyatlar bu məlumatlar istintaq üçün vacib olduğundan və terrorçuluqla mübarizə aparmaq məsələsində ictimai ehtiyacların fərdlərin şəxsi həyatı və ailə həyatına hörmət göstərilməsi hüququndan daha üstün olduğu qəbul edilərək şəxsi həyata müdaxilə xüsusiyyətində görülməmişdir.

Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin tutulduğu anda fotoşəklinin çəkilib fərdi məlumatlarının alınması da terrorçuluq cinayətinin tədqiq edilməsi müddətinin qanun daxilində tənzimlənməsi kimi qəbul edilmişdir.¹ Burada qeyd edilən məlumatlar dindirmə və tutulma proseduru ilə əlaqədardır. Bunu nəzərdən keçirən Məhkəmə polisin və güc strukturlarının aldığı məlumatların təbiətini və əhatəsini tədqiq edərək bu məlumatlar baxımından dövlətin açıq mülahizəyə hüququ olduğu nəticəsinə gəlmişdir.

Milli təhlükəsizliyin müdafiəsi məqsədi ilə şəxslərin fərdi məlumatlarının dövlət tərəfindən toplanılması və milli təhlükəsizlik baxımından əhəmiyyətli vəzifələrə alınacaq namizədlərin qiymətləndirilməsində bu məlumatların istifadəsi də məhkəmə tərəfindən mübahisələndirilən məsələlərdəndir. Leander İsveçə qarşı məhkəmə işində² hərbi dəniz donanmasında stajor texnik olaraq çalışan iddiaçının heyət kimi çalışma istəyinin rədd edilməsi 8-ci maddənin pozulması sayılmamışdır. Məhkəmə bu qərarı verərkən təhlükəsizlik sisteminin iddiaçının hüquqlarının pis tərəfə istifadəsinə qarşı təmin edəcəyi etibarlılığı diqqətə almış və bu təhlükəsizlik sisteminin demokratik bir cəmiyyətdə vacib olduğunu qəbul etmişdir. Məhkəmə milli təhlükəsizliyi müdafiə etmək üçün yaradılan gizli nəzarət sisteminin demokratiyanı müdafiə etmək adına demokratiyaya zərər vura biləcəyindən, hətta demokratiyanı yox edə biləcəyindən bu riski nəzərə alaraq təbii şəkildə dövlət tərəfindən bəzi təminatların təmin olunmasının vacibliyini vurğulamışdır. Adı keçən məhkəmə işində İsveç milli təhlükəsizliyi təmin etmə məqsədilə həyata keçirdiyi fəaliyyətində bu gücü pis niyyətlə istifadə etməmiş, şəxsi həyatın müdafiəsini təmin edən qabaqlayıcı tədbirləri almış, sistemin təsirlərini minimum səviyyəyə endirməyi qarşısına məqsəd qoyan qanuni tənzimləmələri etmişdir. Bunları nəzərdən keçirəsi olsaq, Milli Polis Heyətinin hansı məlumatların qeyd

¹ Murray v. The United Kingdom. 18731/91, Council of Europe: European Commission on Human Rights, 27 August 1991. <https://www.refworld.org/cases,COECOMMHR,402a22c44.html>

² Leander v. Sweden. 9248/81, Council of Europe: European Commission on Human Rights, 26 March 1987. https://www.legislationline.org/download/id/3521/file/Case_of_Leander_v_Sweden_1987_en.pdf

ediləcəyi haqqında səlahiyyətə malik olması qanunla tənzimlənmiş, əhatəsi isə hökumətin verdiyi təlimatlarla tənzimlənmişdir. Bu məlumatlar yalnız polis işçisi üçün vacib olmaları və milli təhlükəsizliyə qarşı cinayətlərin qarşısını alma və müəyyən etmə məqsədini güdməlidir. Bu qanuni tənzimləmədə hansı məlumatların verilə biləcəyi, hansıların səlahiyyətlərinə aid ola biləcəyi bu məlumatların hansı şərtlər daxilində verilə biləcəyi və bu məlumatların paylaşılması məsələsində Milli Polis Heyətinin izləyə biləcəyi prosedur açıq və əhatəli olaraq müəyyən edilmişdir. Gizli Polis qeydiyyatlarındakı məlumatların şəxsi heyətin nəzarəti olmadan istifadəsi praktikada cəza mübahisələri və İsveç Vətəndaşlığına keçmə mövzulu məhkəmə işləri ilə hüduhdur.

Fərdi məlumatların toplanılması və saxlanması qədər, hətta daha çox əhəmiyyətli olan mövzu da bu məlumatların ifşası, izahıdır. Bunlar mövzuya və ya üçüncü şəxslərə izah edilə bilər. Burada fərdin şəxsi həyatı ilə dövlətin maraqlarının toqquşması mübahisə mövzudur.

Şəxslərə aid foto və polis sənədlərindəki məlumatların ifşa edilməsi məsələsində Komissiya iddiaçının polis sənədlərindəki fotosəkillinin üçüncü şəxslərə göstərilməsini şəxsi həyata müdaxilə saymış, ancaq 8.2-ci maddəyə görə, haqlı olub-olmadığını qiymətləndirmişdir.¹ Komissiya bu qərarında müdaxilənin günahı üstələmə məqsədilə olduğunu və məqsədlə müdaxilənin mütənasib olduğunu qəbul etmişdir. Komissiya bu qərarında fotosəkillərin sadəcə təhqiqat məqsədilə istifadəsi, dövlətin əldə etməsinə açıq olmaması və daha əvvəlki bir tutulma sırasında polis tərəfindən qanunlara uyğun formada, yəni şəxsi həyata müdaxilə etmədən çəkilməsi təsirli olmuşdur.

Polis tərəfindən aparılan təhqiqatda bəzi məlumatların mətbuata açıqlanması bəzən şəxsi həyata müdaxilə təşkil edə bilər. Məsələn, bir oğlan uşağa əxlaqazidd hücum şübhəsi ilə tutulan şəxsin mətbuatda polis tərəfindən evində aparılan axtarışda çox miqdarda uşaq pornoqrafiyası materialı olduğuna dair xəbərlərin 8-ci maddədə qorunan hüquqlarını pozduğunu iddia etmişdir. İddiaçının polisin mətbuata səhv məlumat verdiyini və əhatəsindəki şəxslərin onu tanımasına imkan verəcək məlumatların da verildiyini bildirməsinə qarşı Komissiya belə bir müdaxilənin dövləti maraqlandıran mövzularda dövləti məlumatlandırma qanuni məqsəd güdülməsinə və hadisələrin reallıqlara əsaslanan olması səbəbilə bu müdaxiləni haqlı hesab etmişdir.

¹ Doorson v. the Netherlands. 20524/92, Council of Europe: European Commission on Human Rights, 26 March 1996. <https://www.hr-dp.org/contents/545>

Tibbi məlumatların izah edilməsi mövzusunda isə tibbi məlumatların şəxsi həyatın əhatəsinə daxil olduğu qəbul edilməklə birlikdə bunların bəzi vəziyyətlərdə izah edilməsi hüquqazidd deyildir. Z. Finlandiyaya qarşı məhkəmə işində¹ iddiaçı məhkəmə işində texniki mütəxəssis kimi dinlənən və həkim tərəfindən HIV virusu² daşdığını da əhatə edən tibbi məlumatların eyni cinayət işində izah edilməsi Konvensiyanın 8-ci maddəsinin pozuntusu olaraq irəli sürmüşdür. Məhkəmə HIV virusu kimi çox həssas və özəl bir mövzuda məlumatların ifşasını çox diqqətli tədqiq edərək tibbi məlumatların qorunmasındakı şəxs və xəstə hüquqları ilə cəmiyyətin hüquqları birlikdə qiymətləndirildiyində dövlətlərin bu mövzuda təqdir olunduğunu qəbul etmiş və şahidin tibbi sənədləri izah etməsinin Konvensiyanın 8.2-ci maddəsi baxımından əhəmiyyətli olduğuna qərar vermişdir.

Məhkəmə dövlətlərin fiziki və mənəvi toxunulmazlığın pozulmasına qarşı fərdləri müdafiə istiqamətində pozitiv öhdəlikləri olduğunu qəbul etməkdədir. Bu mənada şəxsin istəyi xaricində edilən hər növ müdaxilə hüququn pozulması xüsusiyyətini daşıyır. Fiziki toxunulmazlıqla bəzi müdaxilələrin şəxsi həyatın əhatəsinə daxil olduğu qəbul edilsə də, 8-ci maddədəki hüququn pozulmadığı nəticəsinə gəlinməkdədir. Costello Roberts İngiltərəyə qarşı məhkəmə işində³ məktəb tərəfindən iddiaçıya verilən fiziki cəza məsələsində bu şəkildə qərar verilmişdir. Məhkəmə bəzi şərtlərdə təhsil məsələsində alınan tədbirlərin şəxsi həyata hörmət hüququna təsir edə biləcəyi mənasına gəlmədiyini, uşağın məktəbə göndərilməsinin bir dərəcəyə qədər şəxsi həyata müdaxilə edilməsi mənasına gəldiyini nəzərdən keçirərək, həm cəzanın yüngüllüyü, həm də məktəbin təşkilatı mühitində cəzanın verilmiş olması kimi vəziyyətləri birlikdə qiymətləndirmiş, fiziki və mənəvi toxunulmazlığın 8-ci maddə üzrə qadağanın əhatəsinə daxil olacaq qədər pis təsir etməyəcəyini bildirmişdir.

Dövlətin qaydaları çərçivəsində təhlükəsizlik kəməri taxılması və sənayedə təhlükəsizliyə qarşı olan tədbirlər görülməsini məcburi edən bəzi təhlükələrdən qorumağı qarşısına məqsəd qoyan tədbirlər də Konvensiyanın 8.2-ci maddəsi əhatəsində hüquqi baxımdan müdaxilə olaraq qəbul edilə bilməzlər.

¹ Z. v. Finland. 9/1996/627/811, Council of Europe: European Court of Human Rights, 25 February 1997. <https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b71d0.html>

² HIV - Human İmmunodeficiency Virus, yəni İİV - İnsan İmmunçatışmazlıq Virusu

³ Costello-Roberts v. The United Kingdom. 89/1991/341/414, Council of Europe: European Court of Human Rights, 23 February 1993. <https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b6f08.html>

Fərdi məlumatların əlyetərliyinin pozulması məsələsi də dövrün aktual problemlərindəndir. Bəzi fərdi məlumatlar baxımından dövlət qeydiyyatlarını əldə edə bilməmə də şəxsi həyata müdaxilə xüsusiyyətində görülə bilər.

Mətbuat vasitəsilə şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət edilməsi hüququnun pozulması məsələsi Komissiya və Məhkəmə tərəfindən yetərincə tədqiq edilməmişdir. Bu məsələdə qraf və qrafinya Spencerin mətbuatda şəxsi həyatlarının sərgiləndiyi məsələsində açdıqları Spencer İngiltərəyə qarşı məhkəmə işi¹ daxili hüquqdakı müraciət yolları tükənmədiyi üçün nəzərdən keçirilməmişdir. Mətbuat azadlığı ilə fərdin şəxsi həyatı və ailə həyatına hörmət edilməsi hüququ qarşı-qarşıya gəldikdə fərdin ictimaiyyətə açıq olan məlumatları üzrə şəxsi həyata müdaxilənin xüsusiyyəti və dərəcəsi ilə dövlətdə bu mövzuda alınan qabaqlayıcı tədbirlərin və kompensasiyedici olması kimi xüsusiyyətlər nəzərdən keçiriləcəkdir.

Beləliklə, fərdi məlumatlara edilən qəsdlər bu məlumatların əlyetərliyini, tamlığını və konfidensiallığını pozur. Hesab edirik ki, bu cür qəsdlərin qarşısının alınması yalnız dövlətlər üçün pozitiv və neqativ öhdəliklərin müəyyənləşdirilməsi ilə bitmir. Eyni zamanda, ayrı-ayrı fərdlərin informasiya təhlükəsizliyi, o cümlədən kibertəhlükəsizlik mədəniyyətinin olması vacibdir. Təsadüfi deyil ki, BMT Baş Məclisinin 20 dekabr 2002-ci il tarixli 57/239 sayılı qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş “Qlobal kibertəhlükəsizlik mədəniyyətinin yaradılması” və ona əlavə olan “Qlobal kibertəhlükəsizlik mədəniyyətinin yaradılması üçün elementlər” bütün iştirakçılardan – informasiya sistemləri və şəbəkələrini yaradan, onlara sahib olan, idarə edən, xidmət edən və istifadə edən dövlət orqanlarından, müəssisələrdən və digər təşkilatlardan, fərdi istifadəçilərdən bir-birini tamamlayan doqquz elementə əməl etmələrini tələb edir. Bu elementlər sırasında bir neçəsi birbaşa ayrı-ayrı məlumat subyektləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, məlumatlılıq elementini qeyd edə bilərik ki, bu, iştirakçıların informasiya sistemlərinin və şəbəkələrin təhlükəsizliyinin zəruriliyi haqqında və təhlükəsizliyin yüksəldilməsi üçün onların nə edə biləcəkləri barədə məlumatlı olmasını tələb edir. Həmçinin məsuliyyət (cavabdehlik) elementinin mahiyyətinə görə, iştirakçıların hər biri informasiya sistemlərinin və şəbəkələrin təhlükəsizliyi üçün öz rollarına uyğun olaraq cavabdehlik daşıyırlar. İştirakçılar öz siyasətlərini, fəaliyyətlərini,

¹ Spencer v. United Kingdom. 28851/95, Council of Europe: European Court of Human Rights, 16 Jan 1998. <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-4087&filename=001-4087.pdf>

tədbirlərini və prosedurlarını müntəzəm olaraq nəzərdən keçirməli və onların tətbiq edildikləri mühitə uyğunluqlarını qiymətləndirməlidirlər. Reaksiya elementi isə müəyyən edir ki, iştirakçılar təhlükəsizliyə aid insidentlərin qarşısının alınması, onların aşkarlanması və onlara cavab verilməsi üzrə vaxtında və birgə tədbirlər görməlidirlər. Onlar lazımi hallarda təhdidlər və boşluq faktorları haqqında məlumat mübadiləsi etməli və belə insidentlərin qarşısının alınması, onların aşkarlanması və onlara cavab verilməsi işində operativ və səmərəli əməkdaşlığı nəzərdə tutan prosedurlar tətbiq etməlidirlər və s.

İSTİFADƏ VƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT

Dərslük, dərs vəsaiti, monoqrafiya və elmi məqalələr:

1. Balayev R.Ə., Əlizadə M.N., Musayev İ.K. İntellektual sistemlər və texnologiyalar. Bakı: MSV Nəşr, 2016, 256 s.
2. Bəxtiyar Əliyev, Nəzrin Həşimova. Emosional intellekt: nəzəri baxışların təhlili // Psixologiya jurnalı, 2019, №2, s. 17-28
3. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları: Dərslük. Bakı: Nurlar, 2019, 352 s.
4. Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrzalı Ş.S. İnformasiya hüququ: Dərslük. Bakı: Nurlar, 2019, 448 s.
5. Həşimov Məmməd. Əşyaların İnterneti texnologiyaları əsasında yaradılan şəbəkə mühitində hücumların təhlil // “İnformasiya təhlükəsizliyinin aktual multidissiplinar elmi-praktiki problemləri” IV respublika konfransı, 14 dekabr 2018-ci il, s. 195-198
6. İvana Roanya. İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasında təsbit olunmuş şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnun müdafiəsi. Avropa Şurası Strasburq, 2012, 105 s.
7. İvana Roanya. İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasında təsbit olunmuş şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnun müdafiəsi. Avropa Şurası: Strasburq, 2015, 120 s.
8. Akın İlhan. Kamu Hukuku. İstanbul: İÜHF Yayınları, 1987, 429 s.
9. Aşıkoğlu Ş.İ. Avropa Birliyi və Türk Hukukunda Kişisel Verilerin Korunması ve Büyük Veri. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2018, 142 s.
10. Aydın Akgül. Kişisel Verilerin Korunması Açısından İdarenin Hukuki Sorumluluğu ve Yargısal Denetimi, Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2013, 153 s.
11. Can Yavuz. Unutulma hakkı. Yüksek Lisans Tezi. Yeditepe Üniversitesi, 2016, 201 s.
12. Çelik Edip. Milletlerarası Hukuk. Fakülteler Matbaası, 1. Kitap, İstanbul, 1984, 301 s.
13. Çubukçu Ahmet, Şahin Bayzan. Türkiye’de Dijital Vatandaşlık Algısı ve Bu Algıyı İnternetin Bilinçli, Güvenli ve Etkin Kullanımı ile Artırma Yöntemleri // Middle Eastern & African Journal of Educational Research, 2013, No. 5, s.148-174

14. Danışman Ahmet. Ceza Hukuku Açısından Özel Hayatın Korunması // Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1999, No. 99, Konya, 124 s.
15. Gözlügül Said Vakkas. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İç Hukukumuza Etkisi. Ankara: Hilmi Usta Matbaacılık, 1999, s. 79-80
16. Gökçen Ahmet. Ceza Muhakemesi Hukukunda Basit El koyma ve Postada El koyma (Özellikle Telefonların Gizlice Denetlenmesi) // DEÜHF Döner Sermaye İşletmesi Yayınları, 1994, No. 49, Ankara, s. 189-190
17. Küzeci Elif. Kişisel Verilerin Korunması. Ankara: Turhan Kitabevi, 2010, 644 s.
18. Sağlam Fazıl. Türk ve Alman Anayasa Hukukları Açısından Gizli Ses Kaydı // AÜSBF Dergisi, 1975, C. XXX, No: 1-4, Ankara, Mart – Aralık, s. 107-116
19. Şehriban İpek Aşıkoğlu. Avrupa Birliği və Türk Hükukunda Kişisel Verilerin Korunması və Büyük Veri. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2018, 236 s.
20. A definition of AI: Main capabilities and disciplines // High-Level Expert Group on Artificial Intelligence. European Commission, Brussels, 2019, 9 p.
21. A.M.Tuirng. Computing Machinery and İntelligence // Mind, Volume LIX, Issue 236, October 1950, pp. 433–460
22. Andrew Selbst, Julia Powles. Meaningful information and the right to explanation. International Data Privacy Law, Vol.7, No. 4, November 2017, pp. 233–242
23. Aristotle. Politics. Batoche Books, Kitchener, 1999, 197 p.
24. Bailey S.H., Harris D.J., Jones B.C. Civil Liberties Cases and Materials. Second Edition, London Butter Worths, 1985, 1270 p.
25. Brad Smith and Harry Shum. The Future Computed: Artificial Intelligence and its role in society. Published by Microsoft Corporation Redmond, Washington. U.S.A., 2018, 146 p.
26. Bryce Goodman, Seth Flaxman. European Union regulation on algorithmic decision-making and a “right to explanation. AI Magazine, 2017, Vol. 38, No. 3, pp. 50-57
27. Can Yavuz. Machine Bias Artificial Intelligence and Discrimination. Lund University, 2019, 97 p.
28. Christina Tikkinen-Piri, Anna Rohunen, Jouni Markkula. EU General Data Protection Regulation: Changes and Implications for Personal Data

- Collecting Companies // *Computer Law & Security Reviews*, 2018, Cilt. 34, Sayı.1, pp.134-153
29. Colin B Picker. A View from 40,000 Feet: International Law and the Invisible Hand of Technology // *Cordoza Law Review*, November, 2001, №149, pp.149-213
 30. Cristopher Kuner. *European Data Privacy Law and Online Business*, Oxford University Press, 2003, 322 p.
 31. Daniel J. Solove. *The Digital Person, Technology and Privacy in the Information Age*. New York University Press, ABD 2004, 283 p.
 32. David Banisar. *Freedom of Information and Access to Government Record Laws Around the World. The Freedom info Global Survey*, 2004, 96 p.
 33. David Lyon. *Surveillance Studies an Overview*, Polity Press, 2007, 243 p.
 34. Duarte B.Morais, Anthony C.Ogden. Initial Development and Validation of the Global Citizenship Scale // *Journal of Studies in International Education*, 2010, pp. 1-22
 35. *European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their environment*. Council of Europe, February 2019, 77 p.
 36. Gianclaudio Malgieri, Giovanni Comandé. Why a Right to Legibility of Automated Decision-Making Exists in the General Data Protection Regulation // *International Data Privacy Law*, 2017, Vol.7, No. 3, pp. 243-265
 37. Iria Giuffrida, Fredric Lederer, Nicolas Vermerys. A Legal Perspective on the Trials and Tribulations of AI: How Artificial Intelligence, the Internet of Things, Smart Contracts, and Other Technologies Will Affect the Law // *Case Western Reserve Law Review*, 2018, Volume 68, Issue 3, pp. 747-781
 38. Judith Jarvis Thomson. The Trolley Problem // *Yale Law Journal*, 1982, pp. 1395-1415
 39. Kate Crawford, Jason Schultz. Big data and due process: Toward a framework to redress predictive privacy harms. *Boston College Law Review*, 2014, Vol. 55, pp. 93-128
 40. Katherine Medianik. Artificial Intelligent Lawyers: Updating The Model Rules Of Professional Conduct in Accordance With The New Technological Era // *Washington*, 2018, pp. 1498-1502
 41. Lucas Bergkamp – Jan Dhont. Data Protection in Europe and the Internet: An Analysis of the European Community’s Privacy Legislation in the Context of the World Wide Web // *The EDI Law Review*, 2000, S.7, s.74

42. Martinez R. The power of artificial intelligence // *Franchising World*, 2018, 50 (5), pp. 92-94
43. Mike Ribble, Gerald D. Bailey. *International Society for Technology in Education*, 2007, 149 p.
44. Mohanad Halaweh. Viewpoint: Artificial Intelligence Government (Gov. 3.0): The UAE Leading Model // *Journal of Artificial Intelligence Research*, June 2018, № 62, pp. 270-272
45. Morgan Stanley. Increasing focus on efficiency and innovation drive long-term demand for software and IT services // *The Rise of China's Supercities: New Era of Urbanization*, October 10, 2019, pp. 75-78
46. Mowbray Alastair. *The Development of Positive Obligations under the European Convention on Human Rights by the European Court of Human Rights*. Hart Publishing, Oxford, 2004, 239 p.
47. Samuel D. Warren, Louis D. Brandeis. *The Right to Privacy* // *Harvard Law Review*, 1890, Vol. 4, No. 5, pp. 193-220
48. Sandra Wachter, Brent Mittelstadt, Luciano Floridi. Why a Right to Explanation of Automated Decision-Making Does Not Exist in the General Data Protection Regulation // *International Data Privacy Law*, 2017, Vol.7, No. 2, pp.76-99
49. Shue Henry. *Basic Rights: Subsistence, Affluence, and US Foreign Policy*, Princeton University Press, Second Edition, Princeton, New Jersey, 1996, 236 p.
50. Steiner H.J., Alston P. *International Human Rights in Context*, Oxford University Press 2. Edition Oxford, 2000, pp. 180-181
51. *Strategy on New Technologies*. UN Secretary-General's. 2018, 19 p.
52. *Study on the human rights dimensions of automated data processing techniques (in particular algorithms) and possible regulatory implications*. Council of Europe, The Committee of Experts on Internet Intermediaries (MSI-NET), 2018, 56 p.
53. *The ethics of Artificial Intelligence: Issues and initiatives*. European Parliamentary Research Service, Brussels, 2020, 114 p.
54. Walden Ian. Anonymising Personal Data // *International Journal of Law and Information Technology*, 2002, C.10, S.2, pp. 224-237
55. *What does AI mean for China?* // McKinsey Global Institute. *Artificial Intelligence: Implications for China*, April 2017, pp. 4-12

56. William L. Prosser. Privacy // California Law Review, 1960, Volume 48 (3), pp. 383-423
57. Аверкин А.Н., Гаазе-Рапопорт М.Г., Поспелов Д.А. Толковый словарь по искусственному интеллекту. Москва, 1992, 256 с.

İnternet resursları:

58. Azərbaycan Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin təsis etdiyi Süni İntellekt üzrə Komitənin II plenar iclasında təmsil olunub.
<https://www.digital.gov.az/az/media/press/azerbaycan-avropa-surasi-nazirler-komitesinin-tesis-etdiyi-suni-intellekt-uzre-komitenin-ii-plenar-iclasinda-temsil-olunub>
59. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Rəsmi İnternet Səhifəsi.
<https://www.president.az>
60. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası. e-qanun.az
61. Azərbaycanda Süni İntellekt laboratoriyası yaradıldı // “TED.AZ” İnformasiya Portalı, 04.09.2019.
<http://ted.az/az/view/news/4962/azerbaycanda-suni-intellekt-laboratoriyasi-yaradildi>
62. Bakıda ilk dəfə olaraq “Süni intellekt və insan hüquqları” mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilib.
<http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2019/noyabr/683719.htm>
63. Elektron Hökumət Portalı. <https://www.e-gov.az/>
64. Əşyaların İnterneti: əldə edilən təcrübə və perspektivlər.
<https://www.iktlab.az/article/esyaların-interneti-elde-edilən-tecrübə-ve-perspektivlər>
65. Həsən Həsənzadə. Sürücüsüz avtomobillər və onların gətirdiyi hüquqi problemlər, 2018.
<http://hasanhasanzada.blogspot.com/2018/07/surucusuz-avtomobillər-v-onlarn-gtirdiyi.html>
66. Hüseyn Vəliyev. Azərbaycan "Microsoft"la süni intellekt sahəsində əməkdaşlığa start verib // “APA” İnformasiya Agentliyi.
<https://apa.az/az/infrastruktur/Azərbaycan-Microsoftla-suni-intellekt-sahəsində-mkdəslığa-start-verib-574532>

67. Lütfi Zadə (1921-2017). Azərbaycan Milli Elmlər Akadmeiyasının rəsmi internet səhifəsi. <http://science.gov.az/forms/skonchavshiesya-poch%D1%91tnyie-chlenyi/3117>
68. Bahattin Gönültaş. Yapay zekada ölkelerin stratejik hamleleri, 2019. <https://www.aa.com.tr/tr/bilim-teknoloji/yapay-zekada-ulkelerin-stratejik-hamleleri/1653383>
69. M.A.Alkan. Karanlık Fabrikalar ile İnsansız Üretim. <https://www.endustri40.com/karanlik-fabrikalar-ile-insansiz-uretim/>
70. M.Nedim Bekri. Gerekçeli Karar Hakkı. Ankara Barosu Dergileri, 2014, Cilt.72, Sayı.3, s.205-228. <http://www.ankarabarusu.org.tr/siteler/ankarabarusu/tekmakale/2014-3/6.pdf>
71. Yapay Zeka ve Hukukwork farkı. Hukukwork blog. <https://www.hukukwork.com/blog/25/yapay-zeka-ve-hukuk-work-farki/>
72. 45 Cities to endorse digital rights in cities. <https://unhabitat.org/story-45-cities-to-endorse-digital-rights>
73. Alyssa Schroer. AI and the bottom line: 15 examples of artificial intelligence in finance. 2020. <https://builtin.com/artificial-intelligence/ai-finance-banking-applications-companies>
74. Ana Alexandre. Korea Customs Service Partners with Samsung SDS to Build Blockchain Customs Platform, September 15, 2018. <https://cointelegraph.com/news/korea-customs-service-partners-with-samsung-sds-to-build-blockchain-customs-platform>
75. Article 29 Data Protection Working Party. Guidelines on Automated individual decision-making and Profiling for the purposes of Regulation 2016/679. 17/EN, WP251rev.01, Adopted on 3 October 2017, As last Revised and Adopted on 6 February 2018. https://ec.europa.eu/newsroom/article29/document.cfm?doc_id=49826
76. Article 29 Data Protection Working Party. Opinion 15/2011 on the definition of consent, 01197/EN WP187, 13.07.2011, http://ec.europa.eu/justice/policies/privacy/docs/wpdocs/2011/wp187_en.pdf
77. Ashish Ghosh, Debasrita Chakraborty, Anwesha Law. Artificial Intelligence in Internet of Things // ReView by River Valley Technologies CAAI Transactions on Intelligence Technology, 2018.

- https://www.researchgate.net/publication/328223360_Artificial_Intelligence_in_Internet_of_Things
78. B.J.Copeland. Artificial intelligence // Encyclopedia Britannica.
<https://www.britannica.com/technology/artificial-intelligence>
79. Bernard Marr. 9 Mega Technology Trends And How They Are Reshaping Our World.
<https://www.bernardmarr.com/default.asp?contentID=1228>
80. Business Insider. THE INTERNET OF THINGS 2020: Here's what over 400 IoT decision-makers say about the future of enterprise connectivity and how IoT companies can use it to grow revenue.
<https://www.businessinsider.com/internet-of-things-report?IR=T>
81. Canada Border Services Agency testing lie detection avatar // Future Travel Experience, January 2017.
<https://www.futuretravelexperience.com/2017/01/canadian-border-services-agency-testing-lie-detection-avatar/>
82. Carty S.S. Many Cars Tone Deaf to Women's Voices // Auto Blog, 2011.
<https://www.autoblog.com/2011/05/31/women-voice-command-systems/>
83. Chris Johnston. Artificial intelligence 'judge' developed by UCL computer scientists, 2016.
<https://www.theguardian.com/technology/2016/oct/24/artificial-intelligence-judge-university-college-london-computer-scientists>
84. Complaining to the telecommunications ombudsman.
<https://www.ombudsman-services.org/sectors/communications/complaints-we-deal-with>
85. Decision makers perceive AI to be the Silver Bullet.
<http://www.snsmidwest.com/decision-makers-perceive-ai-to-be-the-silver-bullet/>
86. Declaration of Cities Coalition for Digital Rights.
<https://citiesfordigitalrights.org/>
87. Dorothy J. Glancy. The invention of the right to privacy. // Arizona Law Review, 1979, Volume 21 (1), <http://law.scu.edu/wp-content/uploads/Privacy.pdf>
88. Eduard Fosch-Villaronga, Christopher Millard. Cloud Robotics Law and Regulation // Queen Mary University of London, School of Law Legal Studies Research, 2018, No. 295, 32 p.
https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3305353

89. E-Participation Index. <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/About/Overview/E-Participation-Index>
90. Ethics Guidelines for Trustworthy AI. <https://ec.europa.eu/futurium/en/ai-alliance-consultation/guidelines#Top>
91. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html
92. European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html
93. European Parliament, Council of Europe Regulation (EU) 2016/679, GDPR. <https://gdpr-info.eu/>
94. Future of Life Institute 2017 Asilomar Conference. <https://ai-ethics.com/2017/08/11/future-of-life-institute-2017-asilomar-conference/>
95. Global social media research summary August 2020. <https://www.smartinsights.com/social-media-marketing/social-media-strategy/new-global-social-media-research/>
96. Government Artificial Intelligence Readiness Index 2019. <https://www.oxfordinsights.com/ai-readiness2019>
97. Governments are testing artificial intelligence to reduce queues at passport control, spot potentially dangerous travellers and detect smuggled goods at their borders, but can this technology be trusted? <https://www.bbc.com/future/article/20190416-the-ai-border-guards-you-cant-reason-with>
98. H.James Wilson, Paul R.Daugherty, Nicola Morini-Bianzino. The Jobs That Artificial Intelligence Will Create // MITSloan Management Review, 2017. <https://sloanreview.mit.edu/article/will-ai-create-as-many-jobs-as-it-eliminates/>
99. Hallevy G. The Criminal Liability of Artificial Intelligence Entities (February 15, 2010). <https://ssrn.com/abstract=1564096>
100. Hintze A. Understanding the four types of AI, from reactive robots to self-aware beings. The Conversation, 2016, November 14. <http://theconversation.com/understanding-the-four-types-of-ai-from-reactiverobots-to-self-aware-beings-67616>

101. <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>
102. <https://iktlab.az/mslab/>
103. https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-no-r-97-20-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-hate-speech-?_101_INSTANCE_aDXmrol0vvsU_viewMode=view/
104. <https://www.hukukwork.com/>
105. ICO - Information Commissioner's Office). What methods can we use to provide privacy information. May 16, 2018. <https://ico.org.uk/for-organisations/guide-to-data-protection/guide-to-the-general-dataprotection-regulation-gdpr/the-right-to-be-informed/what-methods-can-we-use-to-provideprivacy-information>
106. Jake Goldenfein. Algorithmic Transparency and decision-making accountability: Thoughts for buying machine learning algorithms”, In Office of the Victorian Information Commissioner (Ed) Closer to the Machine: Technical, Social, and Legal aspects of AI. 2019. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=344587331
107. John McCarthy. What is AI? <http://jmc.stanford.edu/articles/whatisai.html>
108. Joy Buolamwini. Artificial Intelligence Has a Problem With Gender and Racial Bias. Here's How to Solve It // The Art of Optimism, Special Issue, 2019. <https://time.com/5520558/artificial-intelligence-racial-gender-bias/>
109. Machines Talk, We Listen. <https://www.welcome.ai/augury>
110. Mark Purdy, John Zealley, Omaro Maseli. The Risks of Using AI to Interpret Human Emotions // Harvard Business Review, 2019. <https://hbr.org/2019/11/the-risks-of-using-ai-to-interpret-human-emotions>
111. Meredith Somers. Emotion AI, explained. 2019. <https://mitsloan.mit.edu/ideas-made-to-matter/emotion-ai-explained#:~:text=These%20technologies%20are%20referred%20to,computing%20C%20or%20artificial%20emotional%20intelligence.>
112. Mireille Hildebrandt. Defining Profiling: A New Type of Knowledge? // In M. Hildebrandt, and S. Gutwirth (Eds.), Profiling The European Citizen, Springer, 2008. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4020-6914-7_2

113. Mossberger Karen, Caroline J. Tolbert, Ramona S. McNeal. Digital Citizenship: The Internet, Society, and Participation. Cambridge, MA: The MIT Press, 2008. MoveOn.org. <https://front.moveon.org/>
114. Nine Companies Are Shaping The Future Of Artificial Intelligence. <https://www.forbes.com/sites/joemckendrick/2019/04/10/nine-companies-are-shaping-the-future-of-artificial-intelligence/#32dc409e2cf1>
115. Nine Themes of Digital Citizenship. // Digital Citizenship Website. http://www.digitalcitizenship.net/Nine_Elements.html
116. Office of the Australian Information Commissioner. Guide to Big Data and The Australian Privacy Principles. March 21, 2016. <https://www.oaic.gov.au/privacy/guidanceand-advice/guide-to-data-analytics-and-the-australian-privacy-principles/#s2-3-notificationapp-5>
117. Paul Mozur. Beijing Wants A.I. to Be Made in China by 2030 // New York Times, July 20, 2017. https://www.nytimes.com/2017/07/20/business/china-artificial-intelligence.html?mcubz=0&_r=0
118. Peter Fisk. Megatrends 2020-2030. <https://www.thegeniusworks.com/2019/12/mega-trends-with-mega-impacts-embracing-the-forces-of-change-to-seize-the-best-future-opportunities/>
119. Philippa Foot. The Problem of Abortion and the Doctrine of the Double Effect // Oxford Review, Number 5, 1967. <https://philpapers.org/rec/FOOTPO-2>
120. Putting safety first with integrated Audit, Risk and Control management. <https://www.ibm.com/case-studies/general-motors>
121. PWC. What will be the net impact of AI and related technologies on jobs in the UK? <https://www.pwc.co.uk/economic-services/ukey/ukey-july18-netimpact-ai-uk-jobs.pdf>
122. Ranking Digital Rights. <https://rankingdigitalrights.org/about/>
123. Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on “hate speech”. / Adopted on 30 October 1997 by Committee of Ministers of Council of Europe.
124. Recommendation of the Council on Artificial Intelligence. <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0449>

125. Report of COMEST on Robotics Ethics. UNESCO, 2017.
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000253952>
126. Report on the safety and liability implications of Artificial Intelligence, the Internet of Things and robotics. Brussels, 19.02.2020. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?qid=1593079180383&uri=CELEX%3A52020DC0064>
127. Reuben Binns, Valeria Gallo. Automated Decision Making: The role of meaningful human reviews // Information Commissioner's Office, April 12, 2019. <https://ico.org.uk/about-the-ico/news-and-events/ai-blog-automated-decision-making-the-role-of-meaningful-human-reviews/>
128. Robot police officer goes on duty in Dubai // BBC News, 24.05.2017. <https://www.bbc.com/news/technology-40026940>
129. Safe Face Pledge. <https://www.safefacepledge.org/press-release>
130. Safe Harbor Privacy Principles.
<https://www.enisa.europa.eu/topics/threat-risk-management/risk-management/current-risk/laws-regulation/data-protection-privacy/safe-harbor-privacy-principles>
131. Sasha Costanza-Chock. Design Justice, A.I., and Escape from the Matrix of Domination, 2017. <https://jods.mitpress.mit.edu/pub/costanza-chock/release/4>
132. Setting up a special committee on artificial intelligence in a digital age, and defining its responsibilities, numerical strength and term of office. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0162_EN.html
133. Shin Ji-hye. Korea to adopt AI, big data, blockchain for customs service // The Korea Herald, 2018.
<http://www.koreaherald.com/view.php?ud=20180307000694>
134. Svetlana Shekhtman. NASA Takes a Cue From Silicon Valley to Hatch Artificial Intelligence Technologies. 2019.
<https://www.nasa.gov/feature/goddard/2019/nasa-takes-a-cue-from-silicon-valley-to-hatch-artificial-intelligence-technologies/#:~:text=NASA%20Takes%20a%20Cue%20From%20Silicon%20Valley%20to%20Hatch%20Artificial%20Intelligence%20Technologies&text=NASA%20scientists%20are%20trying%20to,to%20problems%20in%20space%20science>

135. The Advisory Council to Google on the Right to be Forgotten.
<https://static.googleusercontent.com/media/archive.google.com/ru//advisorycouncil/advisement/advisory-report.pdf>
136. The Human Rights Council. The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet.
https://www.article19.org/data/files/Internet_Statement_Adopted.pdf
137. The smarter AI assistant for business.
<https://www.ibm.com/cloud/watson-assistant/>
138. The Toronto Declaration: Protecting the right to equality and non-discrimination in machine learning systems.
https://www.accessnow.org/cms/assets/uploads/2018/08/The-Toronto-Declaration_ENG_08-2018.pdf
139. UNDP Azerbaijan - "Phase 3- Modernisation of Sustainability and Efficiency of ICT infrastructure and ICT services in the Republic of Azerbaijan, 2019.
<https://www.az.undp.org/content/azerbaijan/en/home/projects/modernisation-of-sustainability-and-efficiency-of-ict-infrastruc0.html>
140. UNICRI Centre for Artificial Intelligence and Robotics, 2019.
http://www.unicri.it/in_focus/on/UNICRI_Centre_Artificial_Robotics
141. United Nations Activities on Artificial Intelligence. 2019.
<https://www.itu.int/pub/S-GEN-UNACT-2019-1>
142. Vik Bogdanov. Smart Face Control: How Facial Recognition Changes Different Industries, May 17, 2019. <https://becominghuman.ai/smart-face-control-how-facial-recognition-changes-different-industries-f03204496eaf>
143. What is Global Citizenship? <http://www.ideas-forum.org.uk/about-us/global-citizenship>
144. World Economic Forum Inaugurates Global Councils to Restore Trust in Technology, 2019. <https://www.weforum.org/press/2019/05/world-economic-forum-inaugurates-global-councils-to-restore-trust-in-technology/>
145. Вперед в будущее: Путин призвал развивать искусственный интеллект. <https://iz.ru/941662/dmitrii-laru/vpered-v-budushchee-putin-prizval-razvivat-iskusstvennyi-intellekt>

Məhkəmə təcrübəsi:

146. Boughanemi v. France. 22070/93, Council of Europe: European Court of Human Rights, 24 April 1996.
<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57991%22%5D%7D>
147. Burghartz v. Switzerland. 16213/90, Council of Europe: European Court of Human Rights, 22 February 1994. <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57865>
148. Campbell v. the United Kingdom. 13590/88, Council of Europe: European Court of Human Rights, 25 March 1992.
<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57771%22%5D%7D>
149. Chappell v. United Kingdom. 10461/83, Council of Europe: European Court of Human Rights, 30 March 1989.
<https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001-73882&filename=A.R.M.%20CHAPPELL%20v.%20the%20UNITED%20KINGDOM.pdf>
150. Costello-Roberts v. The United Kingdom. 89/1991/341/414, Council of Europe: European Court of Human Rights, 23 February 1993.
<https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b6f08.html>
151. Doorson v. the Netherlands. 20524/92, Council of Europe: European Commission on Human Rights, 26 March 1996. <https://www.hr-dp.org/contents/545>
- Spencer v United Kingdom. 28851/95, Council of Europe: European Court of Human Rights, 16 Jan 1998.
<http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-4087&filename=001-4087.pdf>
152. Erdem v. Germany. 38321/97, Council of Europe: European Court of Human Rights, 05 July 2001. <https://www.legal-tools.org/doc/4a2597/pdf>
153. Ewert v. Canada, 2018. <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/17133/index.do>
154. Funke v. France. 10828/84, Council of Europe: European Court of Human Rights, 25 February 1993.
<https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57809%22%5D%7D>
155. Gaskin v. United Kingdom. 10454/83, Council of Europe: European Court of Human Rights, 7 July 1989. <https://swarb.co.uk/gaskin-v-the-united-kingdom-echr-7-jul-1989/>

156. Golder v. The United Kingdom. 4451/70, Council of Europe: European Court of Human Rights, 21 February 1975.
<file:///C:/Users/User/Downloads/001-57496.pdf>
157. Google Spain SL and Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González (2014). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ0131>
158. Guerra and Others v. Italy. 116/1996/735/932, Council of Europe: European Court of Human Rights, 19 February 1998.
http://www.hrcr.org/safrica/environmental/guerra_italy.html
159. Guillot v. France. 52/1995/558/644, Council of Europe: European Court of Human Rights, 24 October 1996.
http://www.worldcourts.com/hrc/eng/decisions/2002.07.15_Gillot_v_France.htm
160. Hoffmann v Austria. 12875/87, Council of Europe: European Court of Human Rights, 23 June 1993. <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57825>
161. Hokkanen v. Finland. 19823/92, Council of Europe: European Court of Human Rights, 23 September 1994.
<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-57911%22%7D>
162. Johansen v. Norway. 24/1995/530/616, Council of Europe: European Court of Human Rights, 7 August 1996.
<http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-22752&filename=001-22752.pdf>
163. Judgment of the Court (Grand Chamber), 13 May 2014. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ0131>
164. Keegan v. Ireland. 16/1993/411/490, Council of Europe: European Court of Human Rights, 26 May 1994.
<https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b6ff8.html>
165. Klass and others v. Germany. 5029/71, Council of Europe: European Court of Human Rights, 6 September 1978.
<https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57510>
166. Leander v. Sweden. 9248/81, Council of Europe: European Commission on Human Rights, 26 March 1987.
https://www.legislationline.org/download/id/3521/file/Case_of_Leander_v_Sweden_1987_en.pdf

167. *Marckx v. Belgium*. Application No. 6833/74, Council of Europe: European Court of Human Rights, 13 June 1979.
<https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b7014.html>
168. *Matter v. Slovakia*. 31534/96, Council of Europe: European Court of Human Rights, 05 June 1999.
<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-102842%22%5D%7D>}}
169. *McFeeley v United Kingdom*. 8317/78, Council of Europe: European Court of Human Rights, 15 May 1980.
<https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001-92713&filename=MCFEELEY%20AND%20OTHERS%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM.pdf>
170. *McVeigh, O'Neill and Evans v United Kingdom*. 5 EHRR 71, (1981) 25 DR 15, 8022/77, 8025/77, 8027/77, [1981] ECHR 11, (1982) DR 25, Council of Europe: European Court of Human Rights, 18 March 1981.
<https://swarb.co.uk/mcveigh-oneill-and-evans-v-united-kingdom-echr-1981/>
171. *Melvin v. Reid*, 1931.
<https://www.casemine.com/judgement/us/5914cd3eadd7b04934810dfd>
172. *Murray v. The United Kingdom*. 18731/91, Council of Europe: European Commission on Human Rights, 27 August 1991.
<https://www.refworld.org/cases,COECOMMHR,402a22c44.html>
173. *Niemietz v. Germany*. 72/1991/324/396, Council of Europe: European Court of Human Rights, 16 December 1992.
<https://www.refworld.org/cases,ECHR,3f32560b4.html>
174. *Peck v. the United Kingdom*. 44647/98, Council of Europe: European Court of Human Rights, 28 January 2003.
<https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22003-687182-694690%22%5D%7D>}}
175. *Silver and others v. The United Kingdom*. 5947/72; 6205/73; 7052/75; 7061/75; 7107/75; 7113/75; 7136/75, Council of Europe: European Court of Human Rights, 25 March 1983. <https://ddhh.es/wp-content/uploads/2020/09/silver-reino-unido.pdf>
176. *Stjerna v. Finland*. 38/1993/433/512, Council of Europe: European Court of Human Rights, 25 November 1994.
<http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-3751&filename=001-3751.pdf&TID=thkbhnilzk>

177. The right to be forgotten in the case-law of the Italian Court of Cassation.
<http://acta.bibl.u-szeged.hu/69646/>
178. Velosa Barreto v. Portugal. 40/1994/487/569, Council of Europe: European Court of Human Rights, 21 November 1995.
<http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-79142&filename=001-79142.pdf>
179. W v. the United Kingdom. 9749/82, Council of Europe: European Court of Human Rights, 8 July 1987,
[https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57600%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57600%22]})
180. W v. the United Kingdom. 9749/82, Council of Europe: European Court of Human Rights, 8 July 1987.
[https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57600%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57600%22]})
181. X and Y v. the Netherlands. 8978/80, Council of Europe: European Court of Human Rights, 25 March 1985.
https://www.coe.int/t/dg2/equality/domesticviolencecampaign/resources/x%20and%20y%20v%20the%20netherlands_EN.asp
182. Z v. Finland. 9/1996/627/811, Council of Europe: European Court of Human Rights, 25 February 1997.
<https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b71d0.html>

Gülnaz Rzayeva, Aytəkin İbrahimova

SÜNİ İNTELLEKT, İNSAN HÜQUQLARI VƏ FƏRDİ MƏLUMATLARIN TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Texniki redaktor:
Hüseyn Kərimov

Tərtibatçı dizayner:
Sədaqət Kərimova

Çapa imzalanmışdır: 30. 04.2021.

Ölçü: 70x100 1/16. Çap vərəqi: 12,5. Sifariş: 016/21. Say: 300 ədəd.

NURLAR
NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ

Bakı, Az1122, H.Zərdabi 78
Tel: 4977021 / Faks: 4971295
E-poçtu: office@nurlar.az